

ÉLETEM REGÉNYE

ÍRTA

HUSZÁR VILMOS

ATHENAEUM

43695. — Athenaeum r.-t. könyvnyomdája, Budapest.

TARTALOM-MUTATÓ.

	Oldal
1. Néhány szó előbeszédül.....	7
2. Munkács – Az első gyermekévek.....	11
3. Ungvár. – Kimaradok az iskolából és nyomdász leszek.....	47
4. Először Budapesten. Az Athenaeumban és a Franklinnál	85
5. Vissza Ungvárra. Tíz hónap alatt végzek a gimnáziummal	98
6. Ismét Budapesten, az egyetemen.....	112
7. Spanyolországban	130
8. Először Párizsban	150
9. Első olaszországi utam. – Főreáliskolai, majd műegyetemi tanár leszek	184
10. Londonban.....	198
11. <i>Corneille et le théâtre espagnol</i> megjelenik. – Brunetière kritikája a <i>Bevue des Deux Mondes</i> - ban	217
12. A «Hôtel Royal»-ban. – Utazásaim Európában	240
13. A <i>Revue de Hongrie</i> megindul.....	267
14. Svájcban. – Küzdelmem az Entente-propaganda ellen. – Száműzött királyoknál. – Vissza Budapestre.....	283

NÉHÁNY SZÓ ELŐBESZÉDÜL.

Bár magam is afféle Rousseau-teremtette típus változata volnék és a «citoyen de Genève» könyvei már épp ennél fogva nagy hatással voltak reám, mégsem vezetett e sorok megírásánál az ő *Vallomásai*-nak példája. Nincs és nem is lehet meg az a pretenzióm, hogy világhírű művének nyomdokaiba lépjek. Igaz, hogy írásomnak egy része vallomásokat tartalmaz, hasonlókat a francia filozófuséhoz, de ez még – ugyebár? – nem nyújt elég alapot ahhoz, hogy párhuzamot lehessen vonni a két mű között. Ilyen szerény - telenségre vetemedni tiltja ízlésem, noha könyvem nemcsak vallomások könyve, hanem éppúgy önéletrajz is mint az övé. Vannak részletei, amelyek talán némi kortörténeti érdekességre is tarthatnak számot. Útleírási vázldataim ugyancsak szubjektív visszhangjai a képeknek, amelyek bennem felmerültek, mikor a nagyvilág némely híres országútját jártam.

Az ember lelke valóságos temető; a tudattalan világa ez, amelyben gyermekkorunk és ifjúságunk rég meghalt érzései és gondolatai szunnyadnak. Ha azonban az emlékezet sugarait rávetítjük a tudat alatti enyészet szigetére, a múlt képei feltámadnak halottaikból és megelevenednek. Sokszor nincs erre szükség, mert vannak olyan benyomásaink, amelyeket az évtizedek romboló hatása nem tud eltörölni, amelyek hűen és erőteljesen elkísérnek egész életünk folyamán. Ezek közül természetesen csak a jellemzőket tartottam érdemesnek fixírozni, a többi hadd merüljön el a feledés tengerében. De azért sokszor apró-cseprő tényeket, sőt múltó hangulatokat is beleillesztettem múltam mozaikjába, ha úgy éreztem, hogy ezek valahogy hozzátartoznak a lelki rajzhoz, melyet magamról vázolnom kellett.

Semmi esetre se szándékoztam panegyricust írni. Elmondtam magamról olyan dolgokat is, amelyek talán nem válnak dicsőségemre. E tekintetben merek Rousseaura hivatkozni: én is olyan őszinte akartam lenni mint ő. Mindenütt az igazat írtam. Nem túloztam, nem szépítettem. Inkább száraz maradtam, de a valóság rovására nem színeztem ki életem egyetlen mozzanatát sem. Ha írásom hatni van hivatva, hasson a közvetetlenség erejénél fogva. Visszhangozza híven annak az életnek viharát, amely elzúgott felettem.

Feladatom ilyenén felfogásával tartoztam lelkiismeretnek, ifjúságom emlékeinek és egész életemnek.

Gyermek- és ifjúkorom immáron úgy tűnik fel nekem, mintha a messze múlt ködébe hanyatlott volna alá. De azért remélem, hogy a kép, melyet róla adok, nem veszít majd friseségéből, noha a kísérő reflexiók a mai ember lelkéből fakadnak. A közelmúlt eseményeivel szemben már az ábrándok rabsága alól felszabadult férfi áll, a nyomukban keletkező elmélkedések tehát kevésbé anakronisztikusan hatnak.

Más kérdés már, vajjon érdemes volt-e ezeket az impressziókat papírra vetni. Bevallom, mondtam magamnak: ugyan kit érdekelnek majd a te kis éned megnyilatkozásai? Nem nagyképűség-e, hogy megírod gyermek- és ifjúkori élményeidet, hogy feltárod legtitkosabb érzéseidet és gondolataidat, melyek valaha megrezegtették valódat? Gyakori ilyenén monológjaim mindig azzal végződtek, hogy le kell írnom álmaimat és küzdelmeimet. Igen, igen: úgyszólván ellenállhatatlan lelki kényszer alatt cselekedtem, mikor megkomponáltam talán nem egészen közönséges életem regényét.

Aztán remélem, hogy mégsem egészen a magam mulatságára írtam ezt a kis könyvet. Talán akadnak mások is, akik okulni fognak belőle, és az én törekvéseimben, az én vergődéseimben bizonyára a maguk

sorsának visszatükröződését fogják megtalálni. Az énista irodalomnak, – hogy egy régi magyar szót használjak – megvan a maga jogosultsága. Hogy is mondta Victor Hugo, mikor szemére vetették, hogy túlsókat foglalkozik önmagával? «Malheureux, ne vois-tu pas que moi, c'est toi?!»

ÉLETEM REGÉNYE.

MUNKÁCS. AZ ELSŐ GYERMEKÉVEK.

Meg akarom írni, amit éltem, de azt is, amit álmodtam. Mert hisz az álom is élet; kiegészítő része az életnek. Némely embernél az álmok keveset vagy semmit jelentenek, az én életemben azonban igen jelentős helyet foglaltak el. Valóságos ténykedéseim sokszor úgy összefonódtak képzelményeimmel, hogy alig lehet őket egymástól megkülönböztetni. Elmondok mindent, amire vissza tudok eszmélni.

Ott kezdem, ahová emlékezetem elér, gyermekkorommal, mert én már akkor kezdtem el önálló életemet, álmovilágomat élni.

Atyám könyvkereskedő volt Munkácson, ahol én is születtem, de családunk a szabolcsmegyei Nagykálló-ból származott. Ezt azonban csak később tudtam meg.

Most térjünk vissza 1880-ba. Ezt csak úgy hozzávetőleg mondom, mert nem emlékszem pontosan, hány éves voltam, amikor énem valamelyest kialakult. Már mint kis fiú gondolkoztam. Tudom, hogy az Isten hollétének problémáját is kutattam és arra a kérdésre, hol az Isten, így véltem felelhetni: «valahol!» Bármily gyermekes volt is ez a megoldás, mégis azt mutatta, hogy dadogó elmélkedéseim a metafizika legmagasabb régióig felértek.

Máig is tisztán emlékezem az egyemeletes házra, melyben laktunk. Engem főleg a kert érdekelt, mert szép nagy kertünk volt és benne nemcsak virágok nyíltak, hanem pompás gyümölcsök is teremtek.

E kertben úgyszólván külön életet éltem. A szép nyári reggeleken korán felkeltem és elmélázva sétáltam a harmatcseppes puha fűvön. A virágok és gyümölcsfák illata valósággal elmámorosított. Az áhítatos csend, amelyben szinte a mindenség lélegzését lehetett hallani, csak növelte elragadtatásomat és önfeledten szívtam magamba a szűziesen tiszta levegőt. Voltak pillanatok, amikor úgy éreztem, hogy rajtam kívül nincs senki a földön és én egyedül vagyok a nagy természettel. Ilyesféle érzés foghatta el az ősembert, amikor az öntudatlanságból a világgal való első találkozására ébredt.

Noha a hajnal titokzatos hallgatagsága és a némaságukban is beszélő virágok mélyen meghatottak, inkább bátorságom és ügyességem fitogtatására mint szükségből, a közeli kertekbe is el-ellátogattam ilyenkor gyümölcsöt szerezni. Úgy ugrottam, illetve repültem át a palánkokon, amelyek a mi portánkat a szomszédokétól elválasztották, mint valami artista és aztán zsákmánnyal megrakva, gyorsan visszaszaladtam kertünkbe és onnan haza. Mezítláb és egy szál ingben.

Nekünk nem volt körténk, se diónk; hogy hozzájussak e kétfajta gyümölcshöz, a tilosban kellett járnom. Az előbbire már azért is szükség volt, mert játszottunk benne. Tíz, sőt több diót szép sorban egymás mellé állítottunk és aki bizonyos távolságból úgy tudta a golyót elgurítani, hogy eltalálta a sor elejét, illetve az első diót, azé volt mind. Nem tudom, játszanak-e így még ma is a gyerekek, ahogy mi Munkácson játszottunk. A körte jobboldali szomszédunk kertjében termett; a ház bejáratához egészen közel állott a fa, melynek gyümölcsét reggelenként megdézsmáltam és azért különös vakmerőség kellett ehhez a kiránduláshoz. Olykor, ha kissé megkéstem, a tulajdonost a lakásában hozzátartozóival beszélni is hallottam már. A szívem sebesen vert ilyenkor: hátha kijön valaki...

A dió-lopás másképp izgatta fantáziámat. Késő őszt felé járt az idő, mikor ez a gyümölcs hullani kezdett. Baloldali szomszédunk kertjének elején terpeszkedett a nagy fa, amely az én képzeletemben úgy élt mint valami mesebeli óriás. Törzse olyan széles volt, hogy még átölelni se tudtam. Hiába is próbáltam volna felmászni rá, pedig a kúszás-mászás művészetében nem voltam utolsó. Akkor örültem tehát, mikor zivatar verte le róla a gyümölcsöt. S ha pitymalatkor ágyamban fekvé fel-felriadtam, hallván zúgni a vihart, amely az ablakot csapdosta, már előre örültem, hogy bőséges szüretre lesz kilátásom. Nem is csalódtam. Ki se mondhatom, milyen gyönyörűség futotta át egész valómat, amikor kora reggel lopva kiosontam ágyamból, fittyet hányva a rossz időnek, zsákmányra indultam. Milyen szép volt a természet akkor is, amikor haragudni látszott! A fák csak úgy hajladoztak, csak úgy roskadoztak a sivítő szél csapásai alatt. Villámlott és dörgött az ég és megeredt csatornáiból ömlött a víz. Jövel, Bernardin de Saint-Pierre, aki megírtad *Pál és Virginiá-t* és megzengted a természetről írt nagyszerű *Tanulmányai*-ban. az eső ritmikus csobogását. Te tudnád csak méltón lefesteni azt a látványt, amit az orkánal viaskodó fák nyújtottak az ifjú vándornak, aki akaratlanul is megleste létük bús titkait. Akármennyire élveztem is a teremtés erőinek e zord játékát,

csakhamar hozzáláttam a magam elé tűzött feladat elvégzéséhez.

A szomszédos területre jutnom pillanat műve volt. A nagy diófa alatt a lehullott levelek hatalmas rétege terült el és én a sok-sok diónak, amely rajta elszórtan hevert, úgy örültem, mintha gyémánt darabok feküdtek volna ottan. Körülbelül a kert közepén még egy diófa állt, kisebb mint az iménti, de azért elég terebélyes. Csakhogy míg az óriás fa gyümölcse szép, nagy volt, ezen kis diók teremtek. Mindkét fánál tettem látogatást, főleg viharos éjszakák után. Ha a szél akkor is rázta az ágakat, mikor nesztelenül jártam a száraz levelek-alakotta puha szőnyegen, úgyszólván ölembe potyogott a sok dió. A gazdag zsákmány büszkévé tett, de felemelőleg hatott rám bátorságom tudata is. Szembeszállni néha esővel, villámmal, mennydörgéssel és dacolni a veszéllyel, hogy talán egyszer mégis megfoghatnak: határozottan imponáltam magamnak.

De nem mindig fogtam ilyen megbélyegzendő vállalkozásokba és beértem azzal, hogy a saját kertünkben bolyongtam, amely végnélküli birodalomnak tűnt fel előttem. Azt hittem, ennél nagyobb kert nincs sehol. A hüvelyesek, a ribizke- és egres-bokrok, a gyümölcsfák sűrű erdőrengeteget alkottak az én szememben. Titokzatosnak és szépnek találtam itt

mindent. A babvirág lilavörös virágait éppúgy megbámultam mint indáinak finom erezetét. Áhítattal néztem fel az almafákra, amelyek tavasszal csodaszépek voltak a maguk rózsaszínű köntösében. Legnagyobb gyönyörűséggel mégis a pompásnál pompásabb színekben ragyogó virágokat nézegettem. Próbáltam illataikat megkülönböztetni egymástól. Figyeltem susogásukra, hogy megtudjam, mit beszélnek. Árvácska, szarkaláb, százszorszép, jácint, piros és sárga rózsza sokféle volt, és a kardliliom kimagaslott közöttük. Hát még a jázmin- és orgonabokrok! Mily kéjjel élveztem kábító illatukat! Ebbe az időbe nyúlik vissza mai napig tartó imádatom a természet e csodás teremtményei iránt. Azt hiszem, a kiváló szag-érzék is, amellyel bizvást dicsekedhetem, és amely utóbb a parfümökre is kiterjedt, e virágkultusszal ugyancsak összefügg.

Gyümölcsfáink közül főleg a magvaváló szilvafák érdemlik meg, hogy hálával emlékezzem róluk. Oh! be sokat kuszáltam rajtuk és éretlen gyümölcseiken hányszor rontottam el ifjúi gyomromat! De bár jelentékeny szilva-mennyiség nem juthatott el ekként igazi rendeltetéséhez, a termés oly dús volt, hogy sok fazék finom lekvárra tellett belőle. Mikor ősszel az alma és szilva leszedésére került a sor, én voltam megbízva ezzel a feladattal. Kis húgom, Etelka, aki

akkor öt éves lehetett, segített nekem. Cipelte a kosarat, amely sokkal nagyobb volt mint ő. Különben mint bizalmasomnak, neki számoltam be hajnali rablókalandjaim eredményéről is. Bátyám, akinek ágya az enyém mellett volt, nem igen akart ezekre elkísérni, noha a dió-zsákmányt szívesen megosztotta velem. Mikor már késői ősze járt az idő, leszedtük a finom, jóízű bécsi tököket és megszámozva eltettük őket a padlásra. Mert anyám figyelme ezekre is kiterjedt és tudott úgyszólván minden fűszárlól, amely a kertben nőtt.

Mielőtt végleg búcsút vennék a helytől, ahol oly sok boldog órát töltöttem, elébe vágok némileg az eseményeknek és elmondom, hogy 1912 nyarán elmentem szülővárosomba, hogy megtudjam, milyen hatással lesz rám ábrándjaimnak és örömeimnek egykori színtere. Amit különösen látni vágytam, az a ház volt, ahol nevelkedtem és a kert... a kert, amelyben először ébredtem annak tudatára, hogy imádom a természetet. Különös kíváncsiság űzött a két diófához. Vajjon megvannak-e még és terem-e rajtuk gyümölcs? A ház, melyet egykor nagynak képzeltem, alacsony viskónak tűnt fel előttem. Már néhányszor cserélt gazdát, amióta apám eladta. Akkor egy galíciai atyafi tulajdona volt. De hiába kerestem a kertet: eltűnt, nyoma veszett, helyén valami fészker-féle éktelenkedett. A két diófát

megtaláltam. Helyesen írom, hogy megtaláltam, mert valósággal keresni kellett őket. Törpének tűnt fel mind a kettő és hová lett a költészet, amellyel gyermek-lelkem bevonta lombjaikat! Ami egykor nagy, beszédes és színes volt, most kicsinyen, némán, szürkén állott előttem. Egykori illúzióim hatalmas várából nem maradt meg semmi, de semmi. A jelen távlatából a múlt minden varázsa szertefoszlott.

Most pedig folytatom, ahol elhagytam.

Mikor már nagyobbacska lettem, elkalandoztam a közeli rétekre, mezőkre és a víz partjára. Főleg a meleg nyári napokon leheveredtem a fűbe és sokáig eltűnődve néztem a pillangókat, amint a nap fényében kergetőztek. Hiszen még most is, ha kijutok a szabadba, szeretek gyönyörködni a virágok körül nyüzsgő lepke-rajban, csak azt találok, hogy a régi növény- és állatvilág gazdagabb és színesebb volt. Pedig dehogy! Nem a pillangók változtak, hanem én. Az egykor vakító kékségű kis lepkék mintha megfakultak volna... Bizonyára csak az én lelkem fakult meg azóta, közel félszázad óta!

A város körül a Latorca folyt. Nincs az a tenger, melyet jobban bámultam volna, különösen ott, ahol a Vereczkei-szoros irányában kiszélesedik. Magas hegytetőn büszkén emelkedett a felhők közé a munkácsi vár, és a Latorca partjain járva én

fel-felnéztem rája. Izgatta képzeletemet a kíváncsiság, vajon mi van benne és rajta túl? Nem a valóság érdekelt, nem... Én beértem azzal, hogy titokzatos dolgokkal népesítettem be a várat és környékét. Lehet, hogy ott mindennek vége van, lehet, hogy új, bűbajos világ kezdődik, tündérekkel, óriásokkal, akiket a Merényi-féle népmesékből telepítettem oda. Ezek voltak legelső olvasmányaim, amelyekhez apám könyvesboltja révén jutottam.

Messze a lakott házaktól a Latorca vize kis szigetet alkotott. Kunyhószerű alkotmány állott rajta; azt hiszem, korcsma lehetett, mert cégérül egy halastál volt festve az ajtaja fölé. Illatos hársfák mintegy palánkul szolgáltak neki és elkülönítették attól a nagy világtól, mely az én szememben a város volt. Némelykor a friss paprikás szaga egybeolvadt a fák illatával. Romantikus gyermekségem sok kincsét pazaroltam erre a tájra és láthatatlan lakóira. Mikor egyszer sok év multán valamely múzeumban Böcklin *Magányosság*-át megláttam, eszembe jutott ennek a latorcamenti házikónak képe, amely lelkemben máig is él és mit sem veszített idillikus szépségéből.

De bár sokat ábrándoztam és képzeletem sohase szűnt meg dolgozni, a valóságot sem hanyagoltam el teljesen. Szerettem fűrni-faragni, vályogot vetni és házikókat csinálni. Egyszer udvarunkban építő-

munkások foglalatoskodtak, valami átalakítást végeztek a ház körül. Ezekről szereztem szögeket, deszkákat és téglákat. Egy napon árpa nőtt szememen és én elbújtam a munkások között, mikor házi orvosunk jött, hogy megnézzze, mi bajom van. Rejtekhelyemről csak azzal az ígérettel tudtak előcsalni, hogy új szerszámokat fogok kapni. Mert bizony ezek gyarlók és hiányosak voltak. Kalapácsot, vésőt, fúrót tudtam szerezni, de nem volt fűrészem, amelyre pedig égető szükségem lett volna. Főleg azonban egy kis baltára vágytam, olyanra, aminőt egy iskolatársamnál láttam. Egyszer meg is vettem tőle négy krajcárért ezt a kis szerszámot, de csakhamar megbánta, hogy eladta. Visszahozta a pénzt és nekem meg kellett válnom ettől a szívemnek drága kincstől.

Sajátságos, de ez a kis balta nagy szerepet játszott az emberekre vonatkozó ismereteim történetében. Szolgált nálunk egy cseléd, aki a szomszéd faluból való volt. Egyszer egész nap kimenőt kapott, hogy haza mehessen szülei látogatására. Tudván, hogy mennyire áhítozom egy kis balta után, azt ígérte nekem, hogy estére, ha megjön, hoz majd egyet. Hallatlan epekedéssel vártam, hogy sötét legyen. Már jókésőre járhatott az idő, de én nem akartam lefeküdni, amíg a leány vissza nem jön. Öreg este lett, mikor végre meg-

érkezett. De a kis baltát nem hozta el. Eszeágában sem volt elhozni, csak «úgy mondta». Talán nem is volt otthon olyan baltácskájuk, hanem pusztá kedveskedésből tette meg ígétét, előre tudván, hogy be nem tarthatja...

Pedig ha sejtette volna, mily mély sebet ütött nyolcèves lelkemen! Már maga az a körülmény, hogy keserves élményem minden részletében tisztán áll előttem, mutatja, mily feledhetetlen hatással volt reám ez a szószegés.

A vályogvetésen és építésen kívül főleg rajzolgatni szerettem. Mivel akkoriban az egész város a munkácsi születésű Munkácsy Mihály dicsőségével volt tele, én is arról ábrándoztam, hogy festő leszek. Üzletünkbe egy Vásárhelyi nevű fotográfus volt bejáratos. Ez biztatott. Pedig minden művészi tehetségnek híjával voltam. Egy-egy rajzot ügyesen le tudtam másolni, kiszínezni, de ennél többet nem. Az isteni szikrából nem volt bennem semmi. Apámnak, mint mondtam, könyv- és papírkereskedése volt és így könnyen jutottam papírhoz, rajzszerekhez, tusshoz, festékhez és másolásra alkalmas mintákhoz. Főleg állatokat és emberfejeket pingáltam. Tanítani nem tanított senki. Egyszer a fejembe vettem, hogy megfestem a város képét és ezt a feladatot úgy véltem megoldhatni, hogy a házakat, mint egymásután következtek, sorra

lerajzoltam. Életem későbbi folyamán, ha olykor-olykor eszembe jutott, milyen primitív módon fogtam fel művészi hivatásomat, harsányan fel szoktam volt kacagni. És hányszor enyhítettem gondolataim és érzéseim túlzásain is úgy, hogy megfürösztöttem őket ön-gúnyom fürdőjében!

A könyvek nem igen érdekeltek még, az iskolától meg épenséggel féltem. Arra emlékszem, hogy a második elemiben egyszer a tanító a pálcájával olyat húzott rám, hogy a fájdalmat napokig éreztem. Mert akkor a pedagógia eszközei közt a «testi fenyítés» is szerepelt. A második gimnáziumban például latin tanárunk (a nevét tudom, de ki nem írom), a fiukat úgy szokta volt megbüntetni, hogy meghúzta a hajukat, de nem olyan egyszerűen ám, mint gondolnók, mert a kiváló férfiúnak raffinait módszere volt a különösen kínos hajcibálásra.

Télen az iskolába járás más szempontból érdekelt. Még sötét volt, amikor fel kellett kelniünk. Az ide-oda szaladgáló cselédség árnyékai kísérteties alakokat öltöttek, és mivel akkor még gyertyával világítottak, ezeknek imbolygó fénye titokzatossá tett körülünk mindent. Mikor a homály eltűnt és a házak képe lassan kibontakozott, úgy tetszett, mintha varázslat következtében valami ismeretlen világ kelt volna életre, Legalább az én fantáziámban így tükröződött

vissza a hótakarta téli táj. Délutánonként a boltba mentünk. Onnan apámmal együtt jöttem haza. Kezem kezében nyugodott, és úgy mentünk. Ma is emlékszem a szép téli estére, amikor a hó csikorgott talpunk alatt és csillagok világították meg az utat. A hideg levegő üdítő hatása nagyon élvezetes volt, de azért különös gyönyör fogott el, mikor a meleg szobába léptünk. A lámpa fénye ugyan bántotta kissé szememet, a frissen főtt hagymás burgonya illatát azonban annál kellemesebbnek éreztem.

Nem akarok megfélekezni tündérkertemről, amely télen halott volt. Mély meghatottsággal jártam benne, mikor vastag hó borította. Bár sajnáltam a kopasz fákat, amint csüggedten az égbe meredtek, képzeletem a hó leple alá manókat, törpéket varázsolt, akik az eljövendő tavaszt készítik elő. És ekként megvigasztalódtam a kert némaságán és hidegségén. Olykor felmásztam egy-egy fára és eltűnődve néztem szét a síri világban. Egy nap az egyik fa ágai között madárfogóra bukkantam. Idegen kéz tehetette oda. Úgy látszik, nemcsak én szoktam volt kéretlen látogatásokat tenni a szomszédos területeken. A kis kelepécét helyén hagytam és senkinek se szóltam róla. Csak minden nap megnéztem, van-e benne valami. De bizony nem volt. Lehet különben, hogy valaki más vitte el a zsákmányt. Én a madárfogó köré egész legendakört

szőttem kalandos rablőhistóriákból, amelyek kis hűgomban áhítatos hallgatóra találtak.

A fiúkért, akikkel cimboráltam, nem túlságosan lelkesedtem, mert közönséges lelkületűeknek tartottam őket. Nagyon szerettek verekedni és ilyenkor rendszeren én maradtam alul. Ez borzasztóan bántott engem és gyakran kérdeztem atyámtól, mit tegyek, hogy testileg erős legyek. De azért örültem, ha pajtásaim megengedték, hogy velük játszhassam. Legtöbbször labdázni szoktak: akkoriban a «longa meta» járta. A virtus az volt, ki tudja a feldobott labdát a kezében tartott bot egy ütésével a legmagasabbra és a legmesszebbre elröpíteni. Ez a lármás és izgalmas játék kitűnő alkalmat adott, hogy utána elkószáljunk a távoli rétekre és mezőkre. Csak arra emlékszem, hogy ilyen kóborlás alkalmával egyszer nyakig beleestem egy süppedékes lábba, éppen a mikor vadonatúj ruha volt rajtam.

De voltak más szórakozásaink is. Rémes történetekkel ijesztgettük egymást, melyekben kísértetek szerepeltek. Nem tudom miért, de ezeket fehér lepelbe burkolt rossz szellemeknek képzeltem el, a nélkül, hogy bárminő számot tudtam volna magamnak adni mivoltukról. Naplementekor összeültünk a kertünk előtt fekvő házikó pitvarában és hava valamelyikünk elkiáltotta: «jön a kísértet!», mindnyájan hanyathomlok futásnak eredtünk. Álmaimban is sokszor gyötörtek a kísértetek

és halottak. Még most is feltámad emlékezetemből ez a kép: a földön kiterítve egy öreg asszony fekszik, aki talán a nagyanyám volt. Körötte gyertyák égnek és kisírt szemű emberek járnak. Gyakran álmodtam, ég a ravatal és megégek én is. Megkönnyebbültem, amikor felébredve, élve találtam magam.

A halál árnyéka többször elsuhant mellettem, a nélkül, hogy mélyebb nyomot hagyott volna lelkemben. Hiszen az elmúlás szörnyű jelentőségére csak később eszmélünk rá. Nyolcéves koromban történt, amit most elmondok. Szomszédságunkban egy tekintélyes polgár halt meg, akit nagy pompával temettek el. Én házunk tetejéről megilletődve néztem végig az udvarban lefolyó hosszadalmas szertartást, amelynek komorsága annyira megkapott, hogy egyes mozzanatait máig se felejtettem el. Még most is a fülemben konganak a gyászkoros búcsúszavai, amint mindinkább halkuló változatban hétszer elmondták: «Schuller József: Isten veled!»

Hasonlóképpen kitörülhetetlenül megmaradt lelkemben egy másik gyermekkori emlékem a halállal kapcsolatban. Udvarunkban egy kis ház is volt, amelyben szegény fuvaros lakott. Ennek a fiacskája, különben játszótársam, egyszer nagyon beteg leit... és fel se kelt többé. Oh! Még most is magam előtt látom, amint, amikor már utolsó óráit élte, az ágyból

kivették szegénykét. Testének színét se fogom elfelejteni, amíg élek. Olyan, de olyan viaszszárga volt, mintha már a másvilágról jött volna... A halál különben a mi házunk körül is leselkedett. Egy kis öcsénk volt, aki difteritist kapott és mivel akkor még nem ismerték azt a szérumot, amelynek segítségével talán megmenthették volna, pár napi kínlődás után meghalt. Drága kis testvérem, Józsefke, néhány órával elmúlásod előtt még beszélgettél velünk és nem tudtad, mi vár reád! Hisz csak négy vagy öt esztendő lehettél. De nem tudtuk mi se, mi lett veled, csak azt láttuk, hogy eltelt egy-két nap és te többé nem voltál közöttünk ...

Homályosan még egy másik haláleset dereng előttem. Volt atyámnak egy öccse: Samu bácsinak hívták. Nagyon szépen tudott rajzolni és festeni. Egyszer karácsonykor az üzlet részére üvegbe véste egy hirdetés feliratait művészi kivitelben. Csendes, fázékony, vékony pénzü legényke volt, lehetett húsz vagy huszonkét esztendő. Néha-néha köhögni hallottam. Aztán eltűnt és vissza se jött. Csak arra emlékszem, hogy ablakainkban ismét felgyúltak azok a kis mécsesek, amelyekről azt mondták nekem, hogy a vissza-visszatérő lelkek útját világítják meg.

Ezek a gyászos dolgok nem hatottak rám különösképen, mert hisz nem foghattam fel érteményüket. Tovább éltem a magam külön életét, főleg az iskolán

kívül, mert a tanulás meglehetősen ellenszenves volt előttem. Házi tanítónk elől gyakran elbújtam, elszaladván a kertbe és felmászván egy fára, ahonnan gyümölcscsel dobáltam meg azokat, akik arra akartak kapacitálni, hogy lejöjjenek. Látnivaló, ábrándozó természetem ellenére én is csak olyan vásott kölyök voltam mint a többi. Csínyjeim miatt gyakran kaptam. Egy ízben szobafogságra voltam ítélve, de én az ablakon át megszöktem, noha börtönöm az első emeleten volt. Ez alkalommal ujjasom egy szegen megakadt és végighasadt, úgy hogy az nap nem is merem mutatkozni szüleim, illetve anyám előtt, mert ő sokkal szigorúbb volt és többet vesződött velünk mint atyám, aki puha ember létére – amilyen, sajnos, magam is vagyok, – mindig elnézett gyermekeinek mindent.

Nekem különben is volt okom a megtorlás sújtó kezétől félni. A szomszédok kertjeiben való garázdálkodásaim miatt állandó rettegésben éltem. Mégis izgatott, hogy rájönnek, ki az, aki rendszeresen dézsmálja gyümölcsfáikat. Olykor azt képzeltem, hogy nyomomban vannak és üldöznek. Megesett, hogy dobogó szívvel futottam az utcára, ha valamit kидoboltak. Mert akkor Munkácson, éppúgy mint a többi vidéki városban az volt a szokás, hogy a fontosabb hatósági híreket így tudatták a közönséggel.

(1928-ban Helgolandban jártunk és ott a kihirdetésnek ugyanezzel a nemével találkoztunk.) Ha megszűnt a dobpergés és a kisbíró beszélni kezdett, valószínűleg fellélekztem, hogy nem az én tolvajlásomról van szó.

Nem egyszer meg is fogadtam magamnak, hogy jó útra térek és beérem azzal, amit kertünk nyújt. Hiszen oly jól éreztem magam otthon. Sokszor a hosszú nyári délutánokon udvarunkban ülve órákig el-elnéztem az ide-oda röpködő fecskéket; aztán magamba mélyedtem, mintegy a magánnyal társalognak. Igen, ez már gyermekkoromban szokásom volt. A Latorca mentén is szerettem egyedül járkalni. Olykor leheveredtem a fűben, a part mellett, és akárcsak Schiller költeményének ifjúja, elmélkedtem a világ folyásán. Talán már a mulandóság sejtelme volt, ami lelkemben felmerült. Gyakran érthetetlen szomorúság fogott el, ami bizonyára túlérzékenységeből fakadt. Szinte szégyeltem magam, ha eszembe jut, hogy napokig sirattam egy cselédleányt, aki elment tőlünk.

Nem tudom, mikor esett meg az, amit most elmondandó vagyok. Sokszor úgy rémlik, hogy akkor már nem is Munkácson, hanem Ungváron laktunk.

Egy eperfára másztam fel, talán nem is azért, hogy epret szedjek, hanem hogy magánosságomat ekként jobban biztosítsam. A növekvő alkonyat egyre

sötétebbé tette a tájat. Körülöttem néma csend volt, de olyan borzasztó csend, hogy szinte megremegtem. Nem tudom miért, de úgy tetszett, mintha egyedül létem nyomasztóan, fojtón nehezedett volna reám. Mintha átrezgett volna lelkemen az, amit világ-fájdalomnak neveznek. Igen, igen, olyas valami lehetett ez, ami Werthert és társait életuntakká tette.

«Trará! Trará!»

Hirtelen kürtszó harsant fel a távolból. Talán katonák gyakorlatoztak valahol és onnan jött a hang. Úgy hatott rám, mintha a végítélet trombitája lett volna.

Tizenöt év múlva Zaragozában jártam. Ott egy kertben, ahol gyerekek karikáztak, ugyanolyan melankólia fogott el mint egykor régen. Hogy miért? Azt nem tudom. Bizonyára idegeim kimerülése következtében. Hisz, mint utóbb rájöttem, a neurasthenia már kicsiny koromtól kezdve gyötört és talán el fog kísérni síromig... De ezt akkor még nem tudtam, csak éreztem, hogy lelkem szinte megszakad a végtelenség súlya alatt. Megisméltődött, talán utoljára, ez a kritikus állapot néhány évvel később Londonban, amikor egyedül bolyongtam a Regent Park egy elhagyatott helyén.

Bizony gyakran estem áldozatul viharzó kedélyem játékának. Képzetelem is gyakran elragadtott a

rendkívüli, a kalandos, szinte a nevetséges régióiba, így például még most is gyakran eszembe jut egy élményem, amely – hogy enyhén fejezzem ki magam, – regényes hajlamaimat szemléltetően illusztrálja. Nagyon szerettem volna korcsolyázni. De, talán mert üzlete már rosszul ment, atyám nem akart korcsolyát venni. Szerszámaim segítségével fából és drótból csináltam tehát magamnak – de csak egy darabot. Ezt a fél korcsolyát spárgával jobb lábamra erősítettem és szaladtam, illetve csúszkáltam rajta, ahogy csak tudtam. Ilyeténképpen való sportolásom közben esett meg rajtam az, amiért utólag kikacagtam önmagamat. A dolog megértéséhez tudni kell, hogy akkoriban a legkelendőbb ezüst váltópénz a «hatos» volt. Formájára nézve a mostani tízfilléreshez hasonló, de vékonyabb és értékesebb. Hát egy délután, amikor «korcsolyáztam», észreveszem, hogy egy csomó ilyen pénz fekszik elszórva a jég alatt, Istenem, csak más ne vegye észre! Szerencsére, ahol a csodásan örvendetes felfedezést tettem, ott a sűrű cserjék szinte eltakarták a Latorca ágának ezt a meglehetősen félreeső részét... Mikép jussak azonban a rejtett kincs birtokába? Hop, megvan! Hazaszaladok egy baltáért és mire kissé bealkonyodik, feltöröm a jeget és kihalászom a hatosokat... Úgy is tettem és csak mikor már feltörtem a jeget, vettem

észre, hogy ilyeneknek hírük-hamvuk se volt. Amiket én ezüst-pitykéknek néztem, azok megfagyott vízbuborékok voltak, amilyenek a jég alatt mindig képződni szoktak.

A hideg megfontolás nem tartozott jellemem vonásai közé. Mai napig is nem az ész, hanem a szív emberének kell, hogy valljam magam, akit az imagináció lépten-nyomon fellegetes utakra visz. Nem mintha a valóság iránt nem volna érzékem. A neuropathia és a pozitivizmus nem összeférhetetlenek. Bennem az álmodozó és a realista sajátságos keveréke nyilvánult meg. Gyöngye idegrendszerem rovására kell írnom sadistikus hajlamaimat is, melyeknek csiráit már korán felfedeztem magamban. Különösen álmaimban játszottak nagy szerepet a sadikus képek. Mikor úgy harminc év múlva, a British Museum «tiltott könyvei» közt elolvastam marquis de Sade szörnyű két alkotását, *Justine*-t és *Juliette*-t, ráeszméltem arra, hogy szinte tudtomon kívül bennem is volt valami abból a betegségből, amit a hírhedt márki után neveztek el.

Egyébként a túlérzékenység és a kegyetlenkedési hajlam két egytestvér. Én őszintén megkönnyeztem egy verebet, amely kimúlt, de azért eljártam a munkácsi vágóhídra és érdeklődéssel néztem, mint metszik el a halálra ítélt szarvasmarhák torkát. Még tipikusabb volt e szempontból a következő eset.

A macskákat, e titokzatos fióktigriseket, Baudelaire és sok más irodalmi nagyság kedvenceit én is nagyon szerettem. És mégis-mégis... megtettem azt, hogy a kosarat, amelyben aludtak, úgy felrúgtam, hogy a nemrég világra jött macska-kölykök mind kiestek belőle és legurultak a lépcsőn. A kosár ugyanis az első emelet egy zugában volt elhelyezve, szemben a lépcsővel. Sokszor megismételtem ezt a gonosz tréfát, gyönyörködve az álmukból felriadó kis cicák kínos zavarában.

Nem tudok pontosan számot adni arról, mely élményeim esnek arra az időre, amikor még elemi iskolába jártam és melyek azok, amelyek gimnazista koromból valók. Szóval a két «korszak» eseményeit nem vagyok képes mindig szabatosan külön választani egymástól. Arra emlékszem, hogy a gimnáziumot valami felsőrendű, félelmetes intézménynek néztem. Mivel akkoriban Munkácson csak négy osztályú középiskola volt, a negyedikbe járó fiúk imponáló magasságban lebegtek előttem. A tornagyakorlatokat mi első gimnazisták egy negyedik osztályos felügyelete alatt végeztük. Még a nevére is emlékszem. Erőszakos, kicsapongó fiú hírében állott és egyízben egy félreértett ártatlan megjegyzésem miatt engem is arcul ütött. Többi tanítványával sem bánt különben.

A gimnáziumban nem sokat tanultam. Már azért

se jegyezhettem meg magamnak, hogy a tanár mit magyarázott, mert közellátó voltam és ha felírt valamit a táblára, én bizony nem láttam. Sem házi orvosunk, sem szüleim, sem tanáraink nem figyelmeztettek szemem e fogyatékosására és csak egyetemi hallgató koromban jutottam hozzá, hogy megfelelő szemüveget viseljek. «Nemi felvilágosításban» már inkább volt részem. E téren különben iskolán kívüli cimboráim is megtették a magukét. Már az első gimnáziumi órán összer kerültem egy olyan fiúval, aki a fizikai szerelmet tárgyaló versre tanított meg. Ha talán én se voltam jobb a deákné vásznánál, mégis elpirultam, amikor pajtásaim disznóságokat beszéltek, pedig hát beszéltek.

Volt egy különösen romlott iskolatársam, akinek mindig tele volt a zsebe pénzzel. Egyszer megtudtam, hogyan szerzi. Nagytrafikjuk volt és ő is eljárt az üzletbe, hogy «segítsen». Folyton leste, mikor fordul hátra az apja, hogy kiszolgáljon egy-egy vevőt. Ha ez megtörtént, drága csemetéje belenyúlt a kasszába és kimarkolt belőle annyit, amennyit csak tudott. Persze így bőven tellett cukorkára és mindenféle nyalánkságra. Ez a fiú más tekintetben is rombolólag hatott erkölcsömre. Feltűnő szép leány testvérei voltak. Olykor elhívott házukba és alkalmat adott, hogy bájaitkat titokban megbámulhassam. Egyszer tizenkét éves

húgát úgy ültette a lépcsőre, hogy én lenről «mindent» láthassak.

Leányismerőseim között is akadt olyan, aki valóssággal a paradicsomi kígyó szerepét játszotta előttem. Mikor az anyagi romlás lejtőjére kerültünk, kiköltözködtünk házunkból és lakást béreltünk. Udvarbeli szomszédunk egy úricsalád volt; az apa a városnál viselt hivatalt, a fiúk pedig egy iskolába jártak velem. Legelevenebben húgukra emlékezem... Margitnak hívták. Szép, kedves és merész leány volt. Az igazat megvallva, gyakran kerültem olyan helyzetbe, mint Candide Kunigundával szemben, de én nem voltam vállalkozó szellem, mint Voltaire suhanca. Kis barátnőm maga indítványozta, hogy hányjunk bukfeneket a kocsiszínbén álló szénásszekéren, nyilván ezt a pajzán játékot tartván a legalkalmasabbnak bájai fitogtatására. Mikor egyszer a közeli szőlőbe rándultunk ki, akkor is folyton incselkedett velem és nem vette rossz néven, amikor vezetőnk, a kertész, arra szólított fel, hogy elkövessem rajta azt, amit «erkölcsstelen merénylet»nek szoktak nevezni.

Mindez azonban csak gyerekség volt azokhoz a kísértésekhez képest, amelyeknek az úgynevezett személyzet részéről voltam kitéve. Egy szobaleányunk modern Putifárnéként kereken felszólított, hogy játszsam el a József szerepét. Egy másik cselédünk pusztá

tréfából fölemelte szoknyáját és meztelen testét mutogatta. A szülők nem tudják, hogy gyermekeik milyen veszélyes csábítások prédájává lehetnek épp azok részéről, akik rájuk vigyázni volnának hivatva. Nem is szólok azokról a korántsem erkölcsnemesítő beszélgetésekről, amelyeknek akarva nem akarva, fültanúja kellett hogy legyek. Egyes trágár kifejezésekre és gesztusokra ma – immár ötven év múltán – is vissza tudok emlékezni.

Azt se felejtettem el, ami egyik cseléd-lányunkkal történt, amikor akkori szokás szerint a környéken hadgyakorlatozó tisztek közül hozzánk is beszállásoltak egyet. Hallottam ugyanis, hogy a leány panaszkodott bátyjának, hogy a tiszt éjszaka csalogatta-hivogatta magához, de ő nem ment, noha öt forintot ígért neki. A leány bátyja, aki kucséber volt, nagyon felháborodott a dolgon... (Máig is mulatok botorságomon, ha eszembe jut, hogy sohasem tudtam, mi az a sárga gömbölyű valami, amit ez a fiú árulgat, híreből sem ismervén még a narancsot).

A cselédséggel való érintkezésnek pedagógiai hatása nem merült ki erkölcstelen mozzanatokban. Tanultam is egyet-mást a leányoktól, akik nem sűrűn váltakoztak házunkban. Mindenekfelett sok szép magyar nóta megismerését köszönhettem nekik. Még ma is, amikor már – sajnos – azóta évtizedek suhantak el fejem

felett, még ma is emlékszem mindegyikre. Különösen tetszett a népdal, amelynek refrainje ez volt:

*de már akkor késő lesz,
mert a legény halva lesz...*

Nem tagadhatom, hogy a nők az én képzeletemet is foglalkoztatták. Már tízéves koromban elhatároztam, hogy cipészünk szép feketeszemű kisleányát – Éva volt a neve – feleségül fogom venni. Későbbi ideálom már nagyleány volt, aki talán nem is tudta, hogy a világon vagyok, mert én sokkal félénkebb voltam, semhogy «érzelmeim»ről beszélni mertem volna. Irénnek hívták és társadalmi állása nem lehetett valami ragyogó, mert húga volt annak a gyerekeknek, aki könyvkereskedésünkben inaskodott.

Hej! de sok kegyetlen tréfával kínoztuk meg ezt a szegény fiút! Mivel velünk együtt étkezett, főleg az ebédnél bántunk vele csúfondárosan. A főbűnös én voltam, de bátyám is segédkezett e nemtelen játéknál. Egyéb-ként ideálomnak művészi hajlamaimmal próbáltam imponálni. Ha észrevettem, hogy házuk kapujában áll, hazaszaladtam, bekenegtettem ujjaimat mindenféle festékkel és így vonultam el előtte – nem is egyszer, hanem néhányszor. Hisz mondtam, hogy festő akarom lenni. Pedig gimnáziumi rajztanárom, a derék Zahoray, nem méltatott különösebb figyelemre. Csak

egy alkalommal tüntetett ki azzal, hogy «művészi» feladatot ruházott reám.

Nem tudom pontosan, mikép esett, hogy városunkba valami színtársulat került, amely új hajlékot kapott. A színházi függöny festésére az én rajztanáromat kérték fel. Én mindennap eljártam a rögtönzött műterembe, ahol dolgozott és áhítatosan nézegettem a készülő képet: egy paripán lovagló, aranyakat hullató angyalt... Tekintetemmel majd elnyeltem a professzort, akit állhatatos figyelmem végre annyira meghatott, hogy a vászon egy részének bemázolását reám bízta, amivel kimondhatatlanul boldoggá tett.

Csak később eszméltem rá, hogy azt az ábrándomat, hogy művész legyek, voltaképpen becsvágyam sugallta. A kitűnés vágya jellememnek uralkodó vonása volt és az évek múlásával csak más és más formát öltött. Valami bennem mindig arra ösztökélt, hogy különb legyek másoknál és hogy erről a világ értesüljön. Szóval, a magasba törekvés hiúságból is táplálkozott s csak később nemesült igazi ambícióvá. De abban a korban, amelyről beszélek, természetesen nem lehetett és nem is volt helyes fogalmam a bennem végbemenő lelki folyamat mibenlétéről.

Az bizonyos, hogy sokat foglalkoztam önmagammal. Érzelmeimnek folytonos boncolgatása és lelkiállapotom változásainak állandó megfigyelése

nálam is azt idézte elő, amit az efféle «egotista» hajlamú ifjaknál előidézni szokott. A valóságot nem láttam olyannak, amilyen volt. Mindnyájan a magunk képére alkotjuk meg az emberek és a dolgok képét. De az emberek és a dolgok mások voltak, mint amilyeneknek én hittem őket. Sok-sok évnek kellett elmúlnia, míg az élet szele addig döngette az én álmokból szőtt birodalmam falait, hogy végre összeomlottak. Hisz tudom, hogy ez többé-kevésbé mindannyiunk sorsa, de az én szentimentalizmusom, az én ábrándozásom túlmént az átlagos mértéken: ezt mondván, inkább panaszkodom, mint dicsekszem. Hisz könyvemnek bizvást adhattam volna ezt a címet is: «Egy neurasthenias kálváriája a valóság megismerésének útján.»

De hagyjuk az elmélkedést. Visszatérek életemnek utolsó szakára, melyet Munkácson töltöttem, mert közelgett az időpont, amikor el kellett hagynom szülővárosomat. Mielőtt azonban elmondanám ennek a jelentős változásnak történetét, még egyszer elmerülök önmagamba, hogy a feledés vizeiből felszínre hozzak egyet-mást, ami olykor-olykor most is megelevenedik előttem. Eszembe jut, hogy már kisgyerek koromban akadtak keresztény felebarátaim között olyanok, akik éreztették velem, hogy én – nem közülök való vagyok. Osztrák közös hadseregbeli tiszt volt, aki először tárta

fel előttem azt az örvényt, amely szerinte köztem és közte tátongott. Ott lakott családjával a szomszéd házban és én meg testvéreim együtt játszottunk a kisfiával. Egy napon értésünkre adták, hogy a gyerek nem játszhatik többé velünk, és meg is mondták, hogy miért.

Tudatom mélyéből gyakran felbukkan az a jelenet is, amely a munkácsi hegyen, egy búcsún zajlott le és ugyancsak «felekezeti» jellegű volt. A főszereplő ezúttal sem magyar ember, hanem orosz (ma úgy mondanák: «russzin»). Látok magam előtt egy parasztot, aki dühösen összetöri egy pájesztes zsidó fiú minden portékáját, amely elárusítás céljából van felhalmozva szegényes sátrában. Nem tudom, mi lobbantotta olyan vad haragra, csak arra emlékszem, hogy ellenfele megsemmisülten és sírva támolygott le a hegyről. Most is hallani vélem a hangját, amint felzokog, amikor a «russzin» egyre ostorozza a «zsidó» szóval, melyet sűrűn és hangosan hajigál utána.

Azóta sokféle változatban elsivított fejem fölött ez a szörnyű szó, és jelentőségének nyomasztó súlyát egész életemen át én is éreztem.

Lehet, hogy tévedek, de szentül hiszem, hogy ahhoz, hogy nem lettem azzá, amivé talán képességeim predesztináltak, származásom sokban hozzájárult. Ennek a tudata, sötét árnyként, mindenüvé

elkísért és megbénította minden szavamat, minden cselekedetemet. Bizony nincsen ennél rettenetesebb handicap. Az ember valósággal ki van közösítve a társadalomból. Némely felebarátaink mindenféle engedmények árán megpróbálkoznak, hogy belopódzanak a többség körébe, de én sokkal büszkébb vagyok és sokkal kevésbé tisztelem az emberiséget, semhogy ezt megtettem volna. Ez bevallását jelentette volna annak, hogy e társadalmon kívül és nélküle élni nem tudok. Inkább egyedül maradtam, mint Ibsen hőse...

De immáron búcsúznom kell házunktól, amely boldog gyermekkorom színtere volt. Hadd gyűljön fel tehát most utoljára az emlékezés lángja, amely megvilágítja a régmúltnak itt lezajlott néhány epizódját.

A diózáson és labdázáson kívül volt egy szórakozásunk, amely némi eredetiségre tarthatott számot: saját gyártmányú pénzben játszottunk, illetve olyan papirosbankókkal kereskedtünk, amelyeket magunk csináltunk. Akkoriban még egy-, öt-, tíz-, ötven-, száz- és ezerforintos címletek járták. Ilyeneket állítottunk elő – még pedig újságpapírból, és a bankjegyek értékéhez képest, különböző nagyságban. A házi újság a *Neues Pester Journal* volt: ez szolgáltatta a legtöbb anyagot gyermekkori bankoprésünknek.

Olykor édesapám mesélt csodás dolgokat. Homályosan emlékszem, hogy egyszer Galmagog-ról, a kabala révén életrevarázsolt zsidó hősről mondott el egy különös történetet. Érdekes volt, amikor előadta, hogy kisfiú korában látta mint vonultak be a muszkák Munkácsra 1849-ben. A katonák szép rendben jöttek a vereckeai szoroson át; fáradtak és porosak voltak és nagyon éhesek. Mindent megettek, ami kezük ügyébe esett: a nyers ugorkát és tökök üdítő csemegeként élvezték.

Anyánk viszont gyakran beszélt nekünk az ő atyjáról, aki jeles talmudista hírében állott és maga írt héber könyveket, de mint mély érzésű hazafi is kitűnt. Büszkén emlegette, hogy otthon náluk – Szatmárba, illetőleg Királydarácra való volt – a magyar szabadságharc idején egyszer házkutatást is tartottak, mert édesatyja Kossuth Lajossal állt valamelyes összeköttetésben és e miatt börtönbe is került. A mama rajongott a negyvennyolcas hősökért, ismerte Kölcsey, Petőfi, báró Eötvös József verseit, és tőle hallottam először énekelni a régi magyar népdalokat, amelyek máig is fejemben zsonganak. Lelkesedve dúdolgatta azt az ismert költeményt is, amely így kezdődik: *Búsul a lengyel hona állapotján.* Nagyszerűen tudott magyarul és jól ismerte a népnyelvét: a magyar szólásmódokat, közmondásokat

stb., ellentétben atyámmal, akinek műveltsége inkább németes volt.

Anyai nagyapámat nem ismertem, apai ágról való nagyatyám: egy rózsás arcú, fehér hajú, kékszemű öregúr, néhány évig velünk együtt lakott. Aztán csendesen, amilyen csendesen élt, eltávozott körünkől. Nagy becsülésnek örvendett Munkácson és valami szerény kis hivatalt is viselt a városnál, ami – Isten választott népének fiáról lévén szó – ritkán esett meg akkoriban. Szüleim felvilágosodott emberek voltak és nem nagyon vallásosak, de amíg nagyapánk élt, megtartották az ünnepeket. Mi gyerekek különösen a pünkösdeknek örvendtünk, amikor új ruhát kaptunk, és hála anyánk jeles szakácművészetének, sok finom sütemény került az asztalra.

Munkácsi életem korszakából még két nevezetes élmény képe támad fel gyakran bennem. Mind a kettő a cirkusz világából való. Volt akkor egy híres kötél-táncos: Blondin. Ez jött el nyaktörő vállalkozását bemutatni Munkácsra. Még ma is magam előtt látom a «művészt», amint egyensúlyozó rúddal kezében végigsétál a kötélen, amely két emeletes ház között volt kifeszítve. Ott szorongott az egész város és lélekzetfojtva nézte végig ezt a valamikor ritka és nagyszerű teljesítményt. Ma is olykor hallani vélem az orkánszerű tapsot, amit a derék Blondin aratott.

Persze mi gyerekek odavoltunk az ámulattól és magunk is megpróbálkoztunk a produkció utánzásával, amely kísérletezésnek viszont sok kék folt őrizte meg emlékét.

Ugyancsak nagy esemény volt életemben az a látványosság, amelyhez engem is elvittek, miután előzőleg becsületszavamra többször ki kellett jelentenem, hogy «jó leszek». A városba cirkusz jött és ennek főszencziója a «repülő emberek» voltak. Én naivságomban azt hittem, hogy igazán látok majd embereket, akik repülni fognak, pedig csak egy azóta már banálissá vált artista-mutatványról volt szó: az egyik tornász a hintáról átlendíti magát, miközben a néhány méternyi távolságban szemben csüngő hintáról partnere elkapja őt. Bármilyen szédületes teljesítmény volt ez akkoriban, az én napokon át felcsigázott fantáziámat nem nagyon elégítette ki. Ezúttal is másnak képzeltem a dolgot, mint amilyen valóban volt.

De most már igazán elérkeztem életem nevezetes fordulójához, mikor elköltözködtünk Munkácsról és Ungvárra mentünk lakni. Ez a változás természetesen összefüggött szüleim sorsával. Atyám nagyon jó ember volt, de az üzlethez nem értett: egy cseppnyi élelmeséggel sem dicsekedhetett. Családunk, akár anyai, akár apai ágon való rokonaimat nézem, egyáltalán nem tűnt ki a praktikus élet terén, sőt majd valamennyien tönkre mentek. A második, egyetemet végzett generá-

cióban sem igen akadt üzletember, unokatestvéreim bírói, hivatalnoki pályára léptek, szóval nyomorgó lateiner lett belőlük.. Igaz, hogy anyám elismerten okos és élelmes asszony volt, sőt talán nem túlzok, ha azt mondom, hogy lelkében ott lobogott valami a lángelme tüzéből, de az ő kiváló észbeli tulajdonságainak nem volt gyakorlati foganatjuk, mert a háztartás gondjai és négy gyermekének nevelése teljesen lefoglalták. Az üzletet apám vezette; még pedig, mint a következmények mutatták, nem valami szerencsés kézzel. Mikor én a második gimnáziumot elvégeztem, – tehát úgy tizenkét éves koromban – már ott tartottunk, hogy eladta az egyik, majd a másik házát, míg végre magára a könyv- és papirkereskedésre került a sor. Úgy emlékszem, hogy ezután a végzetes esemény után atyám felcsapott borkereskedőnek: valószínűleg azért, mert ehhez az üzlethez még kevesebbet értett mint a magáéhoz. A vége az lett, hogy hitelezői lefoglalták a drágán vásárolt árút és olcsón elkótyavetyélték. Arra is emlékszem, hogy szegény anyám nagyon ellenezte a könyvkereskedés eladását, de úgy látszik, nem tudta meggátolni. Bizonyára a hitelezők szorították rá apámat, hogy megváljon boltjától. Azt tudom, hogy voltak adósságai. Eleinte ezüstneműink elzálogosításával próbált magán segíteni, de az így szerzett pénz persze nem akadályozhatta meg, hogy

tovább ne sodródjék az anyagi bukás felé. Pedig ha csak egy kis «gseft»-szellem lett volna benne, könnyen meggazdagodhatott volna. Hisz akkoriban ő volt az egyedüli könyv- és papírkereskedő Munkácson. És mégis tönkrement. Mivel a boltért kapott összeget kezdtük lassanként megenni, elhatározta, hogy Ungváron fog szerencsét próbálni. Ugyancsak könyves papírkereskedést akart nyitni és azt hitte, hogy ott majd jobban boldogul.

El kellett tehát hagynunk szülővárosomat. Jól emlékszem, hogy az elutazásunk előtti napon búcsút vettem azoktól a helyektől, amelyek különösen kedvesek voltak nekem. Bejártam a Latorca partjait, – régi házunktól és kertünk szent berkeitől már egy évvel előbb kellett megválnom – a mezőket és réteket, ahol bolyongani szoktam volt és egy utolsó pillantást vettem a virágos kertekre, amelyek közeli szomszédaink házai előtt díszlettek. Isten hozzádot mondtam a kis szigetnek és elérzékenyülten vártam, hogy felvirradjon a nap, amelyen Ungvárra voltunk menendők. őszintén szólva, kíváncsiságomat meg lehetően izgatta az új város, amelyről úgy beszéltek előttem, mint valami nagy és híres metropolisról. Az utazás vágya először ekkor tört elő lelkemből.

Munkácsról Ungvárra költözködésünk valóban regényes is volt. Nem vasúton tettük meg az utat,

hanem szekéren. Csak azt nem tudom, ökrök vagy lovak voltak-e elébe fogva. De bizonyára ez a közlekedési mód olcsóbb volt. Úgy rémlik, hogy egy nyári napon, hajnalban indultunk el és késő este lett, amikor megérkeztünk az «ígéret földére». Bátyám, aki talán másfél évvel idősebb volt nálam, nem jött velünk, hanem Munkácson maradt, még pedig F. Kálmánnál, aki apám könyv- és papírkereskedését megvette. Annak rendje-módja szerint beállott hozzá tanulónak és ő is könyv- és papírkereskedő lett: ma is az Szatmáron.

UNGVÁR.

KIMARADOK AZ ISKOLÁBÓL ÉS NYOMDÁSZ LESZEK.

Ungváron atyámnak egy nőtestvére, Fanni néni élt. Hozzá szálltunk és nála maradtunk addig, amíg el tudtunk helyezkedni. Eleinte, amíg még tellett a hozott pénzből, nem nélkülöztünk. Új lakásunk is meglehetősen tágas volt és ha nem tévedek, három szobából állott. Tudom, hogy a falakat teleaggattam magamfestette képekkel, mert még ekkor is arról álmodoztam, hogy festő leszek, noha már-már kezdtem kételkedni hivatottságomban. Egy kiállításon tett tapasztalataim nagyon kijózanítólag hatottak rám e tekintetben. Még Munkácson történt, hogy elkerültem egy helyre, ahol valamely felsőbb női iskola növendékeinek rajzai voltak láthatók. Ezek közül néhány olyan tökéletesnek tűnt fel (egy töviskoszorús Krisztus-főre még most is emlékezem), hogy szinte megéreztem, hogy én milyen kontár vagyok.

Életünk gyorsított ütemben kezdett sivárabb

lenni és így mind szegényesebb lakásba kerültünk, míg végre egy szobában és konyhában kellett meghúzódjunk. A szemben fekvő szobában, amelytől vékony fal választotta el a miénket, egy kávéházi kaszírő ütötte fel sátorát. Sokszor reggel felé jött haza férfilátogató kíséretében és én nem egyszer áthallottam a szerelmi ömlengések között váltott szavakat. De ez már Ungvárra költözködésünk második vagy harmadik esztendejére esett.

Egyelőre érdeklődve és kíváncsian néztem az új várost, amelyet hegyek öveztek körül és az Ung folyó mintegy ketté metszett. Az utcák rendesebbek voltak mint Munkácson, hosszabbak, szélesebbek és kövezettek. Itt nem lehetett volna oly szépen a porban játszani, mint dicső szülőföldemen. Bebarangoltam a zeg-zúgos utcákat, meg-megállva a nevezetesebb építmények előtt. Megbámultam a görög-katolikus püspöki rezidenciát, amely akkor impozáns alkotásnak tetszett. Éppúgy, mint a regényes magaslaton elterülő vár és megyeháza is. A főutca élénk kereskedelme szintén feltűnt.

Valóban úgy látszott, mintha Ungvár alkalmas volna arra, hogy az ember új egzisztenciát teremtsen magának benne. Apám jól gondolta, hogy ahol nyolcosztályú főgimnázium, tanítóképző és más tanintézet van, ott egy könyv- és papírkereskedő nagyobb forgalmat csinálhat, mint Munkácson, ahol nem volt

annyi hivatal és iskola. De hiába, teljesen hiányzottak belőle a jó üzletember tulajdonságai. Aztán meg nem volt forgó tőkéje se, hogy a szükséges árukat beszerezze. Az új bolt megnyílt, de áldást nem hozott. Hogy gyarapítsa jövedelmét, apám még trafikot is szerzett, azonban így se tudott boldogulni. Bizony nyomasztó szegénység köszöntött reánk. Nővérem az apácákhoz járt iskolába, engem meg beírtak a gimnázium III-ik osztályába és azt valahogyan el is végeztem, de a IV-ikből már ki kellett maradnom. Valami jeles tanuló nem voltam és a tandíjat nem bírtuk megfizetni. Eleinte halasztást kértünk és kaptunk a derék Szieber igazgatótól, aki egyébként hévvel és lelkesen a magyar történelmet adta elő. Noha érdekes volt, amit mondott, engem órái alatt gyakran elnyomott az álom, bárhogyan küzdöttem ellene. Ez is afféle ideggyöngeségi tünet volt, mint a többi más, melyekről már megemlékeztem.

A folytonos könyörgés azonban végül unalmassá vált és magam is beláttam, hogy sem szellemi, sem anyagi erőm nem elég tanulmányaim folytatásához. Otthagytam a gimnáziumot és beálltam a Pollacsek Miksa nyomdájába tanulónak, hogy betűszedő és gépmester legyek. A vidéki nyomdáknak ez a két, egymástól elválasztott funkció: a szedés és a nyomdagép kezelése, illetve a rajta való nyomtatás egy kéz-

ben volt összeponosítva és mindkettőt el kellett sajátítani.

Nyomdász lettem tehát. Három évre kellett elszerződnöm; ennek az időnek a letelte után a «felszabadítás» következett, amikor is inasból «segédedé» voltam előléptetendő. A nyomdában töltött idő alatt nagy, életbevágó változásokon mentem keresztül. A rajzolgatást lassan abbahagytam és kezdtem érdeklődni a könyvek iránt. Míg az iskolában középszerű tanuló voltam és nem nagyon rajongtam a betűkért, most a tudásvágy hatalmasan felébredt bennem. A szedőszekrény szelleme valósággal megigézett: minden érdekelt, ami nyomtatva volt. Szabad időmet is olvasgatással töltöttem. Mohón felfaltam a Hoffmann-féle ifjúsági iratokat, amelyek könyves boltunkban voltak meg. Majd találtam ott egy német nyelvű Ollendorf-féle francia grammatikát. Ezt kezdtem forgatni. Megérlelődött bennem a szándék, hogy megtanulok franciául. Mivel németül is alig tudtam valamit és a kiejtés sem volt megjelölve ebben a nem autodidaktáknak szánt nyelvtanban, a dolog bizony nem ment éppen könnyen. Apám értett valamelyest franciául és némi útmutatással szolgált a helyes olvasásra nézve, de azért e korszakbeli francia tanulásom még se volt egyéb a sötétben való nagy tapogatódzásnál.

Vonzottak a természettudományok is. Már annál-fogva, hogy mindig szerettem a szabadban csatangolni, a virágok, lepkék, bogarak, ásványok életének rejtelmek különösen érdekelték. Az embereké kevésbé. Hogy a természettudományokkal való foglalkozás bizonyos mértékig szenvedélyemmé lett, abban része volt a rajzoláshoz és a festészethez való hajlamomnak is. Könyvkereskedésünkben egy Kriesch-féle németből fordított természettudományi munkára bukkantam, amelyben az állatok, növények és ásványok színes képekben voltak feltüntetve. Ezeknek rajzolása hozzájárult ahhoz, hogy az állat-, növény- és ásványtannal foglalkozni kezdtem. Préseltem növényeket, gyűjtöttem ásványokat és összeállítottam egy lepke- és bogár-gyűjteményt is. Magam fogdostam össze a hozzávaló pillangókat és rovarokat. Borzadva gondolok most vissza akkori barbárságomra. Hogy néha nem átal-lottam lepkéket hamisítani és olykor fehér pillan-gókból színeseket csináltam, az még hagyján, de a gombostűre szúrt bogarakat éjjeleken át hallot-tam az almáriom tetején, amint a gyűjteményben még életjelt adtak magukról, – míg végre egészen elcsendesedtek.

A Kriesch-féle természetrajzot sokáig forgattam; hogy rossz magyarsággal volt megírva, arra most is emlékszem. A Bugát-féle terminus technicusokkal

élt, és a bagoly «nagy suholy», a közönséges sárga lepke pedig «galagonya özöndék» néven szerepelt benne. Magam is írtam egy természetrajzot, helyesebben rövidítve átírtam a Kriesch művét. Persze, sohasem gondoltam arra, hogy ezt a gyermekkori tákolmányt kiadjam. A kézirat máig is birtokomban van. Csak a címlapot nyomtattam ki, ami nem volt nagy dolog, hisz magam készítettem el a Pollacsek-féle nyomdában. Egy kis növénytani munkám kinyomtatott címlapját is őrzöm emlékül. Valami mélyen persze nem hatoltam bele a természettudományok egy ágába se, de örültem, hogy olyasminek szentelhettem magam, ami kiemelt a szürke hétköznapiságból. Legkedvesebb napjaim a vasárnapok voltak, amikor nem kellett a műhelybe menni és én otthon maradhattam és könyveim közt foglalatoskodtam. Egyébként már a betűszedés is olyan mesterség, amelynél az ember sokat tanulhat. A különböző kéziratoknak forgatása és szedése bizonyos mértékig hozzájárulhat kiképzésünkhöz. Sok nyomdász ezen a réven szerez némi műveltséget, ami azonban bizony csak amolyan félműveltség marad, ha az alapvető ismeretek hiányzanak.

Bárhogyan érdekeltek azonban a könyvek, a nyomdában való inaskodásom éveitől semmiféle rendszeres tanulást nem folytattam és még kevésbé

érelődött meg bennem valami terv arra nézve, hogy határozott célt tűztek ki stúdiumaimnak. Csak oltogattam tudományszomjamat, ahogy lehetett. Egyszer például Dante *Pokla*-nak egy francia fordítása került a kezembe. Olyan kisformátumú, kékfedelű könyv volt: a Parisban megjelent Bibliothèque Nationale egy kötete. Ezt olvastam, még pedig olyan körülmények között, amilyenek között, azt hiszem, kevesen ismerkedtek meg az olasz költő művével. A nyomdászkodás attribútumaihoz az is hozzátartozott, hogy a gépet, amelyen nyomtattak, tisztogatni kellett, ami főleg a géprészekre ragadt és megszáradt olajcseppek levakarásában állott. Be kellett bújni a gépbe és ott elvégezni ezt a nem épen lélekemelő munkát, amelynek közönséges voltát én azzal enyhítettem, hogy közben Danteval szórakoztam. Az olvasást csak akkor hagytam abba, ha az irodában tartózkodó főnök kijött és a szedő- és gépteremben járni kezdett. Ilyenkor végighúztam bicskám a tengelyeken és a kerekeken, hogy megtisztítsam őket a rájuk tapadt piszoktól, elrejtve a könyvet. Mikor magamra maradtam, ismét elmélyedtem a nagy szellemekkel való társalgásba a kissé erősen terpentines légkörben.

Boldog korszak volt ez, amikor ábrándozásaimban nem zavart semmi. Bár egy kis zsebpénzhez csak akkor jutottam, mikor a tőlünk előállított *Ung c.* lapot

kihordtam, nem nagyon éreztem a szegénység nyomasztó súlyát. A könyvkereskedésünkbe érkező napi lapok árusítása révén is tettem szert némi mellékjövedelemre. El-eljártam ugyanis kávéházakba, vendéglőkbe, kaszinókba és egy krajcárral magasabb áron kínálgattam a legfrisebb pesti újságokat. E nemes foglalkozásban nővérem is segített. Fizetésem inaskodásom első évében havi két, a második évben havi négy, a harmadik évben pedig havi hat forint volt. Akkoriban a pénz vásárló ereje kétszerese volt a mai-nak, mégis alig telhetett ebből valamire. Különben is mindent oda kellett adnom szüleimnek, hogy háztartásunkat valamiképp fenntarthassák. Szegény anyám nagyon sokat fáradozott, hogy a semmiből is valahogy előteremtse a mindennapi kenyeret, de bizony ez nem mindig sikerült neki, mert nem is sikerülhetett. Anyagilag tehát az volt akkor az ambícióm, hogy én is felszabaduljak és annyit keressek, mint egy «segéd», aki heti 4-5 forintot kapott akkoriban Ungváron. Mikor főnököm Budapestről gépmestert hozatott, akinek nem volt más dolga, mint a géppel törödni és nyomtatni, ennek hetenként 10, sőt 12 forintot kellett fizetni. Ilyen kereseti lehetőségre én nem is mertem gondolni.

Mivel azonban nem voltam «praktikus» gyerek, az anyagi dolgok nem túlságosan érdekelték, bár fájt

látnom nyomorúságunkat és anyám kínlódásait. Én magam a nélkülözést nem éreztem még, pedig idegeim differenciálódásának folyamata már akkor bizonyára megkezdődött. Behatóan csak a francia nyelv tanulásával foglalkoztam. Nagy esemény volt e téren életemben a Toussaint-Langenscheidt-féle nyelvtannal való megismerkedésem. Nem emlékszem már hogyan, de összekerültem egy Buchsbaum nevű fiatalemberrel, aki mint káplár szolgált a cs. és k. hadseregben. A derék fiú szabad idejében szorgalmasan tanult franciául és utóbb angolul is, mert katonáskodása éveinek leteltével Amerikában lakó rokonaihoz akart kiutazni és ott magának létalapot teremteni. Ezt utóbb meg is tette és én nem hallottam róla semmit. Pedig az ő révén irányúit figyelmem a fennebb említett kitűnő módszerre, amely olyanoknak van szánva, akik tanító nélkül, a maguk erejéből akarnak franciául megtanulni. Bajtársamnak francia beszéde, épp annál fogva, hogy a Toussaint-Langenscheidt-féle leveleket használta, amelyekben a kiejtés pontosan meg van jelölve, nagyon kitűnő volt, már amennyire én azt akkor megíthettem.

Nagy keservesen összegyűjtven a pénzt, meghozattam Berlinből a 36 levélből álló könyvet és együtt tanultam a közös armádiának e becsvágyó

tagjával. Neki is csak az éjjelei voltak szabadok, de ha ezeken kívül egy kis időhöz jutott, azt is felhasználta, hogy a francia nyelvben tovább képezze magát. Betéve tudta Chateaubriand *Aiala*-ját és vasszorgalommal és olyan lelkiismeretesen megtanult mindent, amit a Levelek megkívántak, hogy példája rám is nagyon buzdítólag hatott.

Sokszor szerény lakásunkban vagy a Buchsbaum irodájában egész éjjeleket virrasztottunk át, kölcsönösen vizsgáztatván egymást. Én a legszívesebben reggel tanultam. Korán felkeltem és mielőtt még a nyomdai munka kezdetét vette volna, lesétáltam a lakásunkhoz közel eső Mély út-ba és ott fel és alá járva, a saját külön peripatetikus módszerem szerint hangosan ismétелgettem a Toussaint-Langenscheidt-előírta szabályokat és az azokat illusztráló mondatokat. Ilyenkor gyakran a közeli szőlőkbe is elkalandoztam, mert gyönyörűséget találtam abban, hogy fák és virágok között gyakoroljam magam a francia kiejtésben és a grammatikában. Ha ilyenén vándorlásaim alatt találkoztam valakivel, aki tudomást szerzett szorgalmam hangos megnyilatkozásáról, az illető többnyire nagyon csodálkozott azon, hogy valaki, akinek nem muszáj, miért is töri magát olyan nagyon a tudomány után... Hisz kis városban az emberek rendszerint ismerik egymást és így szerény nyomdász-

inas voltom mellett sem maradhattam mindig incognitóban.

A grammatika forgatása nemcsak azért volt reám nézve fontos, mert megtanultam franciául és – par ricochet – németül is, lévén a Toussaint-féle levelek nyelve német, hanem azért is, mert talán ösztön-szerűleg megéreztem, hogy egykor e réven fogok kiszabadulni börtönömből, amelyre a sors elítélni látszott. Sejtettem, hogy az emelkedés, a mindenáron való emelkedés felé az út a könyveken át vezet. A becs-vágy mind erősebben kezdte hevíteni lelkemet. A franciául tanulás jelképezte a jövőt, az ideált, a szebb és jobb életet. Azt kell hinnem, hogy azért voltam képes elviselni a nyomort, alárendelt voltomat a nyomdában, mert elmenekülhettem az illúziók hónába, amely egyelőre egy idegen nyelv kifejezéseiben öltött testet. A szabad természet ölen szomjjasan ittam fel minden új francia szólamot, és lelkem nemesebb húrjai meg-rezdültek annak a hatalmas dikciónak bűvös erejétől, amely Chateaubriand *Atala*-jából kiáradt. A francia költő kis mesterműve, amelynek egy színekben pom-pázó exotikus világ szolgál keretül, először keltett vágyat bennem, hogy eljussak a messze, tengerentúli országokba. A Mississipi ragyogó tájainak ritmikus prózában való megéneklése úgy hatott rám mint valami isteni kinyilatkoztatás, amely nagy érzésekre és gon-

dolatokra ihlet. Persze, fogalmam se volt arról, hogy milyen helyet foglal el a világirodalomban Chateaubriand *Atala*-ja.

Vágyaim és törekvéseim azonban nem öltöttek még konkrét formát, csak arra gondoltam, hogy ha majd felszabadulásom után Budapestre kerülök, előnyben fogok részesülni mint olyan, aki francia kéziratot is tud szedni! Ez volt az egyedüli gyakorlati szempont tudományos törekvésemben, hisz ekkor még nem gondoltam arra, hogy hűtlen legyek a betűszekrényhez. Volt még valami, amit a művelődés terén a nyomdának köszönhettem. Általa ismerkedtem meg a színházzal. Ungvárra ugyanis nyáron át Kassáról vagy más nagyobb vidéki városból színtársulat jött szerepelni. A «Korona» vendéglő udvarán állott a nyomorúságos fabódé, amelyben játszottak. A színlapokat a mi nyomdánk állította elő és én voltam megbízva, hogy az értük járó összeget behajtsam. A vidéki színingazgatóknak már akkor se volt pénzüik és minden este be kellett várnom, míg a pénztár bevett annyit, hogy a plakátok árát kifizesse. Azért sokszor bebocsátottak a színházba, mondván, hogy a számlát majd az előadás végén prezentáljam.

Így jutottam először a világot jelentő deszkák közelébe: előttem igazán a csodák birodalmát tárták fel. Ámultam és bámultam, mikor *Szép Galatheá*-t

láttam. Még a *Czigánybáró*-ra is emlékszem, amelyet Tiszay színtársulata adott elő. A direktor nagyszerű Zsupán volt és dala:

*Már kis gyerek koromban
Az ől körül forogtam*

még most is a fülemben cseng. A darab nagyon tetszett és máig legkedvesebb operettem. Az operettekén kívül színműveket is játszottak, amelyek közül egyiknek-másiknak csak a címére emlékszem.

Egyszer jelen voltam a színház udvarán, amikor az egyik színész megkorbácsolt egy újságírót, aki kedvetlen bírálatokat írt az előadásokról a helybeli lapokba. A kritikus, egy ungvári ügynök fia, aki Budapesten jogászkodott, futva menekült támadója elől.

Noha sokszor nem voltam tisztában azzal, hogy mit játszanak a színpadon, mégis nagyon örültem az estének, amikor a számlával zsebemben a színház udvarára mentem. Megesett, hogy az «elővétel» olyan jó volt, hogy még az előadás előtt fizettek és én ki voltam rekesztve a földi paradicsomból...

A múlt eseményei itt összefolynak. De úgy emlékszem, hogy a színházbajjárás korszaka megelőzte a Toussaint-Langenscheidt-féle Levelek tanulmányozását. Az is lehet, hogy a két periódus részben egybeesett. Azt sem tudom pontosan, mikor került

angol nyelvtan a kezembe és hogy ki volt a szerzője. Mégis úgy rémlik, első angol grammatikámat Dallos és Patterson írták, akik olvasókönyvet is csatoltak hozzá. Azt máig se felejtettem el, hogy itt olvastam először angolul egy kis mesét egy arab ló okosságáról és hűségéről, amelynek címe ez volt: «The sagacity and fidelity of an arabian horse». Egyszer az akkori *Leányok Lapja*-nak egy száma került kezembe. Ebben volt egy «When I was a boy» című angol vers, melyet minden áron meg akartam érteni. (Bérangernek «Ma Normandie»-ját is itt olvastam először.) Angol tanulási módszerem kezdetlegességére jellemző, hogy a jelentését azoknak a szavaknak, melyeket nem ismertem, anyám útján tudakoltam meg egy Amerikát járt Hirtenstein nevű lisztkereskedőtől, akinél vásárolni szoktunk volt. Arra, hogy ilyesmit angol szótárban szokás megnézni, én bizony nem gondoltam, nyilván mert apám újdonsült üzletében effélének híre-hamva se volt. Sok idő telt be, míg anyagi viszonyaim megengedték, hogy a kis Sachs-Villatte-féle franciánémet szótárt megszerezhessem. Igazi ünnep volt, mikor ez a kétkötetes mű az enyém lett. És milyen büszke voltam, hogy angol jelmondatát: «To be acknowledged is overpaid» megértettem.

Utóbb sikerült egy Pierer-féle német Konversations-Lexicon-ra is szert tennem. Ez a tizenkét

kötetes mű több nyelvű szótárt, köztük magyart is tartalmazott. Én valahol, bizonyára könyves boltunkban, láttam egy kötetét és észrevettem, hogy a magyar szavak csak úgy hemzsegnek a hibáktól. (Ebben a lexikonban van Jókai *Lélekidomár*-ja, «Seelenformpreis»-nak fordítva.) Írtam tehát a szerkesztőnek és egy tiszteletpéldány fejében a magyar rész korrektúráinak elvégzésére vállalkoztam. Ajánlatom elfogadásra talált és én büszkén soroztam be a német lexikon testes köteteit kis könyvtáramba, amelynek akkor kezdtem megvetni alapját. Budapestről egy magyar enciklopédikus szótárt hozattam magamnak: a Somogyi Ede-szerkesztette mű volt ez, amely alig állhatott valami magas nívón, összekuporgatott pénzem-ből kis könyvszekrényt is csináltattam egy Csumpelik nevű asztalosnál. Azt hiszem, a mester egy forintért végezte el e nevezetes munkát. Nem fért belé sok, de én mégis büszke voltam könyvtáramra; a szép piros vászonba kötött magyar lexikon mellett ott díszelgetek a német Pierer-féle enciklopédia ugyancsak elegáns kötésű, de nagyobb alakú kötetei. A többi könyv számra és alakra nézve egyaránt el-
törpült a két terjedelmes sorozat mellett.

Még két könyvre emlékszem, amit akkoriban olvastam. Hogy mikép jutottam hozzájuk, nem tudom. Az egyik Goethe *Werther*-e volt francia fordításban.

Persze nem is sejtettem, hogy korszakos mű került a kezembe. A könyv mély hatást tett reám és minden irodalmi előképzés nélkül megérezttem, hogy nagy és kivételes szellem alkotásával van dolgom. Ugyanígy jutott valamikép hozzám Bernardin de Saint-Pierre *Paul et Virginie*-je. Erről se tudtam, hogy a Rousseau-kezdeményezte szentimentális és természetfestő európai irodalmi áramlatnak egyik bájos és méltán világhírű útjelzője. Ki is mondta volna ezt meg nekem? A nyomdászok nem foglalkoztak irodalmi kérdésekkel és én magam is teljesen járatlan voltam nemcsak az egyetemes, hanem a magyair litteratúra történetében is. Mindenesetre sajátságos és érdekes véletlen volt, hogy úgyszólván akkor, mikor önnönképzésem legalacsonyabb fokán állottam, két olyan munkával ismerkedtem meg, amelyeknek tartalma az én érzelmi és gondolat-világomba a legjobban beillett.

Évek multán, mikor bölcséleti doktorátust tettem a budapesti egyetemen, értekezésem témájául ezt választottam: *Rousseau és iskolája a regényirodalomban* (1896) és e kis könyvben a szentimentális, melankolikus és a természetért rajongó sebzett lelkek világirodalmi megnyilatkozásaival foglalkoztam. Hogy Goethe és Bernardin de Saint-Pierre hőse és hősnője már régen közel álltak szívemhez, gyakran gondoltam

rá, mikor ezt a tanulmányt Párizsban megírtam. Nem véletlenül múlt az erős visszhang, amit a német és a francia költő műve úgyszólván zsenge ifjú koromban bennem keltett, hisz bizonyos mértékig rokon volt az én lelkem az ő képzelet-alkotta hőseiknek lelkével. De amikor én az említett két könyvet olvastam, úgy tizenöt éves koromban, természetesen sejtelmem se volt azokról a titkos kapcsolatokról, melyek engem hozzájuk fűztek.

Akkoriban szemem előtt csak a nyelvtanulás lebegett, bár a mondatok, amelyek szép ideákat takartak, mindig erősen gondolkozóba ejtettek. Nagyon tetszettek azok a régi és modern klasszikusokból vett idézetek, amelyek minden Toussaint-Langenscheidt-féle Levél élén voltak olvashatók. Ezek arra voltak szánva, hogy a tanulóban az érdeklődést ébren tartásuk és kitartásra sarkalják: fejlesztőleg hatottak az akarat-erőre, acélozták az energiát.

Különben fáradhatatlanul haladtam a megkezdett úton. Már előre örültem az estéknek, amikor a nyomdafesték atmoszférájából csendes szobámba menekülhettem. Egy kis petróleum-lámpa pislákoló fényénél olvastam. Az idő haladt és én nem mozdultam könyvem mellől. Sokszor már csak a kanóc égett, mert a lángot éltető szesz elfogyott. Szegény anyám több ízben rám szólt, hogy menjek már lefeküdni.

Szép, magasztos éjszakák, mily gyönyörrel gondolkodom ma is reátok!

Barátaim nem igen voltak és nyomdászinas-társaimmal is csak keveset érintkeztem. Pedig nem voltak rossz fiúk. Az egyik, akit «majom»-nak csúfoltunk, folyton cigarettázott; már korán reggel rákezdté és ezért sohasem tudott reggelizni. A tejes kalácsot, amit kávéjához kapott, rendszerint nekem ajándékozta és én, aki nem igen jutottam efféle nyalánksághoz, sokszor izgatottan vártam az órát, amikor a nyomdában megjelent a cselédleány, aki reggelijét hozta. Egy másik kollégám ugyancsak módosabb családból származott és mindig volt pénze. De nagyon fukarkodott vele. Egyszer egy egykrajcáros kölcstől azon az ürügyön tagadt meg tőlem, hogy nincsen «aprópénze». Akkoriban még olyan négykrajcárt érő rézgarasok voltak forgalomban. Ez volt az a nagy bankó, amelyet nem akart «felváltani».

Olykor a nyomdán kívül is el kellett járni főnököm dolgaiban. Gyakori feladataimhoz tartozott, hogy asztalára bort hozzak. Szállítónk egy Zinner nevű üzletes volt, aki saját termésű karcosát potom harminc krajcárért vesztegette literenként. Hogy az ital kitűnő volt, magam is meggyőződtem róla, mert majdnem minden palackból kiszopogattam néhány cseppet, már a mennyire ez a lepecsételt dugón keresztül lehetséges

volt. Mindenesetre nagyon óvatosan jártam el, nehogy a hiányzó ital nyomán az üvegben támadt űrt észrevegyék. Ilyesmire azonban csak inaskodásom első felében volt alkalmam, mert utóbb, amikor már szedni és nyomtatni tudtam, Pollacsek mester nem bízott meg háztartása körébe tartozó munkálatok elvégzésével.

Ha elkerültem a nyomdából, a magányt kerestem, hogy háborítatlan szentelhessem magam tanulmányaimnak. Még a szabadban tett sétáim alatt is olvasgattam. Mennél inkább éreztem tudásom fogyatékosságát, annál dacosabb lett az az elhatározásom, hogy addig nem nyugszom, míg ki nem képezem magam és tökéletesen meg nem tanulok franciául. Chateaubriand fenséges nyelvének stúdiuma egyébként csak szimbolikus jelentőségű volt: a tudomány magaslatai felé törekvést jelképezte. Dőreségemben azt hittem, hogy csak tanulni kell és minden lehetséges lesz. De a tudás hatalmába vetett törhetetlen hitre már azért is szükségem volt, hogy energiám meg ne roppanjon. Életemnek első romantikus éveit mégis arra az időre esnek, amikor a nyomdászaton kívül a francia nyelv nehézségeivel először birkóztam. (1886-1889).

Persze, főnököm nem volt túlságosan elragadtatva az én tudós hajlamaimtól. Gyakran betért édesatyám könyvkereskedésébe, amely ugyanabban az utcában

volt mint a nyomda, hogy csendesen panaszkodjék. Neki nem «filozófus»-ra van szüksége, mondogatta, hanem testestül-lelkestül mesterségének élő nyomdászra. «Bismarckénak szólítgatott, noha be kell vallanom, hogy én bizony nem tudtam, milyen nagy megtiszteltetés rejlett ebben a csúfosnak szánt elnevezésben. Pedig egy-két évi gyakorlat után, szóval már inas koromban pótolni tudtam a gépmestert, akit rendszerint Pestről kellett hozatni és drágán megfizetni. Gyakran megtörtént, hogy nem is tudott megfelelő szakembert kapni és én végeztem el emennek munkáját. Azért utóbb főnököm beletörődött abba, hogy sokat tanultam, sőt titokban némileg büszke volt reám. 1888 májusában – ezt azért tudom oly pontosan, mert a máig is birtokomban levő könyvön a dátum meg van jelölve – anyám tíz krajcárért olyan francia grammatikát szerzett nekem, amelynek, azt hiszem, alig van párja, legalább a mi a magyar nyelvtanirodalmat illeti. Ez a nagyszerű könyv 1841-ben Győrött jelent meg és szerzője, Mórocz Ferenc, több mint ötszáz oldalon a francia nyelv alakтанát és mondattanát foglalta össze benne. Talán nincs is több példány ebből a nyelvtanból, amely különös tekintettel volt az «öntanításra», mint a szerző a címlapon írta. A könyv valamikor egy elhalt Eöryfiú tulajdona volt; anyám a fiú anyjától vette.

Az Eöry-család neves ungmegyei család volt, én csak Eleket ismertem, aki a városnál főjegyzői tisztséget viselt és hűgait, akik mind nagyon kedvesen bántak velem. Már akkoriban is erős hívei voltak a dohányzásnak és a szivar állandóan a szájukban lógott. Egyikük megtanított erre a francia mondatra: «mon cœur ne palpite que pour toi». Anyámat is kedvelték Eöryék és tisztelték benne a jobb sorsra érdemes úri asszonyt.

Mórocz nyelvtanát kegyelettel őrzöm, mert nemcsak sokat tanultam belőle, hanem lelkemnek egy darabja tapadt hozzája. Bizony megérte azt az anyagi áldozatot, amit anyám hozott érte, pedig aznapi ebédünkön bizonyára megéreződött az összeg hiánya... Most is megilletődve forgatom lapjait, valahányszor csak kezembe kerül. Gyerekes írással odavetett széljegyzeteim ott rendetlenkednek megfakult lapjain. A Toussaint-Langenscheidt-féle módszer előírta név- és igeragozási gyakorlatokat is elvégeztem és olykor áhítattal elnézem akkori szorgalmamnak e beszédes emlékeit. Még egy Schack-féle «vezérfonál a francia nyelv beszélésére» játszott némi szerepet akkori tanulmányaimban. Az említett lexikonokat is sűrűn forgattam, mohó kíváncsisággal próbálván megérteni a változatos tudnivalókat, amelyeket felhalmoztak.

Magyar szépirodalmi könyvek nem igen kerültek a kezembe; csak arra emlékszem, hogy Mikszáth: «Tavaszi

rügyek» c. elbeszélését a *Vasárnapi Újság*-ban olvastam? nagyon tetszett. Ez volt az első érintkezésem Mikszáthtal: persze nem tudtam, hogy milyen nagy író ő. Ha nem tévedek, – akkor még a harmadik gimnáziumban jártam – egy *Gondúzó* című hetilap is járt nekünk. Mindig nagy érdeklődéssel néztem elébe a szombat este érkező számoknak, de főleg a betűrejtvények izgattak. Ilyeneket magam is csináltam és egy-kettőt közöltek is tőlem. Kepeső szívvvel vártam a lapot, amikor azt reméltem, hogy az én betűrejtvényem benne lesz és nagyon boldog voltam, ha nevemet nyomtatásban megláttam.

Sok mindent tudtam meg azokból a könyvjegyzékekből, melyeket atyám különböző külföldi, főleg németországi cégektől kapott. Brockhaus katalógusaira most is hálás megilletődéssel gondolok; nem egy nevezetes mű címével ismerkedtem meg általuk. Később aztán néhányat ezek közül megszereztem és elolvastam. Általában mondhatom, hogy önképzésem szempontjából, a nyomdászaton kívül, nagy jelentősége volt annak a körülménynek, hogy könyvkereskedésünk volt. Mikor évek múltán a Szajna partjain bolyongtam, az ottani antikváriusok poros polcain irodalmi kincsek után kutatva, sokszor eszembe jutott a mi szegényes boltunk, amely engem gyermekkoromban megihletett. Gondoltam Anatole

France-ra is, aki zsenge ifjúságában ugyancsak apja üzletében bújta a főliánsokat.

A Párizs utáni vágy már nyomdászinas koromban izgatta képzeletemet. Azért minden erőmet arra fordítottam, hogy franciául beszélni is tudjak. A Tous-saint-Langenscheidt-féle Levelek értelmében a megtanulandókat hangosan kellett olvasni, ami a nyelvnek gyakorlati elsajátítása szempontjából nagyon üdvös volt. Mert hiába tudunk egy idegen nyelvet: egészen másképp fest a dolog, ha élő emberrel állunk szemben, akivel azon a nyelven társalogni akarunk. Olvasni és megérteni valamely francia szöveget sokkal egyszerűbb és könnyebb, mintha magunknak kell megcsinálnunk a használandó, illetve kiejtendő mondatokat, még pedig gyorsan, hisz beszéd közben szaporán kell gondolkozni. Agyunknak egész más idegeit kell működésbe hoznunk, ha magunk szólunk valakihez, mint ha csak annak megértésére szorítkozunk, amit más szellem produkált és készen elénk tár. A német nyelv kitűnően kifejezi ezt a különbséget a «wissen» és «können» szókkal. Emlékszem, milyen boldog voltam, mikor egy Ungvárra szakadt francia kávéházi pincérnővel néhány francia szót tudtam váltani. Partneremet nem is láttam, mert a nevezetes társalgás egy ajtón keresztül folyt le, amely nyomdánk hátsó részét a pincérnő szobájától elválasztotta... A Bródy-

lak, ahol a nyomda volt, ugyanis egy kávéház ott-honául is szolgált; így került szomszédságunkba a francia kasszírő. Hogy a történelmi sorrendhez hű maradjak, meg kell említenem, hogy életemben franciául először egy Párizsban járt és idevetődött vándor betűszedővel beszéltem, aki Ungváron próbált munkát kapni.

Csakhamar alkalom kínálkozott, hogy állandóan franciául társaloghassak. Élt városunkban akkor egy tudománykedvelő férfiú, aki írnok volt a vármegyénél, noha jogot végzett. Cserszky Andornak hívták: derék, régi nemesi familiából származó úr volt; tudott oroszul és sok mindent olvasott, főleg franciául. És bár kiejtése – ezt nem volt nehéz észrevenni – borzasztóan rossz volt, szenvedélyesen szeretett e nyelven csevegni. Én tehát kapóra jöttem neki. Ha este a nyomdából eltávoztam, rendszerint találkoztunk és főleg a nyári estéken bejártuk az ungvári főutcákat, franciául beszélgetve, miközben a kis-hídon, a nagy-hídon hosszabb stációkat tartottunk. Ezek is feledhetetlen napok, sőt éjjelek voltak, mert sokszor csak nagy-későre tértünk haza barangolásainkból. Cserszkyt, aki könyveinek élt, különcnek tartották és így azon se ütköztek meg, hogy egy nyomdászinnal barátkozik. Pedig az ungvári társaság színe-javával atyafiságban állott és – agglegény lévén – szívesen látták volna

mindenütt, ő azonban hű maradt Voltaire nyelvéhez és hozzám. Egyszer őszi kabátot akartam magamnak venni részletfizetésre; úgy hiszem, ez már akkor volt, mikor Budapestre készültem, de a kereskedő csak jótállás mellett volt hajlandó az árut kiadni. Tíz egész forint forgott kockán és így nem lehetett csodálkozni Nebenzahl úr aggályoskodásán. Cserszky állott jót értem és így jutottam a szükséges ruhadarabhoz.

Hogy peripatetikus dialógusaink nem állottak tudományos színvonalon, az elvitázhatatlan volt. Mert bizonyára én se ejtettem teljesen jól ki a francia mondatokat, társam pedig szörnyen megnyomorított minden szót, ami nyelvére került. Mintha sportot űzött volna a lehetetlen kiejtésből. De én mégis bizonyos gyakorlatra tettem szert a beszédben a szabad ég alatt folytatott társalgás révén. Az ungvári hölgyek és urak, akik ott sétáltak mellettünk, eleinte nem tudták mire vélni folytonos együttlétünket és csodálkoztak konokságunkon, amellyel egy idegen nyelvet kerékbe törtünk. Lassanként tisztába jöttek azzal, hogy «franciául» beszélünk. Én a járókelők előtt már azért is fitogtattam tudományomat, hogy némileg javítsak társadalmi helyzetemen, amely kétségtelenül nagyon gyarló volt.

Mert eljött az idő, amikor már cselédet se tarthattunk és édesanyám a durvább házimunkát

is egyedül volt kénytelen elvégezni. Én szívemre vettem ezt a dolgot és hogy helyzetén könnyítsék, korán reggel magam szaladtam le Unghoz, hogy a szükséges két kupa vizet elhozzam. Bár akkor nem messze laktunk a folyótól és az emberek még nem igen járkáltak az utcákon, mégis mindig sietve végeztem el ezt a munkát és nem szerettem volna ismerősökkel találkozni. Hiába mondják, «a munka nemesít», én mégis kissé szégyeltem magam. Otthon egyébként más módon is igyekeztem az elvégzendő robot terhein könnyíteni. Reggel, főleg téli napokon, felkeltem tüzet rakni; ha kellett, magam apróztam fel udvarunkon a fát, sőt olykor még az edény mosogatást se vettem meg. Szegény anyámat nyomorúságos anyagi helyzetünk nagyon megviselte. Bizonyára ebből folyólag támadta meg az az idegbetegség, amely – noha szívós, életerős természete volt – korai sírba vitte (1910. dec). Akkor már szüleim nővérünknél laktak, aki ugyancsak elkerült Ungvárról, miután férje előbb Mezőkövesden, majd Szatmárott és Rákosligeten próbált szerencsét, míg végül Újpesten telepedett le. Édesanyánk tehát itt halt meg «paralysis agitans»-ban, ami azt jelentette, hogy megmerevedett végtagjait nem bírta mozgatni. Csak mikor örökre behunyta szemét, egyenesítettem ki a lábát... A szerencsétlenségben szerencse volt, hogy súlyos betegsége idején kereseti

viszonyaim annyira megjavultak, hogy ápolónőt tarthattunk mellette, bár apám is sokat kínlódott vele.

Pedig minden szépért és nemesért lelkesedő asszony volt. ő is szerette a természetet és különösen a virágokat; név szerint ismerte valamennyit. Mikor egy-egy jobb nap virradt ránk, néha együtt mentünk ki a közeli erdőbe és ott el-elbeszélgettünk a teremtés csodáiról. De bizony az efféle kirándulások a ritkaságokhoz tartoztak, mert a háztartás gondjai nagyon lenyűgözték. Azonfelül ideges főfájás is gyakran kínozza. Nem tudom, hogy támadt az a gondolata, hogyha valami erős bort ihatna, attól meggyógyulna. Én mindenesetre annyira szívemre vettem sóvárgását, hogy egy szép napon beállítottam Philipovics úrhoz, Ungvár tömzsi és gazdag ember hírében álló borkereskedőjéhez és szégyenkezve tolmácsoltam előtte «egy szegény beteg asszony» kívánságát. De bizony koldulási kísérletem kudarccal végződött.

Közben a nyomda inasi kara megszorodott. Az új áldozatot Lipinskynek hívták. Iskolatársam volt a gimnáziumban és már ott együtt rosszkodtunk. Egyszer megtörtént, hogy ő és egy másik fiú a tanterem ablakából az utcára próbáltak kidobni engem – persze csakúgy tréfából. De én rugdalózás közben komolyan eltörtem az ablaküveget és a kárt hármunk-

nak kellett jóvátenni. Csakhogy senki se akarta az ablakot az üvegeshez vinni, míg végül is, mint a három fiú közül a leggyengébbnek, nekem kellett erre a tőlük megvetett feladatra vállalkoznom. Mikor szülei, illetve anyja és mostohaapja, nem bírták tovább az iskoláztatással járó kiadásokat, egykori tanuló-társam a nyomdában is kollégámmá lett. ő is a negyedik gimnáziumból maradt ki. Jókülsejű, eleven eszű fiú volt, csak egy kicsit kancsalított. Imponálón tudott fellépni és főnökünk valósággal félt tőle: nem is mert vele úgy packázni, mint a többiekkel. Lipinsky meglehetősen visszaélt kiváltságos helyzetével és csínyjeinek áldozatául többnyire minket szemelt ki. Egyszer engemet és inastársamat rútol megtréfált.

Gyakran megtörtént ugyanis, hogy a vasárnap megjelenő *Ung* című helyi lapot nem bírtuk a kellő időre kiszedni és kinyomni. Ilyenkor éjszaka is dolgoztunk és ha a műhelyt bezártuk, a kulcsot főnökünk lakására kellett vinnünk. Egy ízben, mikor a zárás sora rajtam és egyik társamon volt, megesett, hogy a földre ejtetük a kulcsot és sehogy se tudtunk nyomára akadni, órák hosszat hiába kerestük, amikor egyszer csak megjelent Lipinsky és nevetve közölte, hogy már régen megtalálta és rendeltetési helyére juttatta. Hagyta, hogy étlen-szomjan gyötrődjünk azon, mi lesz, ha a kulcs meg nem kerül és csak mikor a fél éjszakát

hiábavaló kutatással töltöttük el, mondta meg, hogy mi történt.

Utóbb meglehetősen összebarátkoztam vele, noha csendesen mosolygott az én tudományos idealizmusomon. Józan ember léte az életet olyannak látta, amilyen valóban. Különben két-három esztendővel idősebb is volt mint én. ő vezetett be a «szerelem» misztériumába is. Egy este ugyanis, amikor együtt sétáltunk, két ungvári kurtizánnal találkoztunk. Csak Balzacra való tekintettel nevezem így őket. A valóságban két elég csinos, facér cselédleány volt, aki olcsó pénzen – talán harminc krajcárért – árusította szerelmét. Én azért nem mertem volna szólni hozzájuk. Lipinsky azonban velük való rövid tanácskozás után intett nekem, hogy kövessem. A görög katolikus templom közelében egy szűk kis zsákutca volt, amelyben nem igen szoktak jární az emberek. Idementünk tehát és leheveredtünk a füves földre. Ösztönszerűleg követtem barátom példáját és – mint akkoriban egyszer egy Don Jüanról szóló ponyvaregényben olvastam, persze Elvirára vonatkozólag – elvesztettem «szüzességem pártáját». Nem tagadom, a kéjes érzés, mely egész valómon átnyilalt, szinte új világot revelált előttem. Aztán feltűnt a hold és titokzatos fényével beragyogta a tájat. Hazamentem és sokáig gondolkoztam első ilyetén kalandomon.

Lipinskyvel kapcsolatosan még egy másnemű, sokkal szomorúbb élményemre emlékszem. Egy délután fürödni mentünk az Ungba. Alighogy vetkőzni kezdtünk, ijedt arcú leányok futottak felénk; rémült kiabálásukból az derült ki, hogy egy társnőiket fürdés közben a folyó sodra elragadta. Ha abban a pillanatban amikor odaértünk, kihúztuk volna a vízből, bizonyára életben maradt volna. De kollégám, noha erősebb és jobb úszó volt nálamnál, nemcsak hogy nem sietett a leány megmentésére, hanem engem is lebeszélte erről a szándékomról. «Úgyis késő van már» – mondogatta – «és a gát mellett a víz nagyon örvénylik». A dolog vége az lett, hogy a szegény leányt nemsokára holtan húzták ki az odahívott parasztemberek és azon pőrén letették a fűre. Szép kis szőke leány volt. Alig lehetett több tizenhat évesnél.

Barátomnak nem igen voltak lelkifurdalásai mint nekem. «Mégis jó lett volna kihúzni a vízből és mindjárt megízleltetni vele a szerelem gyönyöreit...» Ez volt minden, amit mondott. Bizony cinikus ember volt Gutenbergnek ez a tanítványa. Néhány év múlva Budapesten ő is a Franklin-társulatnál dolgozott, ahol én korrektor voltam. Később, úgy gondolom, Amerikába vándorolt ki és azóta nem tudok róla semmit.

Ungvári nyomdászpályám kezdett vége felé közeledni. Az inaskodás esztendei lejártak, csakhogy Polla-

csek mester nem akart felszabadítani, mert a mulasztott időt ki akarta pótoltatni velem. Ürügyet erre egy szomorú eset adott. Amikor egyszer a vasúti híd mellett az Ungban fürödtem, úgy beleütöttem lábamat egy nagy és hegyes kőbe, hogy körülöttem az egész víz piros lett. Mély seb támadt a jobblábamon és a vérzést csak nagynehezen lehetett elállítani. Hetekig nem bírtam járni és azért a nyomdába se mehettem be. Sebesülésem ellenére majdnem boldogan ültem otthon. A szép nyári estéken távolról a színházi zenekar játszott operetté-dallamoknak hullámai jutottak el magányos szobámba és én kedvemre foglalkozhattam könyveimmel. Ámde főnököm nem volt az az ember, aki valamit elenged, amihez úgy vélte, hogy jussa van. Mivel három évem letelte után nem voltam hajlandó tovább is inasként dolgozni, valami F. nevű rendőrkapitány elé citáltak. Ez meg se hallgatott, már amikor beléptem hozzá, rám rivallt és durva hangon megparancsolta, hogy azonnal álljak ismét munkába, különben bezárat.

Ekkor tapasztaltam először, hogy amit igazságszolgáltatásnak neveznek, micsoda paródia, sőt blasfémia. A szegény kizsákmányolt inasgyereket ember számba se vette a hatalomnak ungvári letéteményese. Amit a főnök neki mondott, azt elfogadta igazságul. Bizonyára így intézték el akkor, sőt attól félek, hogy

így intézik el ma is a munkaadók és munkások közötti differenciáknak legnagyobb részét! Máig érzem az utóízét annak a keserűségnek, amely akkor erőt vett rajtam ... No, de végül leteltek a ráadásul kirótt hetek és főnököm segéddé avatott. E minőségemben, ha jól emlékszem, hét forintot kaptam hetenként. Mikor első béremet átadtam anyámnak, rendkívül boldog volt és többször megcsókolt. Csakhogy öröme nem tartott sokáig. Pollacseknek megvolt az a szokása, hogy nem igen szerette alkalmazni azokat, akik az ő nyomdájában végeztek tanulmányaikat. Inkább Budapestről hozatott szedőt, gépmestert, sőt üzletvezetőt is. Röviddel felszabadításom után ez az eset állott be. Mivel az új üzletvezető részt kapott a jövedelemből, érdekében állott, hogy mennél kevesebb és mennél silányabb javadalmazású munkaerő végezze el a nyomdai teendőket. Azon fáradozott tehát, hogy kitegyék a szűrőmet. Néhány heti segédi működésem után ez meg is történt és én – hogy nyomdászai műszóval éljek – nemsokára «kondíció nélkül» állottam.

Felszabadulásom után történt meg velem először, hogy vonzalmat éreztem egy szép, magas, kreolarcú kasszírő iránt. Afféle érzéki fellángolás volt, amelyet naivságomban komolyabban vettem, mint kellett volna. A viszony plátói maradt és barátaim joggal csúfolódtak félénkségemen. Én bizony nem igen voltam vállal-

kozó szellem e téren. A Bródy-házban, hol a nyomda volt, sokáig egy gyönyörű szobaleány szolgált, akinek bámuló sóvárgással néztem utána, valahányszor csak elment előttünk, de megszólítani sohasem mertem. Különben a kenyérkereseti gondok annyira elfoglaltak, hogy nem volt se kedvem, se időm «nők»-kel foglalkozni. Amikor kicseppentem Pollacsek nyomdájából, helyzetem valósággal vigasztalannak tűnt fel előttem.

Hadd említsem itt meg, hogy évek múltán volt főnököm Budapestre került és üzleti vállalkozásokba fogott. A háború előtti évek egyikében atyám és nőm Lovranában találkoztak vele és elbeszélgetvén a múltakról, hamar összebarátkoztak. Pollacsek, aki mikor e sorokat írom, több mint nyolcvan éves, még friss erőben van és egy budapesti irodában dolgozik. El kell ismernünk, hogy aki ilyen előrehaladott korban is még szellemi munkára képes, az nem közönséges ember.

A sors úgy akarta, hogy Ungvárról Munkácsra kerüljek vissza. F. Kálmán, aki atyám örökébe lépett, utóbb nyomdát is nyitott. Nála vállaltam munkát. Máig is meglevő könyvemből látom, hogy heti kilenc forintot kaptam. De magas fizetésem ellenére sem éreztem jól magam új állomáshelyemen. Lappangó ideggyöngeségem, amely el-elpihent, hogy újra fel-támadjon, most heves rohamot intézett ellenem. Akkor

én nem tudtam, hogy mi bajom van, csak éreztem, hogy a szülői háztól, megszokott környezetemtől, könyveimtől való megválás fájdalmasan rosszul esett. Bár gazdám és családja mint elődének fiát, szinte feltűnő szívésséggel fogadott, még se tudtam beleszokni helyzetembe. Emlékszem, megérkezésem első éjszakáján az ő vendégük voltam. Szép tágas szobában pompás ágyat vetettek nekem, sokkal külömbet, mint aminőben otthon aludtam. És mégis, mégis: gyötört a honvágy. Olyan voltam mint egy beteg gyermek és mikor magamra maradtam új szállásomon, egy kis hónapos szobában, sokszor sírva fakadtam.

Visszavágytam szerény otthonunkba, anyámhoz, a petróleumlámpához, amelynek gyér világosságánál egy szebb jövő hajnalhasadását véltem megpillantani. Eszembe jutott tarka macskánk, amelyet mindnyájan úgy szerettünk, mintha családunk tagja lett volna. Mikor Eöryéknél laktunk – onnan mentem Munkácsra – ez a sárgafoltos cica átkóborolta az éjszakákat és csak reggel felé tért haza. Mintha emberi lény lett volna, úgy zörgette meg az ablakot. Apám, aki pedig nem szerette, ha kényelmében zavarták, ilyenkor mégis felkelt, hogy beeressze az agyonfáradt, sokszor megázott-megfázott állatot. Anyám is dédelgette házunknak e csillogó szemű vándorát.

Dacára a szűkös viszonyoknak, amelyek között éltünk, mindennap a mézáróstól egy krajcár ára májat vett neki; hisz olyan megható volt a hűség, amellyel az okos cica hozzá ragaszkodott: mikor hazajött a piacról, a kapuig szaladt elébe és hangos miákolással üdvözölte. Erre gondoltam én is az idegenben és mély szomorúság töltötte el szívemet. Most sem ütődöm meg azon, hogy akkor olyan voltam, de annyi bizonyos, hogy ez a wertheri hangulat sehogy se illett egy nyomdász-segédhez.

Persze nem árultam el semmit abból, ami bennem végbement. Csodálatosképen mindmáig is megmaradt emlékezetemben egy látszólag jelentéktelen élményem, amely villámlásszerűen hatott emberismeretemnek sötétjében. A nyomdában két fiú inaskodott, aki természetesen nekem volt alárendelve. Nagyon szépen bántam velők és sejtelmem se volt arról, hogy a hátam mögött szemtelen, sőt gonosz módon ócsárolnak engem és leszedik rólam a keresztvizet. Azaz hogy leszedték volna, ha lett volna. Hisz épp ez volt a bökkenő! Egy jó suszterlegény, aki a nyomda szomszédságában dolgozott és mindent áthallott, mondotta ezt el nekem. De igazán nem voltam olyan lelkiállapotban, hogy e gyűlölködő népség ráncbaszedésére gondolhattam volna, én azon törtem a fejemet, hogyan szabadulhat-

nék sivár környezetemből. Még az se vigasztalt meg, hogy felkerestem a házat, amelyben laktunk és a kertet, melyben oly csodás élményeket éltem át.

1889-et írtunk, amikor én Munkácson a tipográfia dicső mesterségét annyira terhesnek találtam, hogy mindenáron vissza akartam menni Ungvárra. Oly kívánatosnak tűnt fel előttem régi otthonom, hogy nem bírtam ellenállni hívó szózatának. Visszaképzelttem magam szűk szobámba, ahol hangosan tanultam kiejteni a nehezebb francia és angol szavakat. Eszembe jutott szegény anyám, aki sokszor felcacagott, mikor a tükör előtt állva gyakoroltam magam az angol *th* kimondásában! És megelevenedett előttem sok más emlék, amely az itteni emberekhez és dolgokhoz szétszakíthatatlannak látszó szálakkal egybefűzött. A Szobránci-utca, a Mély-út, a kis híd, a nagy híd, a Vadaskert úgy tűnt fel előttem, mint az elveszett paradicsom, és ungvári nyomdászkodásomnak három-négy éve mint valami mesevilág, amely után most kinyújtottam kezemet, hogy ismét elérjem.

Hogy munkácsi gazdámot cserben kellett hagynom, azt nagyon sajnáltam. Derék, jó ember volt és igazán mindent megtett, hogy kellemesen érezsem magam. De nem láthatott, hogy is láthatott volna bele az én bolond lelkembe, ő volt különben az egyedüli, akihez némi kapocs fűzött a múltból.

Mert a régi fiúk közül, akikre itt töltött gyermek éveimből emlékeztem, alig találok valakivel. Talán ez is hozzájárult a mély lelki depresszióhoz, amely reám szakadt. Ungvárra való visszatérésemet egyébként az a körülmény is elősegítette, hogy remény kecsesgettett, talán sikerülni fog munkát kapnom, mivel akkoriban ott új nyomda létesült. Hiába próbálkoztam. Abban is csalódtam, hogy mint a nyomdászegyesület tagja, pihenés szükségének címén fogok «beteg-segélyhez» jutni. Naiv ifjú voltam én! Magam se tudtam, hogy a baj, amely gyötört, mi volt, hát hogy várhattam, hogy az említett egyesület ungvári bizalmi embere egy durvalelkű szedőlegény, betegségnek fogja elismerni a neurastheniát! Azt referálta Budapestre, hogy teljesen egészséges vagyok. Talán igaza volt. Annyi bizonyos, hogy az én bajomra nem volt «*medicamen in hortis*». Pénz és állás nélkül tengődtem Ungváron. De csakhamar beláttam, hogy ez így nem maradhat és mégis idegenbe kell mennem. Azt hittem, hogy a nagy világban mégis csak másképp lesz minden, mint Munkácson volt. Hosszas töprengés után elhatároztam tehát, hogy megpróbálok eljutni Parisba, írtam atyám nevében egy levelet Flammarionhoz, a híres csillagász testvéréhez, akinek nemcsak könyvkereskedése, hanem nyomdája is volt Parisban. Úgy okoskodtam, hogy az olyan levélnek, melyet ha

még oly szerény kartárs ír a kartárshoz, talán inkább lesz foganatja, mintha magam ajánlkoznék. Kapunk is választ, amely nem volt éppen kedvező, de mégis azt tartalmazta, hogy szedőnek esetleg alkalmaznának. De hogy menjek oda? Honnan vegyem az útiköltséget? Egy ungvári mecénás – Gutmann – tíz forintot ajándékozott nekem erre a célra. Azonban mégsem utaztam Parisba, legalább egyelőre nem. A Flammarión-eset tanulságait felhasználva, most az Athenaeumhoz fordultunk, amellyel atyám mint könyvkereskedő évek óta üzleti összeköttetésben állott és erre való hivatkozással kértük, hogy helyezzenek el a nyomdában. A protekciónak meglett a kellő eredménye, mert felvettek szedőnek. Készültem hát Budapestre, az Athenaeumba, amely akkor a Ferenciekterén, az egyetemi könyvtárral szemben állott.

ELŐSZÖR BUDAPESTEN.

AZ ATHENAEUMBAN ÉS A FRANKLINNÁL.

Életem egy újabb nevezetes állomásához értem. Ungvárról Budapestre való utazásomra máig is élénken emlékszem. Este indultam, egész éjjel utaztam és reggel érkeztem meg, 1889 november végén (munkakönyvemből, melyet máig megőriztem, tűnik ki ilyen pontosan). Hogy miért, miért nem, nem tudnám megmondani, de tény, hogy akkori ízlésem szerint az elegancia elengedhetetlen követelményének tartottam a bokavédő viselését. Minden áldozatra kész voltam, hogy ilyenre szert tegyek. Kevés számú forintjaimon vettem is egyet és rágöngyöltem a lábamra. No most, gondoltam balgaságomban, most már nincs akadálya, hogy fővárosunkat meghódítsam! A harmadosztályú kocsiban parasztleányok ültek, a kik egész éjszaka vidám dalokat énekeltek. Egy úrféle is utazott velünk; ez összebarátkozott a leányokkal, és mivel Pesten nem volt szállásuk, meghívta őket magához,

mondván, hogy majd gondoskodik elhelyezésükről. Alighanem leánykereskedő volt.

Vigasztalan, borús őszi reggelen érkeztem Budapestre. Úgy rémlik, hogy első utam az akkori Kerepesi-utcán vezetett végig. Aztán talán a Franklinba mentem, ahol Lipinsky dolgozott, ő ajánlott be kosztra egy a Dob-utcában lakó asszonyhoz, aki rokona volt a Franklin nyomdavezetőjének. Ugyanabban a házban kaptam szállást is, még pedig egy szállítómunkásnál, helyesebben hordárnál, akinek felesége «ágyrajárókat» tartott. Az asszonynak két szobája volt, az egyikben ő, férje és két gyermeke lakott, a másikban pedig én és egy másik úr; azaz mi a szobában lévő két ágyba csak hálni jártunk. Lakó-, illetve alvótársam öreg bácsi volt. Nem tudom, mi volt a foglalkozása, csak arra emlékszem, hogy majdnem az egész éjszakát átköhögte és gyakran felriaszított álmomból.

Dob-utcai éjjeli menedékhelyem más szórakoztatást is nyújtott. Minden szombat éjszakán alkalmam volt meggyőződni, hogy a munkából hazatérő férj eleget tett hitvesi kötelességének. A fiúk aludtak, a heptikás öreg köhécselésével volt elfoglalva, én meg az ifjú hordámé kéjes nyögésében gyönyörködhettem.

Ilyen milieuben éltem én pesti nyomdászcodá-

som első heteiben. Arra persze rá sem értem, hogy megtekintsem a várost, amelynek nagyságáról és szépségéről annyit regéltek odahaza. Emlékszem, hogy egy téli vasárnapon valahogy kikerültem az Andrásy-útra és bámulva néztem az impozánsan magas házakat, amint lassanként kibontakoztak a ködből, amely a nap sugarainak erősödő hatása alatt mindinkább eloszlott. Szombat este, mikor rongyos béremet – heti nyolc forintot – megkaptam, nyomdásztársaim rendesen elvittek holmi korcsmákba, onnan pedig egy ó-utcai örömtanyára, ahol 50 krajcár volt egy hölgy ára. A zongorán a «Fahrmar'erein nach Grosswardein» című, akkoriban divatos kupiét játszották. A ház gazdája utálatos kövér asszony volt, aki folyton munkára hajszolta a szerencsétlen leányokat. Egyikkel-másikkal némi barátságot is kötöttem és hétről-hétre meglátogattam őket. Volt közöttük egy nagyon fiatal leány, aki állítólag kolostorból került oda. Amikor egyszer elvonultam vele, zsarnokoskodó úrnője egy másik odaliszkot küldött utánam, mert nem akarta megengedni, hogy én, aki szerinte túlságosan «erős» voltam az ex-apáca gyöngéd termetéhez képest, esetleg kárt tegyek benne. Tehát mégis törődni látszott rabszolgáinak testi üdvével.

Egy alkalommal egész reggelig «mulattunk». Hogyan történt, nem tudom, de valahogy eljutottunk

egy homokos nagy területre; talán Kelenföld tájékán volt, ahol valamikor temető lehetett, mert embercsontokat találtunk ottan. Nagyon elszomorodtam és világfájdalmas hangulat vett erőt rajtam. Úgy éreztem magam, mint Hamlet Ofélia temetésén. Csakhogy nekem ez a hely, a komor őszi reggelen, illúzióim temetőjének tűnt fel. Szanaszét heverő emberi csontok, melyeket a szél ide-oda dobál... Hát így becsüli meg az ember embertársát? Ez eset óta elment a kedvem attól, hogy a betű katonáinak társaságában akár éjjeli, akár hajnali kirándulásokat tegyek.

Magában a nyomdában nem valami elsőrangú munkát végeztek velem: címszalagokat szedtem és csak később jutottam ahhoz a kitüntetéshez, hogy, a nyelvben való jártasságomra tekintettel, néha ki-segíthettem a francia nyelvű hetilapnál, melyet akkoriban az Athenaeumban nyomtattak. *Revue d'Orient et de Hongrie* volt a címe és Sasvári Ármin szerkesztette. Íme tehát, egy régi vágyam valóra vált: francia kéziratot szedtem. Csakhogy most már egészen más ambíció kezdett ágaskodni bennem... Egyébként az Athenaeumban készültek akkoriban a *Nemzet*, *Pesti Napló* és *Fővárosi Lapok* is. A szerkesztők és munkatársak: Jókai, Ábrányi, Kaas Ivor, Vadnay Károly és mások neveit akkor hallottam először és sóvárgó

bámulattal néztem fel szobáik felé. Vajjon gondoltam-e arra, hogy nem olyan sokára én is e helyiségek egyikében fogok ülni és dolgozni? Bizonyára nem, mert akkor mindez még elérhetetlen messzeségben lebegett előttem. Én a szellem munkásait: a tanárt, a tudóst, az íróembert mindig nagyon idealizáltam; valóságos aureolát fontam fejök köré. Azt hittem, hogy mindnyájan tudatában vannak hivatásuk magasztosságának és annak az erkölcsi felelősségnek, amellyel önmagának is tartozik az, aki írásai vagy tanításai révén másokat irányítani és vezetni akar. Persze utóbb csalódottan kellett konstatálnom, hogy a valóság ez irányban is jóval mögötte maradt képzelményeimnek.

Az Athenaeumban való nyomdászkodásom meglehetősen egyhangú, de azért épületes volt. Kezdtém belátni, hogy mint szedő nem igen fogok babérokat aratni, de ilyenekre nem is vágytam. Magántanulmányaimat nem tudtam folytatni, mert hisz nem volt lakásom. Ebéd után mindjárt a nyomdába kellett mennem és ha este távoztam a munkából, az utcákon barangoltam és főleg a kávémérések kirakataiban mosolygó mákos- és dióskalácsokat néztem áhítattal. Hat krajcárba került egy darab, de nekem csak ritkán tellett ilyen pazar vacsorára. Gyakran ácsorogtam egy konfekciós üzlet előtt, amely most is megvan a

mai Kossuth Lajos-utca és a Károly-körút sarkán; a mutatóba itt kitett ruhákat az elegancia utolérhetetlen alkotásaiként csodáltam. Hej! – elmélkedtem magamban – ha én itt vehetnék egyszer öltözéket vagy felső kabátot! Most is, ha a Tisza István-körbe megyek, meg-megállok nyomdászszakbeli ábrándjaim e néma tanúja előtt és eltűnődöm azon a nagy úton, melyet a szabászat termékeinek megítélésében azóta megfutottam.

Nemsokára otthagytam a dob-utcai hordárlakot. Egy Boskovics nevű nyomdászkollégám kifőzőjébe jártam ebédelni, míg szerény vacsorámat, amely tejes kávéból állt, egy papnövelde-utcai kis kávémérésben fogyasztottam el. Az Athenaeum számos alkalmazottja ugyancsak az említett kollégához járt köszölni a Kalap-utcába. Új Amphytrionom nagyon kövér, sváb ember volt, aki szeretett jól enni-inni és pipázni. A mellett folyton gyötörte szegény feleségét, aki bizony agyonfárasztotta magát, hogy a sok éhes nyomdász étvágyát lecsillapíthassa. Boskovics egyébként bizonyos tekintetben felebbvalóm volt, mert ő osztotta ki nekem a kiszedendő munkát, illetve a címszalagokat.

Némileg javult anyagi és – ha szabad így mondanom – társadalmi helyzetem, amikor korrektor lettem a Franklin-Társulat nyomdájában. Képzett-

gégémnek híre ment a nyomdász körökben és így esett, hogy Hirsch Lipót, az egyetem-téri műintézet akkori kiváló vezetője felvett a javítnokok sorába. E minőségemben nemcsak többet kerestem, mint mikor betűszedő voltam, – tizenkét forint volt a heti fizetésem – hanem ismereteim bővítésére is alkalmasabb tért nyertem. A készülő irodalmi és tudományos munkák kefele nyomatait olvasván, sok mindent tanultam és egyik-másik írónkkal és tudósunkkal személyesen is megismerkedhettem. A Franklinnál főleg egy korrektortársammal barátkoztam össze: Sulyovszkynak hívták. Nagyon művelt ember volt és engem is folyton unszolt, hogy haladjak tovább az önképzés útján. Rajta kívül még egy nyomdással érintkeztem sűrűbben. Ez Kun Sámuel, rendkívül képzett, franciául kitűnően tudó férfiú volt, aki évtizedeken át korrektorként működött az Athenaeumnál. Sokáig élt Parisban és Comte pozitív filozófiájának egyik lelkes apostola lett Magyarországon.

Már az Athenaeumban való segédeskedésem utolsó heteiben nagy dologra határoztam el magam. Tudatára ébredtem annak, hogy a nyomdászat az én lelki szükségleteimet nem elégíti ki. A fővárosi élet zajában mind határozottabb formát öltött bennem a vágy, hogy a társadalom műveltebb és magasabb régióiba emelkedhessem. Amíg Ungváron voltam,

szülői házban és a megszokott környezetben, nem éreztem annyira helyzetem nyomorúságát, mint most. Pesten az úr, amely álmódott világom és a valóság között tátongett, egyre mélyebb lett. Ifjonti felbuzdulásomban azt hittem, hogy ha tanult ember leszek, a nagy világ tárva-nyitva lesz előttem és ezért minden áron tudományos pályára akartam lépni. Azzal már tisztában voltam, hogy diplomához csak úgy juthatok, ha elvégzem az egyetemet. Az Alma Mater lett tehát ábrándjaimnak netovábbja. De hogy ide beiratkozhasam, érettségi bizonyítványra volt szükségem. Szóval le kell vizsgáznom a gimnázium nyolc osztályából, mielőtt a tudomány felszentelt csarnokába juthatok.

Most kezdett először érvényesülni bennem az a lappangó akaraterő, amely nem összeférhetetlen az ideggyöngeséggel, sőt részben velejár. Igen, energiám dacosan feltámadt bennem és konok elszántsággal irányítottam minden gondolatomat a megvalósítandó cél felé. Ámde, hogyan fogjak annak a roppant vállalkozásnak a kiviteléhez, melyet rám nézve, szegény magára hagyott tipográfusra, a főiskolai képesítésnek megszerzése jelentett? Hosszas utánjárás után megtudtam, hogy mindenekelőtt engedélyt kell szereznem a vallás- és közoktatásügyi minisztertől, hogy magánúton letehessem a vizsgálatot a gimnázium

felső öt osztályából és aztán maturálhassak. Megírtam hát egy kérvényt, melyet máig is őrök mutatnak ereklyéi között. Bizony, nevezetes okmány ez küzdéseim történetében! Most, hogy ismét elolvasom kalligrafikusan írt sorait, azt látom belőlük, hogy fellengző hangon áradozva tudomány szomjám megnyilatkozásáról, kérem, engedtessek meg nekem, az ungvári kir. katolikus főgimnázium egykori növendékének, hogy újra diák lehessen és bevégezhessem a tanulmányokat, melyeket nyomdászinná váltamkor évekkel előbb abbahagytam. Ez 1890 június 22-én volt. Azt tanácsolták, hogy gondosan megszerkesztett írásomat jutassam el a legilletékesebb fórum elé. Audienciát kértem és kaptam tehát gróf Csáky Albin akkori kultuszminisztertől és ő megígérte, hogy gyorsan és jóakarattal fogja kérvényemet elbírálni. Úgy is lett. Nagymagyarország nagy kultuszminisztere bizonyára nem sejtette, mily mély hálával gondoltam mindig arra a szíves fogadtatásra, amelyben engem, kopott külsejű és becsvágytól égő ifjút akkor részesített és hogy sorsomnak kockáját vetette el a folyamodvány, melyet kedvezően elintézett.

1890 július 26-án Hódoly László, aki akkoriban az ungvári kir. katolikus főgimnázium igazgatója volt, betért apámnak a Nagy-utcán levő kicsiny, az

első üzletből redukált könyv- és papírkereskedésébe és átadta neki a végzést, amelyben a vallás- és közoktatásügyi miniszter megengedte, hogy «betűszedő, a gimnázium öt felső osztályából, esetleg két osztály összevonásával, tetszés szerinti időközben magánvizsgálatra, azoknak sikerülte után pedig érettségi vizsgálatra bocsáttassék.»

Hódoly látogatása élénk feltűnést keltett atyám üzletében, ahol, sajnos, ritkán szokott volt valaki megfordulni. Még az Athenaeumban működtem, amikor rám nézve döntő jelentőségű elhatározásom megvalósításához fogtam. Emlékezem, hogy mélabús hangon szavaltam ott istenhozzádot a szedőszekrénynek. De amikor a fentebbi értesítést atyám közölte velem, akkor már a Franklinnál voltam. Óriási meghatottság vett erőt rajtam. Nem kis dolog volt ám, amire készültem. Otthagyni a nyomdászatot mindörökre, ezt akartam. Lemondani állásomról, amely bármilyen gyarló volt is, de mégis kenyeret adott és nekivágni a bizonytalanságnak... Tanító nélkül tanulni latint, görögöt, algebrát, geometriát és még sok más egyebet, bizony óriási feladat volt annak, aki már hat esztendeje búcsút mondott az iskolának. Forgott velem a világ; úgy éreztem magam, mint akinek láthatatlan szellemekkel kell csatára kelnie.

Megittasodtam tervemtől, de azért józan marad-

tarn. Eltökéltem, hogy egyelőre még a Franklin-nál maradok és összegyűjtök magamnak némi pénzt, mielőtt Ungvárra megyek és ott missziómat elvégzem. Missziómat, amely nagynak, szentnek, emberfeletti-nek tűnt fel előttem. Anyagi helyzetem javulásával valamicskét jobban tudtam mozogni. Külön szobát béreltem, amelyben együtt laktam egy Ungvárról való műegyetemi hallgatóval, Lengyellel. A helyzetnek ilyenén alakulása valóságos szerencse volt rám nézve, mert lakótársam (most mint főmérnök működik Budapesten) nagyszerű matematikus volt, aki este, mikor a nyomdából megjöttem, segített az algebra elemeinek elsajátításában, ő volt egyedüli tanítóm a gimnáziumi tananyag átvételében. A latin grammatikát rendszeren ebéd idő alatt tanultam. Délben sietve ettem valamit, aztán rögtön felrohantam a korrektori szobába, ahol még senki se volt és hangoosan magoltam a munkaidő beálltáig. Most is sokszor gondolok erre, ha a Franklin-Társulat egyetem-utcai épülete előtt elmegyek. A gimnázium három osztályában tanult latin tudomány kezdett megelevenedni bennem, csakhogy most már érettebb ésszel tanulván, mindent egész más színben láttam és jobban megértettem.

Ez a néhány hónap Budapesten folyton tartó mámor volt. Úgy jártam-keltem mint a holdkóros.

Minden gondolatom és érzésem egy felé koncentráldott: letenni a gimnáziumi érettségi vizsgát és az egyetemre jutni. Budapesti tartózkodásom utolsó heteiben egy Zomborba való jogi doktorral laktam együtt, aki az ügyvédi vizsgára készült. Egész nap alig mozdult ki a szobából, éjjel is tanult; igazán példás szorgalmú ember volt. Bármennyit kínlódtam is, irigylésre méltónak tartottam őt: gimnáziumi érettségije volt, egyetemet végzett. Ma szinte szígyenlem együgyűségemet, de akkor az én szememben mélységes örvény választotta el a nyomdászt az egyetemi képzettségű embertől.

Életem eposzának első része végét járta.

Második része Ungváron folytatódott.

Nem tudom mikor, de 1891-ben volt, amikor otthagytam a Franklint és hazautaztam, hogy hozzálássak a gimnáziumi vizsgálatok letételéhez. Noha úgy érzem, hogy szinte disszonáns hangot ütök meg, erről beszélvén, mégis szentelnem kell egy-két emléksort annak a szerelmi epizódnak, amely nyomdászságom utolsó heteire esett. Az igazság az volt, hogy komoly terveim között is folyton kísértett bennem a szentimentális élet szüksége, a nélkül persze, hogy kielégítést talált volna. A női ideált végül is a nyomdagépek zakatoló lármájában véltem felfedezni. A szemem egy csinos, madonnaarcú berakó leányon akadt meg,

aki a revíziós íveket hozta fel a korrektori szobába. Addig néztem ábrándosan, míg ő is visszanézett. Csakhamar megismerkedtem vele és főleg szombat este sokáig elsétálgattunk, örök szerelmet fogadva egymásnak. Elutazásom előtt búcsúcsókot váltottunk és ő megígérte, hogy «írni» fog, de bizony többé nem adott hírt magáról.

VISSZA UNGVÁRRA. TÍZ HÓNAP ALATT VÉGZEK A GIMNÁZIUMMAL.

Szegény szüleim nem igen lelkesedtek merész terveimért, amiket hazaérkeztemkor feltártam előttük. Hisz nyomorban tengették életüket. Szerencsére csakhamar sikerült korrepetitori állást kapnom egy jómódú családnál, amely nagy szerepet játszott Ungvár, sőt egész Ungmegye társadalmában. A család feje Tomcsányi Ödön, régi nemes familia sarja, aki a megyénél viselt, ha jól tudom, főszámvevői tisztet, igen derék, finom ember volt, éppúgy mint a felesége is. Vagy négy fia járt a gimnáziumba, de bizony nem igen váltak ki a tanulásban. Ezeknek lettem én a korrepetitora. Sok és kellemes időt töltöttem a Tomcsányiék szobranci-utcai házában és gyakran engedtem szíves marasztalásuknak, hogy asztaluknál ebédeljek vagy vacsorázzam.

Mai napig is hálásan gondolok ezekre a szépséges napokra. Egy komikus epizód emléke gyakran csal

mosolyt ajkaimra. Sokszor megesett, hogy a legkisebb Tomcsányi-fiú, alig hat éves, meg-megállt előttem és megfogva kabátom ujját, selypítve figyelmeztetett: «Nevelő ül, pecétesz a lokkja». Mit is sejthetett volna ez a gyermek az én nyomorúságos életviszonyaimról? Pedig anyagi helyzetem a múlthoz képest határozottan javult. Nevelői állásom révén szereztem meg az akkor az én szememben jelentékeny pénzeket is, amelyeket vizsgadíjul kellett fizetnem.

Ezek azonban a dolognak csak prózai részletei voltak. A hősköltemény, amely, mint mondám, már Budapesten kezdődött, amikor a tanuláshoz való visszatérés szándéka megérlelődött bennem, most folytatódott és akkor fejeződött be, mikor az érettségit lettem.

Istenem! honnan is vegyem most, kijózanodott férfi koromban a megfelelő színeket és hangokat méltón leírni, mit gondoltam és éreztem ifjúi életem e dicsőnek vélt korszakában? Amikor egy év alatt, rövid tíz hónap alatt, mint autodidakta levizsgáztam a negyedik, ötödik, hatodik, hetedik és nyolcadik osztályból, míg végre elérkezett a matúra nagy, nekem magasztosnak feltűnő napja. Mi az az érettségi vizsga? Semmi, ha mai szemmel nézzük. De akkor, legalább nekem, aki a nyomdászat nyomorúságos légköréből akartam a műveltség magasabb szféráiba jutni, nekem napóleoni

hőstettnek tetszett. Úgy gondolom, ez a megpróbáltatás minden tanuló életében korszakot jelent. Talán nehezebb is mint bárminő más vizsgálat. Beöthy Zsolt, a kiváló esztétikus, nekem később szeretve tisztelt professzorom, sokszor volt kiküldve miniszteri biztosul: ő mondta egyszer tréfásan, hogy ha még sokáig fog elnökölni az érettségi vizsgálatokon, talán ő is le fogja tudni tenni a matúrát. Latinból, görög-ből, matematikából, németből olyan követelményeket támasztanak 18-20 éves fiúkkal szemben, hogy valóságos polihisztor legyen az, aki mindenre megfelelni tud. Még megvannak nekem azok a matematikai tézisek, amelyet nekünk, maturálandóknak feladtak. Bizony nagyon csodálkozom, hogy valaha én ezeket megoldottam.

Hiszen még most is, noha majdnem harmincöt esztendeje pergett le azóta az örökkévalóság óráján, még most is, ha rosszul alszom, sokszor azt álmodom, hogy újra le kell tennem az érettségi vizsgát! Hányszor megtörtént, hogy ilyenkor kínomban így kiáltottam fel: Mi? Hisz én már letettem a doktorátust, nincs szükségem az érettségire! Nem kell a pszichoanalízishoz folyamodni, hogy megértsük, hogy a lelkünket mélyen megillető képzetek sokáig élnek a tudatalattiban és néha kísértenek az álmvilágban. Vicomte de Fontenay, legutóbb Franciaországnak

madridi nagykövete, aki most Rómában, a Vatikánál működik hasonló minőségben, mikor Budapesten volt főkonzul, egyszer elmondta nekem, hogy ha nehéz álmai vannak, gyakran ő is az érettségi, illetve a baccalaureatus előtt képzeletben magát, sőt egyszer a cenzorok megakarták buktatni és ő arra hivatkozott: «Uraim, hisz nekem már felnőtt gyermekeim vannak!» (Mindkettő elesett a világháborúban.) Még most is hányszor ébredek gyöngyöző homlokkal arra a megváltó valóságra, hogy az érettségi vizsgát már régen letettem ...

De mindez oly an prózaian, olyan pozitíven hangzik! Pedig szeretnék Virgilius lenni, hogy megfelelő poézissel tudjam megénekelni az utat, amelyet a szedőszekekrénytől az egyetemig megfutottam. Mikor Ungvárra megérkeztem és híre ment vállalkozásomnak, az emberek hihetetlenül csóválták a fejüket. A tanárok közt is akadtak kételkedők. A nyelvek, a történelem, még hagyján, de hogy akarja ez a fiú az algebrát és geometriát magában megtanulni? Meg kell jegyezni, hogy a betűszám tan aránylag a legkönnyebben ment. Addig néztem a tételeket és gondolkoztam rajtuk, míg egyszerre világossá lett előttem minden: megértettem a számok titokzatos lelkét. Itt nem lehetett magolni, itt intuícióra volt szükség. Utóvégre is a sublimior mathesis is csak a kétszer kettő négyen

épül fel! Emlékszem, hogy mikor még a negyedik gimnáziumból se tettem le a vizsgát, már meg tudtam csinálni az előző évben érettségire kitűzött matematikai feladatot. (Ezzel szemben az én érettségi vizsgám alkalmával nekem feladott tézist nem tudtam megfejteni. Szerencsére valaki becsempészte a kidolgozást.) Valóságos gyönyör volt, mikor lehullt a lepel a betűkbe öltözött számok rejtélyéről. Egyetlen stúdium se volt ilyen érdekes, mert hisz a többi tantárgyat úgyszólván csak be kellett vésni az emlékezetbe, ami, hála jó memóriámnak, elég könnyen ment.

Talán nem túlzok, ha azt mondom, hogy vállalkozásomat regényesnek és kalandosnak tartották. A kisvárosi emberek a háború előtti boldog időben ráérték olyan rendkívüli eseménnyel foglalkozni, aminő egy körükben nyomdásszá lett ifjúnak ködös vágyait mintegy megfoghatóvá tette. Valószínű, hogy képzelődöm és csak önhittségem szülte azt a véleményemet, hogy legendás alaknak tűnjek fel önmagam előtt. Azt gondoltam, mindenki a lelkembe lát és megsejti, milyen eget ostromló terveket forgatok elmémben. Nemrég Budapesten egy Ungvárról feljött barátommal, dr. Bródy Miklóssal találkoztam. Az ő apjának házában volt a Pollacsek-féle nyomda, amelyben inaskodtam. Pályafutásom e valóságos koronatanúja és utóbb iskolatársam, beszélgetésünk során

felemlítette – én biz’ elfelejtettem – hogy már akkor, mikor úgyszólván még IV-ik gimnazista se voltam, már azt beszéltem, hogy «egyetemi tanár» leszek. Persze előttem akkor ez szinte elérhetetlen csúcsa volt a boldogulás Olympusának.

Most már mondhatom: életemnek talán legszebb korszaka volt ez. Igazán álmvilágban jártam-keltem, mert hogy én valaha maturált deák leszek, sokáig álm volt nekem. Kár, hogy elröppent... A szép reggeleken újra itt sétáltam a hegyek és rétek között, a Mély-úton, a Vadaskertben, – Ungvár város-lyete – az Ung partján, a füzesben, csakhogy most már nem Toussaint-Langenscheidt és Mórocz francia nyelvtanát forgattam, hanem Horatiust, Tacitust, Homerost, Lweretiust (*De rerum natura*-t Szabó magyar fordításában már előbb olvastam) és főleg Cicerót. A magyar irodalom és történelem kézikönyveivel hamar végeztem. Mivel a nap nagy részét Tomcsányiéknál töltöttem, a magam vizsgáira főleg este készültem.

Napleszálta után kóborolni is szerettem. El-elnéztem a csillagos eget és úgyszólván megittasodtam a fénytől, amely onnan felém áradt. A Hold és a csillagok egyaránt barátaim voltak, mint ez egy romantikus ifjúnál szinte természetes volt. Szívemben a nagyra-vágyás lángja lobogott és sokszor úgy tetszett, amikor

a csendes Szobránci-utcából a temérdek csillagfürtöt kémleltem, mintha helyeslőleg bólongatnának felém. Az égi világ bámulatában, régi természet-imádásomon kívül, része volt a kultusznak is, amellyel Flammarion csillagászati könyveinek már ekkor adóztam. Magános éjjeli sétáim után mindig valósággal felmagasztosultan tértem haza könyveim közé.

Úgy emlékszem, hogy ekkor már ugyancsak a Szobránci-utcában, de Halmaiéknál laktunk. A Halmai fiú: Móric nevezetes ember volt Ungváron műveltségénél és főleg a zenében, illetve a zongorában való kiválóságánál fogva; franciául is jól tudott. Egyszer, évek múltán, találkoztam vele Párizsban.

Matematikai tudásom erősödésére vallott az a körülmény, hogy mialatt a gimnáziumi tananyaggal viaskodtam, egy magántanulót – ha nem csalódom, tanító volt és Erdeynek hívták – én készítettem elő ebből a szakból a tanítóképzői vizsgára. Docendo discimus. Otthon, legszívesebben éjjel dolgoztam. A szoba tágasabb, a világítás jobb volt mint amikor Eöryéknél laktunk. Már az is a helyzet javulására vallott, hogy a fényt függő lámpa szolgáltatta. Eveken át meg kellett elégednem egy álló petróleum-lámpával, amely nem is érdemelte meg nevét: inkább mécses volt. Egyszer nagyon póruljártam vele. A kis lámpa az asztalon valahogy megbillent – hisz átmérője

nem volt nagyobb mint egy látcsőé – és a forró üveg a kezemre esett. A támadt égési seb vagy húsz esztendeig meglátszott.

Negyedik, ötödik, hatodik, hetedik, nyolcadik: minden osztály egy-egy mérföldkövet jelentett életemben. Alig tíz hónap alatt eljutottam az érettségiig. Aztán ez is megvolt. «Bene maturus» lettem. Jeles érettségi bizonyítványt azért nem kaptam, mert a szóbeli latin vizsgán a *sermo* szót csökönyösen nőneműnek mondtam, holott hímnemű. Latinból tehát be kellett érnem az elégséggel, míg a többi tantárgyból többnyire jeles osztályzatom volt. Akikkel együtt jártam, mielőtt nyomdásznak állottam be, azokat nem érhettem utóli, de ezek a fiúk is csak két évvel előbb tettek érettségit mint én.

Mint ilyenkor szokás, a sikerült vizsga öröme nagy áldomást rendeztünk, amely a hajnali órákban ért véget. Emlékszem egy ugyancsak maturandustársaimmal előzőleg ünnepelt, másik mulatságra is, amikor velem furcsa história esett meg. Nyeviczkére rándultunk ki, amely másfél óránnyira van Ungvártól. Mivel a hőség nagy volt, levettem mellényemet és valahol elhagytam, szóval szégyenszemre mellénytelenül kellett hazamennem. Ezen szegény atyám még évek múlva is évődött velem, folyton azt hangoztatva: «hogyan lehet egy mellényt elveszteni?»

Mikor a hõn áhított érettségi bizonyítvány a zsebemben volt, a nagy lelki feszültség egyszerre alább hagyott. Mintha megtört volna a varázs, amely egész valómat lekötve tartotta és ennek következtében bizonyos kimerültség lett volna úrrá rajtam. Lehagolt lettem, talán mert tudatára ébredtem annak, hogy a nagy erőfeszítés csak egy lépés, az első lépés az ismeretlen út felé. A neuraszténiás ember úgy van vele, hogy könnyen esik egyik végletből a másikba, és aki óriási munka-teljesítményre volt képes, hirtelen apatikus állapotba süllyed vagy megfordítva. De csakhamar felocsúdtam kábultságomból. Eszembe jutott, amit Madách mond: «küzdés az élet, a cél halál» és elszántan készültem tovább haladni a tudomány göröngyös útján. A program az volt, hogy tanár leszek, még pedig egyetemi tanár.

Ismét búcsúznom kellett tehát Ungvártól.

De egy pillanatra még megállok életem e nevezetes fordulójánál. Meg akarom zengeni emlékét annak, aki főleg magyar nyelvi és irodalmi tanulmányaimban valóságos mentorom volt és helyes útmutatásokkal és könyvekkel szolgált nekem: Leskó Józsefnek. Voltaképpen iskolatársam volt; együtt jártuk a negyediket, amelyből aztán kimaradtam, õ azonban szépen elvégezte a nyolc gimnáziumot és, úgy tudom, pap lett. Mivel a vakációkat Ungváron szüleinél töltötte, a nyári

hónapokban találkoztunk és gyakran voltunk együtt. Akkor is, amikor Budapestről lejöttem, hogy letegyem az érettségit. Leskó jártas volt a magyar irodalomtörténet legaprólékosabb részletkérdéseiben és nemcsak elsőrendű, hanem másodrendű íróink műveit is kitűnően ismerte. A helyes magyarság elveivel is sokat foglalkozott és ő hívta fel figyelmemet a Simonyi-féle *Antibarbarus*-ra és egyéb olyan könyvekre, melyek a magyaros írás követelményeit tárgyalták.

Különös hálával gondolok erre a barátomra – akitől utóbb az élet teljesen elvált – azért is, mert az egyetemes irodalom egynemely nevezetes alkotását az ő kritikai elméjének fáklyájánál láttam meg. Tőle kaptam kölcsön Smiles *Jellem-ét*, *Akarat-át* és Mathews csikágói egyetemi tanár *Hogyan boldogulunk?* című könyvét. Olyan munkák voltak ezek, amelyek tanulásra, önképzésre, kitartásra serkentették azt, aki mint én, önerőmből igyekeztem a magasba jutni. Az ő jóvoltából olvastam Bougaudnak *A kereszténység és korunk* című nagy művét is, amely a hit és a tudás összeegyeztethetőségét példázta Chateaubriand szellemében. Főleg azonban a magyar klasszikusok, Kölcsey, Kazinczy, a Kisfaludyak, Tompa behatóbb tanulmányozását köszönhettem buzdításainak.

Ez időtájt olvasmányaim köre meglehetősen kiszélesült. A történelmi könyvek, az életrajzok külö-

nősen érdekeltek. Nem is tudom, kitől valók voltak azok a magyar történelmi alakok (pl. Martinuzzi György) életét felölelő ifjúsági iratok, melyeket ugyancsak atyám könyvesboltjában találtam és sokáig forgattam. Csak egy *Magyar Pantheon* című illusztrált, szép kötésű műre emlékszem, amely nagyjaink rövid biográfiáját tartalmazta. A szépirodalom köréből Jókai elbeszélései a török előidőkből voltak nagy hatással reám: Mirza khán, a tatárok, biz¹ sokszor izgatták fantáziámat, talán még inkább mint az *Ezeregy éjszaka meséi* vagy Robinson kalandos története. Máig is fülemben csengenek e Jókai-citálta tatár versnek sorai:

*Alszik a két vitéz künn a zöld mezőben,
Egyik a sír alatt, másik a sír fölött.
Egyik azt álmodja, jó volna felkelni,
Másik azt álmodja, jó volna meghalni...*

Véletlen volt, hogy a germán líra kincsei korán feltárultak előttem. Már a gimnáziumi tanulmányaimhoz szükséges német olvasókönyvekben akadtam olyan költeményekre, amelyek az én melázó természetemmel feltűnően harmonizáltak. Amikor azonban valahogy Chamisso és Lenau műveihez jutottam, úgy tetszett, hogy főleg a magyar születésű német költő borús költészetéből önnön lelkem fájdalma zokog fel. Azt hiszem, ez még az érettségi előtt volt. Döntő súly-

lyal esett latba a német költészettel való ismeretségem bővítésére egy művecske, amelyet könyvkereskedésünk kiapadhatatlan bányájából aknáztam ki: *Blüthm und Perlen deutscher Dichtung*.

Heine *Loreley*-je, Schillernek *Pataknál merengő ifjú*-ja éppoly mélyen bevésődtek lelkembe mint Lenau verse a *Szomorú szerzetes*-ről, akinek látására halálosan búskomor lesz a lovag, amikor őt véletlenül megpillantja. De főleg három német költemény akkordjai zsonganak felém múltam éjszakájából. Mind a hármát kora ifjúságomban olvastam, de hogy és mikor, arra már nem emlékszem. Az egyiket az imént említett gyűjteményben találtam: *Das kranke Mädchen* volt a címe. Szerzője, ha jól tudom, Robert Reinick, egy kevésbé híres poéta, akinek szóbanforgó versét, úgy vélem, kevesen ismerik. Egy leány elveszti kedvesét; búbanatában tétován bolyong, kérve Istent, adja vissza neki, akit legjobban szeretett. Andalgásai közben aztán egy hídra ér. Az est szép, a csillagok ragyognak és fényük visszaverődik a folyó vizében. A leány nézi, nézi a tovatűnő habokat és a bennök visszatükröződő csillagokat, majd ráeszmél, hogy íme, Isten meghallgatta fohászatát és leküldte a földre az eget, ahová kedvese költözött. Az ő hívó szavát követve beleugrik tehát a vízbe...

Még nyomdász-koromban lefordítottam ezt a

költeményt és beküldtem a *Fővárosi Lapok*-nak. A szerkesztői üzenetekben azt válaszolták, hogy a vers megválasztása finom ízlésre vall, de fordításomból a műgond hiányzik. A kötött beszéd átültetéséhez sem akkor, sem később nem értettem.

Hogy hol bukkantam rá a második versre, mely ugyancsak máig elevenen él emlékezetemben, nem tudom. *Der Mönch von Heisterbach* a címe. Azt a bibliai mondást példázta, hogy «az Úrnak egy nap annyi mint ezer év és ezer év annyi mint egy nap ...» A heisterbachi apátság egy szerzetesének azonban ez sehogy se fér a fejébe és kételkedik az olvasottakban. Késő este lesz, mire sétájából visszatér és zörget a kapun. De ím' csodák csodája, aki ajtót nyit neki, ismeretlen előtte, és aki bebocsátotta, ugyancsak ámulattal néz reá és nem tudja, hogy a jövevény kicsoda. Senki se ismeri a szerzetesek közül és ő se ismer senkit. De végül az ősz rendfőnök megérti, mi történt: eszébe jut, ami meg vagyon írva a rend történetében, hogy a kolostor kertjében századokkal azelőtt sétálni ment egy tamáskodó szerzetes, aki nem tért vissza és nyoma veszett. Ő az!

A harmadik német vers egy vakmerő lovagról szól, aki éjnek idején, hóban és viharban vágat a jeges síkon át. Hová? Minek? Nem tudnék rá felelni, csak arra emlékszem, hogy végre egy faluba ér és a köréje

sereglő emberektől megkérdi, merre van a bodeni tó? Nehogy arra felé vegye útját és a biztos halálba rohanjon. Amde ekkor szörnyűködve megtudja, hogy amin sebes vágatva átlovagolt, az a bodeni tó volt...

Mikép esett, hogy épp ez a három német költemény oly csodás erővel szólt lelkemhez, hogy varázsukat máig is érzem, titok előttem. Azóta sokszor bebarangoltam a világ költészetének mezejét és találtam ott sok ezer színű és illatú virágot, de a szerelmes beteg leány, a heisterbachi szerzetes és a bodeni lovas alakjai máig sem fakuló dicsfényben tündökölnek előttem.

Most azonban nem méltatom tovább a csekély irodalmi poggyászt, amellyel a tudomány meghódítására útnak indultam, csak azt jegyzem meg, hogy az elutazásom előtti napokban Tomcsányiék szüreti mulatságot csaptak, amelyre engem is meghívtak. Hűvös volt már a szőlőben, de azért kedélyesen telt az idő. Akkor hallottam először énekelni, az őszi hangulathoz nagyon hozzáillő és az én akkori lelkiállapotomat is jól kifejező kuruc nótát:

*Suhog a szél Ungvár felett,
Édes rózsám, Isten veled ...*

ISMÉT BUDAPESTEN, AZ EGYETEMEN.

Két probléma meredt elém: megélni és tanulni. Nemcsak arra voltam utalva, hogy a magam keresetéből tartsam fenn magam, hanem arra is kellett gondolnom, hogy szüleimet segélyezzem. Atyám ugyanis közben feladta üzletét, amelyet nem bírt tovább tartani és állás után nézett. Kapott is egy díjnokságot a telekkönyvnél, amely, ha jól tudom, havonként kerek harminc pengő forintot jövedelmezett neki. Hiába, az már úgy van nálunk és sok helyütt másutt is, hogy ahol némelyiknek ötvenezer holdja van, ott a város és az állam elvárja, hogy egy családos ember harminc forintból megéljen.. De mindegy. A harminc forint is jobb volt a semminél, de csak a semminél. Feltettem hát magamban, hogy mihelyt lehet, küldök valamit haza. És ehhez az elvemhez hű maradtam, amíg csak szüleim éltek, sőt haláluk után a segélyezést kiterjesztettem nővéremre is, aki bizony szintén nem élt rózsás viszonyok között. Könyvkereskedő bátyám

Szatmárról, hosszú évek során, ugyancsak hozzájárult e segélyezésekhez.

Amint Budapestre értem, beiratkoztam az egyetem filozófiai fakultására. Lakni jogot végzett unokabátyámmal, Daróczy Józseffel laktam együtt, amíg csak, vagy három év múlva, el nem ment Hajdúböszörményre járásbírónak. Ha jól emlékszem, a régi Kalap-, majd a Lónyay-, Régi posta-, utóbb meg a Vas-utca jelezték vándorlásunk útját. Többnyire unokabátyámmal együtt jártuk a kávéházakat és a vendéglőket is. Meglehetősen áhítattal ültünk mindig a Kossuth Lajos- és Szép-utca sarkán lévő Cammon-kávéházban – amely azóta már megszűnt – vagy az egyetemi ifjúságtól akkoriban buzgón látogatott, az egyetemhez és az egyetemi könyvtárhoz közel fekvő és máig is fennálló Centralban. Legkedvesebb korcsmánk a híres *Kis Pipa* volt a Kristóf-téren, ahol Karikás bácsinak, a kedélyes és jószívű gazdának olykor az ebéd árával adós is maradhatott az ember. Mindezeknek a helyeknek bizonyos bohém jellegük volt, mert írók és újságírók itt sűrűn fordultak meg.

Már első éves hallgató koromban ismerkedtem meg néhány egyetemistával, akik a tudomány, irodalom terén vagy közéletünkben utóbb kitűntek: Egry Auréllal, Sebestyén Károllyal, Erdélyi Sándorral, Berinkey Dénessel, Moskovitz Ivánnal(ý), Kégl János-

sal, stb. Az első hetekben valósággal szürcsöltem azt a boldogságot, hogy filozopter vagyok. Büszkén jártam az egyetem falai között és főleg akkor fogott el a kielégült becsvágy érzete, amikor azokon a helyeken jelentem meg, ahol rövid egy esztendő előtt még mint nyomorgó mesterember éltem. Mikor már Budapesten voltam, esetemet: hogyan lettem betűszedőből egyetemi hallgató, egy ungvári lapban megírta szépen, jóakarattal, ha nem csalódom, Bánóczy Béla, az *Ung* vagy *Ungvári Közlöny* akkori főszerkesztője, különben Ungmegeye főjegyzője, később alispánja, aki mintaképe volt a művelt, európai gondolkozású gentlemannek. Még akkor ismerkedtem meg vele, amikor Tomcsányiéknál korrepetitor voltam. Tomcsányi legidősebb leányát, Rózsikát vette feleségül, akit leánykorában én tanítottam franciául. Bánóczynak rólam írt panegyricusa egy-két fővárosi lapba is bejutott és így egyetemi tanári körökben is tudomást szereztek előéletemről.

A magyar, francia és latin irodalmat, filozófiát, esztétikát választottam szaktárgyaimul. Tanáraink közül legtöbbet és legszívesebben Gyulai Pált, Beöthy Zsoltot, Pauer Imrét és Alexander Bernátot hallgattam. Már épen, hogy úgy mondjam, «múltamnál» fogva is megkülömböztetett szeretetméltósággal bántak velem. Főleg Beöthy esztétikai és Pauer, valamint Alexander

filozófiai előadásai bilincseltek le. De rendkívül érdekelték Simonyi Zsigmondnak, ennek a minden ízében tudósnak és nemes szívű férfiúnak előadásai is a magyar nyelvtudomány köréből. Vele, ép úgy mint Beöthyvel és Alexanderrel, személyesen is sűrűn érintkeztem és nagyon sokat köszönhettem pártfogásuknak. A francia tanszék akkoriban nem volt betöltve és ezt a tárgyat az öreg Mayr Aurél adta elő. Nagy tudós, kitűnő szanszkritista volt, de tanításának nem sok hasznát láttam. Később az elszászi származású Becker Fülöp Ágostot importálták erre a tanszékre. Utóbb őt hallgattam tehát. E férfiú, noha főfoglalkozásául a román filológiát vallotta, főleg az antiszemitizmust művelte. Évek múltán, mikor már egyetemi magántanár voltam Kolozsvárott, dicstelen polémiám támadt vele, amelyről utóbb bővebben leszek kénytelen szólni. Nem akarok elébevágni az eseményeknek, de azt elmondhatom, hogy Beckernek és hasonszőrű társainak az egyetemen irántam tanúsított eljárása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy eltértem a művelésétől annak a tudományszaknak, a román filológiának, illetve az összehasonlító irodalom-történetnek, amelyre eredetileg szívvel-lélekkel rászántam magam. A bölcsészeti karon a viszonyok egyébként nemcsak az én időmben voltak ilyenek, hanem, úgy látszik, már korábban is, mert

egyetemi éveim alatt találkoztam bizonyos jelenségekkel, amelyek intőleg szóltak hozzám.

Ép a francia nyelv és irodalom tanszéke szolgált tanulságos példával erre nézve. Volt egy kitűnő, nagyműveltségű és nagytudású férfiú, aki bizonyára alkalmas lett volna arra, hogy az egyetemen akkor üres francia katedrát betöltse. Ez Keszler József volt. Trefort miniszter ösztöndíjjal küldte őt Parisba, hogy a francia nyelvben és irodalomban tökéletesítse magát. Mikor hazajött, kinevezte a tanárképzőhöz, amely voltaképp sohasem jött létre. Trefort előtt bizonyára az École Normale Supérieure példája lebegett, amelyet azonban, úgy látszik, nem ért rá megvalósítani. Keszler tehát tanára volt egy iskolának, amely nem is létezett; de azért ő pontosan megtartotta óráit a Trefort-utcai mintagimnázium egy termében, ahová néhányad magammal én is eljártam. Vonzó és szellemes fejtegetéseit az újabb, főleg a XVIII. századbéli francia irodalom köréből valóságos élvezet volt hallgatni; én sokat okultam belőlük.

És Keszlert az egyetemi tanárok még se tartották méltónak arra, hogy előadja a francia nyelvet és irodalmat a bölcsészeti fakultáson, mert, mint mondani szokás volt, «rendezetlen felekezeti viszonyok» között élt. Inkább külföldről hoztak be valakit, aki a budapesti egyetemet is csak hágcsóul használta fel,

hogy aztán a bécsi és utóbb a lipcei egyetemre kerülhessen.

Ezek a reflexiók mai énemnek szüleményei. Akkoriban én e dolgokat még nem láttam ilyen tisztán. Azt hittem, hogy tanulni, tudni kell és akkor minden tudományos gradus elérhető. Szorgalmasan foglalkoztam tehát tanulmányaimmal és szaktárgyaimon kívül olyan előadásokat is hallgattam, amelyeket egyetemes műveltségem bővítése szempontjából tartottam szükségesnek: így Pasteiner Gyula művészettörténeti és Ballagi Aladár történelmi óráit. E két tanárommal is személyes érintkezést tartottam fenn. Pasteiner néhány évvel később, amikor Castelarnak *Művészet, természet és vallás* című művét magyarra fordítottam, volt szíves a fordítást művészettörténeti szempontból átnézni. Ballagitól privatim is sokat tanultam; ő fölényesen otthonos volt a maga gazdag szakmájában és roppant érdekesen tudott előadni. Nagy hallgatósága is volt. Keszler előadásain kívül a legnagyobb hatást reám mégis Alexander Bernát, Beöthy Zsolt és Pauer Imre előadásai tették.

Most azonban rá akarok térni egyetemen kívüli életemre, amely nem voie híján érdekes mozzanatoknak.

Miután beiratkoztam volt az egyetemre, kenyérférfi után néztem. Eleinte az újságírás terén próbálkoztam. Voltaképp már ungvári nyomdászokodásom

idején esküdtem fel a toll harcosának. Hadd mondjam el most itt, hogy ungvári ismeretségeim legbecesebbjei közé tartozott az, melyet a derék, sokoldalú műveltségű és nagyszívű Jovanovics Jánossal kötöttem, aki egyideig az *Ungvári Közlöny* szerkesztője volt. Ő vezetett be a zszurnalisztika elemeibe. De az új görög nyelvtől kezdve a mágia rejtélyeiig nem volt az a tudomány, amellyel ő ne foglalkozott volna. Engem is sok mindenre tanított és hálával és tisztelettel őrzöm emlékét. Első cikkeimet az *Ung*-ba, és az *Ungvári Közlöny*-be írtam. Egy tárcámra emlékszem: «Halhatatlanság» volt a címe és ha nem csalódom, a lélek halhatatlansága mellett törtem benne lándzsát. Budapesten szerettem volna valami napilap szerkesztőségébe bejutni, de csak annyit értem el, hogy egy rokonom, aki az akkor nagy szerepet vivő *Egyet-értés* főmunkatársa volt, beajánlott a laphoz «volontaire»-nek. Munkaköröm a háromsoros hírek szerkesztésében merült ki, de fizetést nem kaptam. Mit volt hát mit tennem, korrektornak ajánlkoztam a Franklin-Társulathoz, ahol nyomdászkoromban ily minőségben már működtem és így visszakerültem az egyetem-téri, nekem oly emlékezetes házba. Néhány hónapig ismét a régi atmoszférában éltem tehát, de mondanom se kell, hogy helyzetem egészen más volt, mint mikor elsőizben korrektoroskodtam itten.

Nemsokára az akkoriban megindult Pallas-féle nagy lexikon szerkesztőségének kötelékébe vettek fel. A mű szerkesztője Bokor József egyetemi magántanár volt, akivel az *Egyetértés* szerkesztőségében ismerkedtem meg; ő vezette ugyanis e lap tanügyi rovatát. A jeles pedagógus és nagyeszű, széles, általános műveltségű férfiú a lexikon szerkesztési munkáját rendszeresen éjjel intézte el, illetve akkor revideálta a felgyülemlett kézírati anyagot. Nappali munkatársa Szabó Endre volt, a költő és orosz műfordító, aki egyszersmind az *Üstökös* című élelclapot szerkesztette. A lexikont a Pallas-nyomdában nyomták, amely a Kecskeméti-utcában volt akkor. A Pallasnál készült a Szabó lapja is, és ha jól emlékszem, az *Üstökös* szerkesztőségi szobája szolgált helyiségül nekem, miközben a Pallas-lexikon számára dolgoztam. Itt ismerkedtem meg Búza Barnával, a Károlyi-kormány későbbi földművelési miniszterével, aki elmés élcekkel gazdagította az *Üstökös*-t. Az én munkám abból állott, hogy német és francia lexikonokból magyarra kellett fordítani bizonyos olyan általános jellegű cikkeket, amelyeket nem szakemberek írtak meg. De emezek dolgozatait sokszor rövidíteni és stílusukat módosítani kellett: ez is a mi kettőnk dolga volt.

Érdekes, hogy az Athenaeum és a Franklin után, a főváros harmadik legnagyobb nyomdájába kerültem

és egyszersmind a sorrend szerint mindegyikben egyre fontosabb, vagy mondjuk irodalmibb munkát végeztem. A Pallasból könnyen eljuthattam a szomszéd utcában lévő egyetemre, ha olyan óra volt, amelyet hallgatni akartam; a délutáni előadásokra ugyancsak elmehettem. Foglalkozásom tehát nem gátolt tanulmányaimban és akkori életviszonyaimhoz képest elég jól jövedelmezett is. Havi kilencven forintot kaptam és azonkívül egyes cikkeimet külön megfizették. Mint másod- vagy harmadéves bölcsészethallgató megtanultam spanyolul és foglalkozni kezdtem a spanyol irodalommal. A heroikus szellem iránt való csodálatom hozzájárult, hogy lelkesedtem ezért a fel-séges nyelvért, amelyet V. Károly méltónak ítélt arra, hogy az istenekhez szóljunk rajta. Utóbb aztán a lexikon részére is én írtam a spanyol irodalom körébe vágó cikkeket. Persze csak kompilációkról lehetett szó, mert hisz akkoriban még nem hatoltam be a spanyol irodalomba, amelynek megismerése, épp gazdagságánál fogva, sok időt kivan. A cikkek a Brockhaus és Meyer-féle német lexikonok és a francia *Grande Encyclopédie* alapján készültek és többnyire alig voltak egyebek pusztá fordításnál, legjobb esetben átdolgozásnál; egyedül a magyar vonatkozások kikeresése adott némi eredeti szint a szerkesztőségi munkának. De azért jó iskola volt ez számomra és

tanultam egyet-mást benne, főleg ami a stílust illeti, mert Bokor szerkesztő, aki Pápán tanult, jól tudott magyarul és megkövetelte, hogy a lexikon közleményei világosan, értelmesen és röviden legyenek megírva. A helyes magyarság elveinek szigorú alkalmazására is rászorított minket.

A spanyol nyelvvel és irodalommal való foglalkozásomnak gyümölcse volt imént említett Castelar-fordításom (1894), amelynek magyarságát és művészi stílusát a magyar lapok megdicsérték. De ezenkívül még számos cikket fordítottam Castelar-ból a *Fővárosi Lapok*-ba, amelyeket akkor Szana Tamás szerkesztett. Alarcon-tól, a spanyol romanticizmus ez érdekes alakjának műveiből is ültettem át számára egy hosszabb elbeszélést, amelynek *A halál barátja* volt a címe. Ez utóbbi könyvalakban is megjelent az Athenaeum regénytárában, amelyben ugyancsak e spanyol szerzőnek *Venegas Manuel* című szép regényét én magyarosítottam. A *Fővárosi Lapok* számos művészet-történeti cikket és novellát közölt tőlem, amelyeket ugyancsak spanyolból fordítottam. De egyszer – horribile dictu – egy eredeti költeményt is írtam a Szana Tamás lapjába. A vers nincs meg nekem, csak arra emlékszem, hogy így kezdődött:

A halál hűs öle int felém...

Látni való, hogy egyetemi tanulmányaim idején is megmaradtam annak a szentimentális, melankolikus léleknek, aki gyermekkoromban voltam. Neurastheniám, amelynek mivoltáról Schaffer professzor csak évek múltán világosított fel, nála tett látogatásom során, bizony sokszor annyira gyötört, hogy már-már öngyilkosságra gondoltam és vettem is egy forgópisztolyt erre a célra. De bármily labilis volt is idegrendszerem, az egyensúly még sem borúit fel: a létért és az érvényesülésért vívott harc váltakozó eseményei eloszlatták kedélyem sötét háborgásait. Azonban minden évben voltak korszakok, amikor ideggyöngeségem akut lett: ilyenkor álmatlanságban szenvedtem és nagymérvű lehangoltság vett erőt rajtam. Csak néhány esztendeje, hogy ezek az idegkimerülési szimp-tómák egészen eltűntek, noha kísérteni néha-néha még eljárnak.

Kitűnő hatással voltak lelkületemre vakációim, melyeket szüleim házában töltöttem. Ezek után a fővárosba mindig felfrissülve és új ambícióval tértem vissza. Mert az érintkezést azzal a kedves várossal, amelyhez regényes ifjúságom szálai fűztek, állandóan fenntartottam. Minden esztendőben ellátogattam Ungvárra, felkerestem régi barátaimat, Tomcsányiékát, Bánóczyt, Cserszkyt, Jovanovicsot, Seidleréket. Ez utóbbiakkal csak az érettségi letétele után ismerked-

tern meg; művelt, kedves és mindenekelőtt jó emberek voltak, amit bizony kevés felebarátomról állíthatnék. Úgy hallottam, hogy az egyik Seidler-fíú a pesti kommün alatt jelentős szerepet játszott, amin nem csodálkozom, mert a család egy-két tagja szélsőséges progresszív és radikális eszméknek hódolt. Szatmárra is leutazgattam, anyai ágról való rokonaimhoz, őszintén szólva, afféle cousine-szerelem is közrejátszott e látogatásaimnál. Csapodárságom leleplezésére ki kell jelentenem, hogy az imádott személye elég sűrűn változott. Szatmáron ismerkedtem meg Bródy Ernővel, aki máig is kedves barátom. Egy időben tett érettségít velem és Pestre érkeztek munkatársa lett az akkor megindult *Magyar Hírlap*-nak; e lap részére utóbb én is fordítottam egy naturalista regényt spanyolból: Oller *Pillangó*-ját.

Az egyetemi tantárgyakon kívül főleg filozófiával szerettem foglalkozni: Schopenhauer, a buddhizmus fenkölt világa voltak akkor kedvelt stúdiumaim. A bölcselkedő költőket is hévvel kultiváltam, Madáchat, Leopardit és később Ada Negrit, mivel időközben megtanultam olaszul. A magyar lírikusok közül tovább is Petőfiért lelkesedtem, noha be kell vallanom, hogy Gyulai Pál tanáromnak «Édes lovam Ráró» c. költeményét a világirodalom legszebbjei fölé helyeztem. Az ő egyetemi előadásai a kuruc költészet-

ről beleringattak Rákóczi magyarjainak édes-bús hangulatába és ezért különös kedvteléssel forgattam az Endrődi-kiadta kuruc dalokat, legtöbbjét betéve is tudtam. Az a sajtóságos, némileg idegenszerű íz, amely Eötvös József báró *Karthausi-j&ból* és költeményeiből áradt ki, szinte elbódított.

A színház mindig vonzott. Emlékszem, hogy a Nemzeti Színházban Moreto *Közönyt közönnyel* című darabjának előadása Márkus Emiliával mennyire tett szert nekem. Erckmann-Chatrian *Lengyel zsidó-ja*, Újházival a főszerepben, ugyancsak mély hatást tett reám. Egyszer *Molnár és gyermeké-t* is megnéztem és rosszul lettem tőle. Raupach úr műve szinte hóhéri munkát végzett lelkemben, mert épp akkor az idegesség is elhatalmasodott rajtam. Bizonyára nyomorúságos és küzdelmes életem is hozzájárult a baj kitöréséhez. A szegénység nagy stimuláns, de sokszor akadály is. Ha anyagi viszonyaim kedvezőbbek lettek volna, bizonyára kevesebbszer ismertem volna meg a kimerültség és vérszegénység idegromboló hatását. De a csüggedés mélységeiből hamar felszálltam a remény ormaira. A bennem lakó pozitív szellemen mindig győzedelmeskedett az ideákban való hit, ámbár folyton éreztem, hogy egy lépést se tehetek az életben pénz nélkül és hogy a tudománynak állítólag kijáró tisztelet se nyújthat kárpótlást sok olyan szel-

lemi élvezetért, amiről anyagiak híján le kell mondanunk. Ezek a reflexiók nem támadtak bennem akkor, mikor a Pallasban ültem, sem akkor, mikor az egyetemre jártam, sem akkor, amikor Vas-utcai utcai szobámban tanultam és készültem a tanári vizsgára meg a doktorátusra. Akkor bizony csak tanulmányaimmal törődtem és megelégedtem azzal, ha vacsorára néhány krajcárért magvaváló szilvát és soroksári fekete kenyeret vehettem magamnak. Az élet megismerésének kemény tudományára csak évek múltán vezetett rá a tapasztalat. Nincs okom sajnálni, hogy úgy volt, ahogy volt, sőt büszke vagyok, hogy önrőmből valahogy átvergődtem sok olyan nehézségen, amelyeknek létezéséről vagyonos szülők gyermekének fogalma se lehet. De ha ma másképp, egészen másképp látom is a dolgokat, semmiért a világon nem cserélném fel ifjúságom e küzdelmes éveit.

Jeles eredménnyel elvégezvén hat félévet a budapesti egyetemen, külföldre akartam menni. Tanárain segítségemre voltak ebben. Különös hálával gondolok itt Alexander Bernátra, Beöthy Zsoltra és Keszler Józsefre. Főleg Alexander Bernát, aki nemcsak csupa tudomány, hanem csupa jószág volt, tüntetett ki azzal, hogy sorsommal törődött. Mikor elsőéves egyetemi hallgató koromban nem volt meg az első félévi tandíj lefizetéséhez szükséges harminc forintom,

ő szerezte meg nekem ezt az összeget, sőt a szükséges tankönyvekkel is ellátott. Az egyetemen is mindig pártfogóm volt; Keszler és Beöthy, sőt Gyulai ugyancsak felszólaltak érdekemben, amikor a tanárképzői ösztöndíjak szétosztásáról volt szó és így kaptam ötszáz forintot spanyolországi utamra és ezer forintot arra, hogy egy évig Párizsban tanuljak. Megkönnyítette helyzetemet, hogy akkor az egyetemi ügyeket a kultuszminisztériumban ifj. Szász Károly, a Képviselőház későbbi elnöke intézte, aki nagy jóakarattal és megértéssel támogatta törekvéseimet, amelyek arra irányultak, hogy a román irodalmak összehasonlító történetének majdan egyetemi tanára legyek. De nemcsak neki tartozom hálával, hanem Leövey Sándor és Szathmáry György akkori miniszteri tanácsosoknak is, akik szintén lelkesen támogattak külföldi tanulmányutaimban. Leövey apám iskola-társa volt Munkácson, Szathmáry pedig azért érdeklődött irántam különösebben, mert ő is foglalkozott a spanyol irodalommal és Castelar Emilnek egy-két művét magyarra fordította, ő ültette át nyelvünkbe az első kötetét annak az említettem munkának, amelynek második része utóbb az én fordításomban jelent meg.

No de elég a kopár életrajzi adatokból.

Nagy emóciók előtt állottam. Készültem Spanyol-

országba és onnan Franciaországba, illetve Párizsba. Égtem a láztól a világot megismerni és fantáziám felgyúlt arra a tudatra, hogy nemsokára a regényes Hispánia dicső földjét fogom taposni. Oh! Spanyolhon! Te örökké élsz és élni fogsz az emberek képzeletében, bár eltorzították, félreismerték és gyakran rosszindulatúlag magyarították azt a szerepet, amelyet az emberiség történetében játszottál. De a trónusról, amelyre a végzet rendelése ültetett, nem tudtak letaszítani. A lovagkor végvára voltál és maradtál, és lepattantak rólad az iróniának sokszor mérgezett nyilai, melyeket feléd röpítettek. A hősiség aureolája, melyet a letűnt századok fontak köréd, nem vesztett töretlen fényéből ma sem és nincs művelt ember, aki meg nem érzett volna valamit abból a varázsból, amellyel politikai hatalmad, de főleg irodalmi és művészeti kincseid révén egykor az egész világot megigézted. Pedig a legtöbben, akik valamelyes tudomást szereztek rólad, a francia romanticizmus torzított interpretációin keresztül ismernek, holott zordon, de fenséges szellemed csak a beavatott előtt nyilatkozik meg a maga igazi mivoltában...

Elhatároztam, hogy Olaszországon át fogok Spanyolország felé igyekezni. Előbb leutaztam Ungvárra szüleimhez, aztán a szatmármegyei Borhidra mentem anyám ottani rokonainak látogatására. Életem első

kofferjét Szatmáron vettem meg: a derék kis vászonbőrönd éveken át elkísért vándorlásaimban, míg végre Márton öcsémnek ajándékoztam. Most gyakran gondolok arra, hogy első nagy utam előtt nem ismertem sem Bécset, sem Berlint és nem is vágyakoztam utánuk. Úgyszólván egy szatmármegyei kis faluból csöppentem azokba az országokba, amelyeket a «művelt nyugat» nevével szoktak megjelölni. Ez az itinerarium egész életem bolyongásaira kihatással volt: a középeurópai világ még később is bizonyos tekintetben idegen maradt előttem, míg Olaszországot, Spanyolországot, Franciaországot szinte második hazámnak éreztem. Később Anglia is ezek között foglalt helyet, de erről majd máskor beszélek.

Első állomásom Velence volt. Nem érzem magam hivatva, hogy ódát írjak a lagunák városának örökkévaló szépségéhez. Hisz nincs az a superlativus, amely ne tűnne fel kopottnak, halványnak és erőtlennek, amikor az Adria e csodálatos gyöngyének megénekléséről van szó. Az én fogékony lelkem szinte felitta azt a meghatározhatatlan, kábító, szinte kéjes illatot, amelyet a forró nyári olasz föld először lehelt felém. Hányszor voltam azóta Velencében! Éveken át ide jártam fürödni a Lidóra, sőt a háború előtt nyaranta családommal együtt apámat is elhoztuk ide. És még ma is hat rám a bűbáj, amely hatalmába ejtett, mikor

először tettem lábamat gondolára. Az olasz atmoszférában úgy lélekzem mint igazi elememben. Nem hiába készültem romanistának a szó tágabb, művészi értelmében: a déli népek szívének dobbanását épp úgy megéreztem mint szülőföldemét.

Velencében találkoztam Bródy Sándorral, a jeles íróval, akit már Budapestről ismertem és Kacziányi festőművésszel; e férfiak segítségemre voltak az olasz műkincsek és a velencei élet tanulmányozásában. Velencéből, Génúán és Marseillen át Barcelonába vitt utam.

SPANYOLORSZÁGBAN.

Máig is elevenen él bennem az érzés, amely elfogott, amikor Port-Bounál a francia határt elhagytuk és a vasút spanyol területre ért. Reggeli fél 3 óra lehetett. Én helyemen ülve félálomban hallottam, amint a spanyol kalauz átvette a vonatot és rekedt hangon jelezte a következő állomásokat. Mikor aztán hajnal tájt megpillantottam a mezőkön sürgölődő szántóvető embereket, mély meghatottság vett erőt lelkemen. Nini: Don Quijote földjét látom magam előtt!... Ott a szélmalomok!... Itt egy Sancho Panza-képű ember magot vet, amott meg egy hórihorgas, zsebkendővel bekötött fejű férfiú az ekét vontatja... Isten uccse: olyan az arca mint a nemes, elmés, bús-képű lovagé lehetett! Ez volt felejthetetlen megismerkedésem a spanyol földdel.

Tíz óra felé érkeztem Barcelonába, életem első igazi világvárosába s huzamosabb időt töltöttem benne. Forgalma annyira élénk volt és utcáin olyan lármás

tömegek fordultak meg, hogy bátran lehetett volna Spanyolország fővárosa. De ha nem is az, főleg fejlett kereskedelménél és iparánál fogva igen fontos szerepet játszik a modern Hispánia életében.

Barcelona szép és nagy város (Kolumbusz Kristóf szobra magasan kiemelkedik a kéklő tenger fölött), de mégis úgy tetszett, mintha az igazi spanyol jelleg hiányoznék belőle. Későbbi utazásaim során azt a megállapítást tettem, amely lehet helyes, lehet nem helyes, hogy Barcelona úgy viszonylik Madridhoz mint Milano Rómához. Csakhogy partikuláris politikai törekvéseinél és annál fogva, hogy jelentékeny munkástömegek élnek benne, Katalonia fővárosa a forradalmi mozgalmaknak is főfészke volt – addig, míg Primo de Rivera el nem némította a lázadók szavát. Retrospektíve kijelenthetem, hogy első benyomásom nem volt helytelen és nem tévedtem, amikor Barcelonát inkább nemzetközi mint tipikus spanyol metropolisznak tartottam.

Barcelona a spanyol nyelv tanulmányozása szempontjából sem nyújtott különösebbet, hiszen lakosai eredetileg katalánul beszéltek és beszélnek ma is. Szedtem tehát a sátorfámat és indultam igazibb spanyol tájak felé.

Zaragozában álltam meg. Eszembe jutott az utolérhetetlenül nagy Heinének, a világirodalom

ma is első lírikusának szép románca Donna Claráról, aki folyton a zsidókat szidja, holott imádott ja, mint végül maga is megvallja, Zaragoza nagy és tudós rabbijának, Izraelnek a fia...

Heine egyébként az a német költő, aki örökszép *Dalos könyvé*-ben a spanyol-mór szellem komor fenségéből a legtöbbet tudott megsejteni. Az ő versei is hozzájárultak ahhoz, hogy Hispánia csodásan eredeti civilizációjával közelebről megismerkedni vágytam. Mellesleg meg akarom itt még jegyezni, hogy a spanyol hősiség hangjainak a francia romantikusok között igazán ékesszóló és kápráztató kifejezést Victor Hugo adott. A modernebbek közül Rostand lépett e téren nyomdokaiba, de nála a szerelmi érzés hiperromantikus idealizálása még feltűnőbb mint *Hernani* és *Ruy Blas* szerzőjénél.

Nekem Zaragozában nem volt különösebb élményem, csak arra emlékszem, hogy egy nagy nyilvános kertben, ahol apró hidalgók és dámák játszottak, lelkemet hirtelen a búskomorság árnyéka sötétítette el. Oly áhítattal és mohósággal szívtam magamba az impressziókat, amelyek a rám nézve új világból rajzoltak felém, hogy, úgy látszik, el-lankadtam. De csakhamar összeszedtem magam és tovább utaztam, hogy Madridba, spanyolországi vándorlásaim főcéljához érjek.

Szinte resteltem, hogy ilyen vázlatosan és színtelenül írok le eseményeket, amelyeknek nyomán az én lelkemben a virágos képek tömege kelt szárnyra. De az akkor volt... Ma már e képek elszálltak és csak egyszerű krónikása lehetek a történeteknek.

Jól mondja a német költő, hogy aki meg akarja érteni az idegen poétát, annak el kell mennie az országba, ahová az idegen poéta való. Talán egyetlen országra se vonatkozik ez olyan mértékben mint Spanyolországra. A spanyol földnek, a spanyol életnek ismerete nélkül nehéz behatolni a spanyol lélekbe, amely páratlanul változatos irodalomban nyilvánul meg. A spanyol génusz pazar gazdagságából merített az olasz, a francia, az angol irodalom; a modern regény, a modern dráma par excellence spanyol kreációk, hogy a spanyol művészet csodás alkotásairól ne is szóljak. Az európai litteratúrák közt a legváltozatosabb, legeredetibb, a legérdekesebb, mert a Nyugat és Kelet szelleme ölelkezik benne. Nos, ennek az irodalomnak a szülőföldjét akartam én megjárni. Akkor még természetesen nem nyilatkozott meg előttem az igazi Spanyolország, ezt csak évek múltán, a spanyol régi és az új irodalom termékeinek beható olvasása és elemzése után ismertem meg, de azért az a néhány hónap, melyet a helyszínén szenteltem a modern

spanyol életnek és irodalomnak, nagyon üdvös volt későbbi tanulmányaimra nézve.

A színház speciálisan érdekelt és a modern spanyol dráma megismerésének vágya gyakran vitt a madridi színházakba. A klasszikus műfajok éppúgy vonzottak mint a zarzuelák, illetve operettek. Maria Guerrero volt akkor a színjátszás csillaga, és férje, vérbeli arisztokrata, Mendoza márki, felesége kedvéért maga is színész lett. Mindkettővel személyesen megismerkedtem. Maria Guerrero (ha nem tévedek, 1928-ban halt meg), a spanyol Márkus Emília, otllétemkor főleg Echegaray darabjaiban hódította meg Spanyolország közönségét.

A színművészetten kívül a spanyol festészet előtt is hódolni akarván, gyakori látogatásokat tettem a Pradoban és szinte elkábulva néztem a pompás Velazquezeket és a komor Zurbaranokat. Nagy hatással voltak rám Goya *Capricho*-i; egy vázlata feledhetetlenül megmaradt emlékezetemben, pedig több mint harminc esztendeje elmúlt immár, hogy először láttam. Egy sírkő alól csontváz kéz nyúl ki és leírja ezt az egy szót: «nada», a. m. semmi. Van-e vagy nincs-e túlvilág? Nyilván ez volt az a kérdés, amire a halottnak felelnie kellett... Goya nemcsak festő, hanem filozófus volt, aki metafizikai problémákat is próbált megoldani vásznain.

Ami a modern spanyol kultúrát illeti, az magukban az élő írókban és tudósokban vonult el előttem. Madridban mindenekelőtt Castelar Emilt akartam felkeresni, aki miniszterelnök és rövid ideig a spanyol köztársaság elnöke volt. Hírből ismert, mert levélben engedélyt kértem tőle művének lefordítására és mivel akkoriban nem tartózkodott a spanyol fővárosban, megsürgönyözte nekem, hogy mikor jön vissza. Közben megismerkedtem egy csomó íróval és politikus-sal, Manuel del Palacióval, Nunez de Arcéval, Dicientával és másokkal. Echegaray, a nálunk is szerepelt jeles drámaíró is meglátogattam és sokáig beszélgettem vele. Csodaszép feleségének is bemutatott. Akkoriban a *Nagy Galeotto* szerzője a *Folt, amely tisztit* című darabjával aratott sikereket; én ezt a darabot később lefordítottam magyarra és mikor Cordobában voltam, végignézttem egy előadását. Frenetikus hatása volt, írtam is róla a *Nemzet-he* egy tárcát. Spanyolországi utamról különben is beszámoltam a budapesti lapok útján. A *Fővárosi Lapok*-on és a *Nemzet*-en kívül a *Budapesti Hírlap*-ba, írtam. Itt jelent meg cikkem arról a fenomenális lakomáról, amelyet Castelar tiszteletemre rendezett.

Ez a cikk nincs kezemben; sem a magam, sem a közönség számára kötetbe nem gyűjtöttem össze azokat a leveleket és cikkeket, melyeket Spanyol-

országból és utóbb Párizsból, Londonból, stb. írtam; így hát csak emlékezetből írom meg, hogy az ebéd minden fogása más és más spanyol tartományból került a híres ínycsoki híreben álló spanyol államférfiú és író asztalára. Castelar nemcsak hazája újabbkori történetében jelentős szerepet játszó politikus, aranyszájú szónok, jeles művészettörténész, hanem igazi költő is volt. Még Budapesten, egyetemi hallgató koromban olvastam magyar fordításban megjelent regényét, *Egy szív történetei*. Ez a romantikus, Jókai-szerű mű akkor nagyon tetszett nekem, mert szerzőjét jellemző ragyogó dikcióval volt megírva. Képzeltetik, mennyire meg voltam hatva, mikor zsenge ifjú létemre szemtől-szembe állottam Spanyolországnak akkor legnagyobb fiával. Pedig egész lénye közvetlen, szerény volt. Mikor felemlítettem, hogy az estebédhez nincs frakkom, fejére ütött és ezt mondta: «Este es el frac»: ez a frakk!

Nagy hatással volt reám Madridban Balaguer Viktor, volt gyarmatügyi miniszter és jeles költő. *Celistias* c. verskötetének ajánlásával ellátott példánya még most is meg van nekem és megilletődve olvasom benne a szebbnél-szebb romantikus költeményeket. Sokszor megfordultam házában és gyakran voltam a vendége; igazi spanyol nagy úr volt: amíg élek, őrizni fogom emlékét. Balaguer különben

szűkebb hazájának nyelvén, katalánul írta verseit és tudományos értekezéseit, amelyek között a virágjátékokról írt kétkötetes munkája keltett feltűnést. Egyik szép költeményének ez a címe: *Don Quijote olvasása közben*. Senki sem jellemezte jobban a világirodalom hőroszának, Cervantesnek művét mint Balaguer, ezt a négy sort írván róla: «Mikor gyermekkoromban olvastam a don Quijotét, nagyokat kacagtam. Most, öreg koromban, ismét olvasom és – sírok». Balaguer bemutatott hazája kiválóságainak is sokszor vele együtt voltam meghíva az akkori spanyol élet legfőbb képviselőihez. Madrazo festőművész, Ricardo de la Vega tábornok, Sagasta volt miniszterelnök és sok más ritmikus csengésű, nagy múltú író, tudós, államférfiú háza az ő ajánlása révén nyílt meg előttem. Szép idők voltak: ifjúságom legszebbjei közül valók, amidőn a spanyol szellem eleven fáklyavivőinek társaságában éltem... És bár az írók, művészek és tudósok mellett a történelmi Spanyolország legősibb arisztokratái is elvonultak előttem, meg voltam lepve – hogy is mondjam csak – attól a demokratikus közvetlenségtől, amely ezeket a nagy urakat a társas érintkezés összes formáiban jellemezte. Hogy egymás között bájos egyszerűséggel intézték el dolgaikat, az természetes volt. De a rangban alattuk állók, személyzetük, a nép legszegényebb rétegei iránt tanúsított

bánásmódjukat is a góg attribútumainak teljes hiánya avatta sajtóságossá. Mindez azért tűnt fel nekem, mert hiszen a büszkéknek kikiáltott hidalgók országában voltam. Bizony a kevély «caballero» meséje is csak a legendák világába tartozik, noha az a törhetetlen dölyf, amely az aranykorabeli dráma hőseit jellemzi, a mai spanyolok lelkében is feléled, ha a «honor», a becsület törvényeiről van szó.

Sokat fordultam meg Balaguer egy barátjának, José Marco-nak a házában. Marco akkortájt ismert drámaíró volt, de a halhatatlanság magaslatára fel nem jutott. Egyébként nagyon derék, jó ember volt, a spanyol gentilhombre mintaképe. Rajta és az említetteken kívül még Juan Valerára és Menéndez y Pelayora emlékszem, mint akikkel sűrűbben érintkeztem. Juan Valera Spanyolország nagykövete volt Bécsben: mint író finoman elemző regényeivel tűnt ki. Egy-két műve, úgy tudom, magyarul is megjelent. Egyszer késő estig elbeszélgettem vele madridi palotájában. Panaszkodott, hogy a szeme nagyon rossz: «soy casi ciego»: majdnem vak vagyok. Nem érdekes, hogy ez a három szó megmaradt emlékezetemben, éppúgy mint a magas, arisztokratikus alak, amely búsán kiejtő őket?

Menéndez y Pelayo tudásánál, szorgalmánál fogva valóságos fenomén hírében állott. Méltán, mert a

modern Spanyolországnek alig volt nálánál műveltebb, sokoldalúbb és mélyebb esztétikusa és irodalomtörténetírója. Férfi kora delén halt meg, de így is majdnem korszakos munkák sora jelzi ragyogó elméjének diadalmas útját a tudomány széles mezőin. Én utóbb sokat forgattam Calderonról írt kitűnő jellemrajzát és *Az esztétikai eszmék története Spanyolországban* című többkötetes művét. Évek multán az ő és Juan Valera ajánlatára választott meg engem a Spanyol kir. Akadémia levelező tagjává.

Még ma is mulatok, ha arra gondolok, hogy Spanyolország akkori kultuszminisztere hogyan fogadott. Ez a jeles férfiú, akinek nevére nem is emlékszem már, éjfélre adott nekem találkoztó minisztériumában. Mikor beléptem hozzá, cilinderrel a fején, nem íróasztalánál, hanem íróasztalán ült és onnan diskurált velem. Egyébiránt nagyon szíves volt hozzám és felajánlotta szolgálatait, éppúgy mint mindazok az urak, akikkel hosszabb madridi tartózkodásom során találkozni valék szerencsés. Amikor a «calle mayor»-ban levő Hotel Metropolebeli szállásomra értem, mindig találtam egy csomó névjegyét és meghívót, amelyeket látogatóim adtak le.

Ilyetén körülmények között nagyszerűen éreztem magamat Madridban. Talán nem túlzok, ha azt mondom, hogy bizonyos ünneplésben volt részem. Tetszett

a derék hidalgóknak, hogy messze földről eljött közéjük egy fiatal magyar, aki beszéli nyelvüket és irodalmukat akarja tanulmányozni. A madridi lapok megemlékeztek rólam, sőt az egyik, *El Naciónál* «El señor Huszár habla» (H. úr beszél) címen hosszú cikkben képzelt interview-t közölt, amelyben engem szólaltattak meg és leadatták velem véleményemet a régi és az új spanyol litteraturáról. Madridi szereplésem, hogy úgy mondjam, még az osztrák-magyar nagykövetségen is imponálólag hatott, mert amikor megtudták, hogy volt és aktív spanyol miniszterekkel érintkezem, a misszió akkori vezetője, gróf Hohenwarth, különben igen művelt és előzékeny úri ember, viszonozta a nagykövetségen tett látogatásomat és ebédre is meghívott a Hotel de Rome-ba.

Magyar mágnás részéről ekkora kitüntetés csak évek múltán, Bernben ért, amikor az ottani osztrák-magyar követséghez voltam beosztva. Az igaz, hogy akkor háború volt, zivataros idők járták és nem lehetett tudni, mire lehet az embernek szüksége.

Természetesen a magyar irodalomra is felhívtam új spanyol barátaim figyelmét. Egyszer – már nem tudom a Castelar, vagy a Balaguer házában történt-e – arra kértek, hogy szavaljak előttük valamit magyarul. Nagyon hangzatosnak találták nyelvünket. Ha nem csalódom, a jelenlevő Martinez Campos tábor-

nok – aki később a kubai hadjáratot vezette – különösen lelkesedett a magyar beszéd zengzetességéért. Felszólításukra a modern magyar irodalomról egy kis tanulmányt írtam egy spanyol folyóiratba, a *Pro Patria*-ba, amely külön lenyomatban is megjelent. Petőfiről és Aranyról, Madáchról és a legújabb magyar költészetéről adtam benne vázlatos képet. A lap szerkesztője, José Marco felvitt a nyomdába is, ahol e tanulmányomat szedték. Milyen nagy volt a szedők csodálkozása, mikor magam is kezembe vettem a «vinklit» (a sortartó neve nyomdászai műnyelven) és szakszerűen «kiszedtem», illetve megkomponáltam néhány sort a saját kéziratomból. Az én kis dolgozatom volt talán az első spanyol nyelvű tanulmány, amely a magyar irodalomról szólt.

Madridban láttam az első bikaviadalt is. Mondhatom, nem túlságosan voltam elragadtatva. Már az első bika ünnepies lemészárlása után undorodni kezdtem, és be nem várva a programmon szereplő többi bika meggyilkolását, idő előtt távoztam. Barátaim csodálkoztak érzékenységesen, de bármennyire igyekeztem a spanyol lélekbe behatolni, a bikaviadatok iránti rajongást, melynek a legtöbb bennszülött rabja volt, nem tudtam megérteni.

Madridban anyagi kellemetlenségeim is támadtak. Nem értettem semmit a pénzügyekhez. Élénken

emlékszem, hogy egy régi tízforintosért egy gaz barcelonai bankár – aki észrevette az idegen pénzárfolyamokban való járatlanságomat – tizenhét pesetát adott, holott húsznál többet ért. Aztán Budapesten botor fővel egy bankhivatalnok atyámfiára bíztam a pénzemet, – talán kétszáz forintot – hogy majd ha szükségem lesz rá, küldje el Madridba. De hiába írtam és táviratoztam neki, bizony nem igen reagált sürgetésekre. Épp egy újabb sürgőnyt készítettem feladni, hogy ösztöndíjam esedékes részletének megküldését kérjem, amikor az utcán gróf Hohenwarthtal találkoztam, aki felajánlotta segítségét. Utóbb a kultuszminisztérium a nagykövetség útján eljuttatta hozzám a kért összeget és megfizethettem neki tartozásomat. Közben azonban elutaztam Dél-Spanyolországba, hogy lássam Cordóbát, Granadát és Sevillát és hallgassam a Guadalquivir és a Guadiana habjainak lágy csobbanását...

Madrid szép város, nagy város, de mégsem egészen jellegzetesen spanyol; már túlságosan el volt modernizálva akkor is, mikor benne jártam. Aztán meg ott teljesen lefoglalt az irodalmi, művészeti és társadalmi élet tanulmányozása. Spanyolország délvidéki városainak bebarangolása már inkább kecsgetett eredeti utazási gyönyörökkel. Pedig ezek csak kaleidoskopszerűen vonultak el előttem, hisz

néhány napnál tovább egyikben sem tartózkodhattam.

Az igazi Spanyolországban első stációm Cordóba volt. Ma már tovatűnt az ígézet, amely rabul ejtett, mikor lábam e legendás hely porát először érte, de nem halványult el előttem boldog megilletődésemnek akkori képe. Úgy éreztem, hogy az *Ezeregy éjszaka* tündérországa tárult elém. Az arabság egykori uralmának nyomai mindenütt meglátszanak: az építményeken éppúgy mint a lakosok arcán. Még az ég is sötétebb, kékebb volt itt, Afrika közelében. A házak, kertes udvaraikkal, a «patio»-kal úgy hatottak rám, mint a régi románcköltészet színhelyei. El-elandalogtam a Heine megénekelte «ezerháromszáz oszlopú» mecsetben és az az illúzióm, hogy a letűnt mór világban élek, nem röppent el akkor sem, amikor a pálmaövezett utcákon sétáltam. Épen vihar tombolt a kalifák hajdani székhelyén, amikor megérkeztem. Utána a levegő frisebb volt a rekkenő hőségben.

Megérkezésem második napján borzasztó éjszakát éltem meg. A spanyol konyha kemény feladatok elé állította emésztőképességemet és így esett, hogy Cordovában, álmodozásaim e méltó városában, szörnyű fejfájásra ébredtem. A hotel derék pincérei már-már életemért aggódtak. De csak múló gyomorrontás volt,

és reggelre kelve, egy kis koplalás után, ismét talpra álltam.

Össze-vissza bolyongtam a városban és estére úgy eltévedtem, hogy alig találtam haza. Az volt a szokásom, hogyha valahová megérkeztem, letettem podgyászomat és gyalog neki vágtam az utcáknak. Csak így lehet ismeretlen városokat felfedezni. Meg kell vallanom, hogy egy nyilvános házba is szinte akaratomon kívül állítottam be. És még ezekben a leányokban is poézist véltem találni. Avagy csak tapasztalatlanságom tüntette fel romantikus színben a dolgokat? Nem tudnám megmondani. Így jártam Sevillában is. Talán a keleti mesék varázslói babonáztak meg, de folyton az volt az impresszióm, hogy a rideg európaiaktól merőben különböző emberek közé kerültem és a nagy Cervantes csodás fantáziájától megteremtett tájakon járok. Annyira komolyan vettem, hogy a lovagkorban élek, hogy mikor elutazásom előtt a cordovai fogadós azt mondta, hogy ne egyenlítsem ki számlámat csak ha Sevillából ismét visszatérek Cordovába, én elhitem udvariassági frázisait, amelyek a spanyol nyelvben annyira rikítóak. Már a vasúti állomáson voltam, amikor pihegve jött egy pincér, aki az utánam küldött számlát hozta. De én ez egyszer szaván fogtam s spanyol hidalgót és tényleg csak akkor fizettem, mikor ismét Cordovában voltam.

A cordovai vendéglőssel való esetem, no meg első pénzügyi kis kálváriám Madridban eszembe jut-tatja most, amit évek múltán Brandes György, a nemrég nyolcvankét éves korában elhunyt hírneves dán esztétikus mondott nekem, mikor Budapesten először találkoztam vele. A lipótvárosi kaszinó meghívására jött, hogy itt felolvasást tartson; ez talán 1899-ben volt. Leszállt a vonatról és várta a holmiját. – Jöjjön, – szoltam hozzá – a hordár el-hozza. – Honnan tudja? – kérdezte. – A hordár mondta – feleltem. – Maga hiszi, amit az emberek mondanak? – szolt szokott epés-gunyoros hangján. És tényleg igaza volt, a hordárnál nem volt a podgyász. és csak hosszas lótás-futás után került meg másnap. Ennek a kis való történetnek tanúságát azóta nem felejtettem el. Bizony, sokáig megvolt az a hibám, hogy elhittem, amit mondtak nekem.

Atyámfia azt rebegete, hogy elküldi pénzemet, ha majd kérni fogom, de kínos heteket kellett átszen-vednem, míg apránként elküldte nem is az egészet, hanem csak egy részét. A cordovai fogadós is bizta-tott, fizessek majd, ha visszatérek és vele is megjár-tam. És aztán az élet folyamán még hányszor, de hányszor származott kellemetlenségem abból, hogy hitelt adtam felebarátaim szavának. Komikus makacs-sággal ragaszkodtam ahhoz a Brandestől helyesen

megbélyegezett balhiedelmemhez, mintha az emberek ügyelnének a szavaik és tetteik közötti összefüggésre.

De most visszaszállok Sevillába, Andalúzia fővárosába. Valami árvíz akkor nagyon megrongálta a hidakat és e miatt csak jelentős késéssel érkeztünk meg. Iszonyú hőség volt. Mert azt elfelejtettem megmondani, hogy utamat a kánikulai hónapokban tettem meg. Bántam is én a meleget! Különben is szeretem a forró nyarat. Aztán meg egy vélemény azt tartja, hogy a déli országok igazi mivoltukban ilyenkor mutatkoznak az ember előtt. «Quién no ha visto Sevilla, no ha visto maravilla» – aki nem látta Sevillát, nem látott csodát – mondja a spanyol. Amint a költőktől dúsan megénekelt városban jártam és a híres Giraldát, illetve a székesegyházat bámultam, éreztem, hogy a végletekre hajló spanyol mondások között nem túloz az, amely Sevilla halhatatlan szépségét dicsőíti.

És mily selymes-lágyán beszélnek a spanyol nyelvet a szép sevillai «cigarrera»-k! A dohánygyári munkásnőket nevezik így, akik itt egyszersmind körülbelül olyan szerepet játszanak, mint Parisban a grizettek. Életem feledhetetlen emlékei közé sorozom velük való ismeretségemet. «A nők azt szeretnék, hogy folytonosan öleljék őket» – mondta nekem egy magas, csillogó szemű, barna arcú cigarrera, de sokkal érzé-

kibb módon fejezte ki magát.. És amit mondott, az találónan illett a sevillai nőkre, mert ezek valóban megérdemelnék, hogy elégjünk az irántuk érzett szenvedély perzselő tüzében. Igen, ez a metafora helyénvaló itt, ahol nemcsak a Nap, hanem a szerelem is vadul lobog a szívekben. A gitár hangjainál a sevillai lovag még ma is majdnem olyan nyelven beszél, mint Calderon hősei, akik hölgyeikért a legnagyobb könnyelműséggel tették kockára életüket.

Isten veled, Sevilla és utcák gyöngye te: «calle de sierpes», kígyók utcája I Rövid időből nem futotta, hogy tovább élvezzem benned az andalúziai élet bájait. Még Granadát is látnom kell. Közéleg szeptember vége és nemsokára megnyílik az egyetem Parisban.

Mikor megjöttem Granadába, egy csillagfényes nyári estén, olyasféle látvány tárult elém, mintha Pest felől Budára érkezném. A város körüli hegyek tája szinte hasonlított a budai hegyvidékhez, de lehet, hogy tévedek. Ebben a városban lépten-nyomon még jobban lehet érezni az arab kultúra lehelletét, mint Cordovában. Bús hangok kelnek az éjszakában az itt trónolt utolsó kalifa búcsúdálából.. És milyen fenségesen komoly a világhírű Alhambra, a mór építészet remekműve! Futó vázlatom igazán nem méltó, hogy megzengje a nagy idők szellemét, amely

a Kelet és Nyugat kohójában megfogant és átlengi a csodás Granadát.

Most megint a prózára térek át. Ballagi Aladár, aki járt Spanyolországban, azt ajánlotta, hogyha – haspók módjára – hódolni akarok Epikurnak, akkor Granadában a Victoria-szállóban telepedjek le, ahol olcsón és jól lehet enni-inni. Megfogadtam tanácsát és ezt nem volt okom megbánni. Igazán nagyszerűen éltem itt és főleg a xeresi bort és a déli gyümölcsöket élveztem. Csak a «granadawal, a gránátalmával nem tudtam megbarátkozni, mert ízét nagyon émelyítőnek találtam.

Granada környékén sok cigány lakik: «bohemios». A spanyolokban megvolt az a téves tendencia, hogy minket magyarokat – nem tudom, miért – cigányoknak tartsanak. Már Madrid előkelő köreiben is megtörtént velem, hogyha mondtam, magyar vagyok, azt felelték rá: igen, igen, «bohemio»: cigány. És meglehetősen elképedve fogadták fejtegetéseimet, amikben megmagyaráztam, hogy Magyarországon is vannak ugyan cigányok, de mi mégis egészen másfajta nép vagyunk. Attól tartok, hogy a szép Hispániában, éppúgy mint a többi művelt országban még ma sincsenek tisztában kilétünkkel. Dacára a világháborúnak és dacára Triannonnak, és a cigánylegenda máig is felvillan a nagy «nyugati demokráciákéban, ha magyarról van szó.

El kellett hagynom Spanyolországot. Cordovan keresztül visszatértem Madridba. Egész kis könyvtárra valót tett ki a sok irodalmi kincs, amellyel a spanyol írók megajándékoztak. Ajánlással ellátott műveiket ma is szeretettel őrzöm és ha lapozgatok bennök, a szép «aranjuezi napok» emléke feltámad bennem. Nagy becsben tartom Echeagaraynak azt az esztétikai értekezését, melyet akadémiái székfoglalója alkalmával olvasott fel és amelyre Castelar Emil válaszolt. Ezt az értekezést különben utóbb magyarra fordítottam és Pauer Imre az *Athenaeum* című filozófiai folyóiratban ki is adta (1897).

Múlt az idő, intett felém Paris. Régi hő vágyam megvalósítása előtt álltam. Még egyszer ki akarom emelni azt az jelentős körülményt, hogy a nagy világot, illetve Európát először déli csücskén kezdtem tanulmányozni. Tudományos szempontból ösztönyszerűleg helyesen jártam el, mert a román, vagyis latin irodalmak bölcsője tényleg Spanyolországban ringott. Igaz, hogy engem erre a földre a romantizmus iránt érzett korai szerelmem vitt; hisz részben azért tanultam meg a nyelvet is, de a spanyol nyelvvel és litteraturával való ismeretségem kitűnő bevezető volt a francia, olasz és általában az összehasonlító román filológia csarnokába. Most azonban másról volt szó: elindultam a Világosság városába.

ELŐSZÖR PÁRIZSBAN.

Szépeket álmodva ültem az expressz-vonaton, amely Madridból Parisba vitt. Mert este indultam, átutaztam az éjszakát és csak másnap érkeztem meg. Leszállt már az ősz és sötét volt, amikor a rue Taitbout-beli Hotel des Pays-Bas-ba értem. Ma már e szálló helyén új, nagy palota emelkedik. Hogy miért választottam ezt a házat, nem tudom, úgy rémlik, hogy még Budapesten valami színházi ember ajánlotta. Harmadrendű kis hotel volt, amilyenektől csak úgy hemzseg Paris. Megérkezésem estéjén ott vacsoráztam és feltűnt nekem egy új, valószínűleg a vidékről jött nászutas pár, amely a társalgóban enyelgett. Az asszony nagyon csinos, szabályos arcú és magas növésű volt. Íme, az első francia nő meglehetősen tetszetős formában jelentkezett előttem; a férjre már kevésbé emlékszem. Primitív fogalmain a nagyvilági életéről azt hitették el velem, hogy valami elsőrangú szállóban lakom és az új házások valami előkelő em-

berek. Nekem mindenesetre drága volt a hely és néhány nap múlva át is hurcolkodtam a quartier latinba, a hôtél Saint-Louisba, a boulevard Saint-Michelbe, holott a rue Taitbout a boulevard des Italiens-re, a «nagyvilági» Paris kellős közepébe vezetett. Valamikor ennek az utcának sarkán állott az a «Maison dorée», mely Balzacnál és általában az újabb francia irodalomban gyakran szerepelt mint az elegáns világ találkozó helye.

Mindenkinek fantáziájára bízom, hogy képzelje el azt a páratlan és sajátságos helyzetet, amelybe megérkezésemkor jutottam. Íme, itt vagyok Parisban, a világ központjában, előttem a nagy város, melyről ifjú koromban oly sokszor álmodám. Menjek ki az éjszakába és a várva-várt találkozást a sötétségben ünnepeljem meg? Az eső is esett csendesen, ami ugyancsak hozzájárult, hogy a megismerkedés kellemes izgalmait másnapra halasszam. Lefeküdtem tehát egy szép csipkefüggönyös ágyba, amely nekem királyi nyoszolyának tűnt fel akkor. Reggelre kelve boldogan szenderegtem és folyton csak arra gondoltam, hogy nemsokára lehull majd a fátyol a rejtélyes metropolisról. Felejthetetlen első párisi éjszakám, melyet ezen való elmélkedéssel töltöttem el! Igen, életem leghatalmasabb emóciói közé kell soroznom azt a néhány órát, amikor egyedül, egy kis szobában meghúzódva,

úgyszólván előre élveztem a nagy ismeretlennel való első érintkezésem gyönyöreit, mert hisz csak ki kellett lépnem az utcára, hogy keblemre ölelhessem a hön óhajtott világvárost.

Elszántam tehát magam, hogy megteszem első gyalogsétámat. A boulevard des Italiens-re mentem, aztán össze-vissza csatangoltam a körülte fekvő utcákban. Madrid után már nem bámultam úgy az őszi félhomályban előttem párolgó új világra, mint valószínűleg bámultam volna, ha Budapestről egyenesen idejövök. Bizonyos optika irányítja szemünket a metropolisok és általában a városok összehasonlításánál. Mikor először jöttem Budapestről Ungvárra haza, alig tudtam ezt a nekem kedves és persze valamikor nagy-nak vett várost megtalálni, olyan kicsinyné zsugorodott össze a budapesti terjedelmesebb arányokhoz szokott szemem előtt. Ugyanígy jártam Budapesttel, mikor először Parisból érkeztem oda. Megisméltődött a dolog Parisra vonatkozólag London után.

De azért mély meghatottsággal bolyongtam a bábeli városban; nézve a kirakatokat és a sürgő-forgó embertömegeket. Azt hittem, nagyobb forgalmat el se lehet képzelni. Pedig mi volt ez a londoni City pokolian lüktető életéhez képest! No de maradjunk Parisnál. Nekivágtam a boulevardoknak és csodáltam az ormótlan omnibuszokat, amelyek elé

akkor még hatalmas két vagy négy ló volt fogva. Én már párizsi diákkoromban se szerettem ezeket a járműveket. Azt tartottam, hogy az omnibusz oda megy, ahová ő akar, holott ha kocsiba ülök, az oda megy, ahová én akarom. Későbbi diáktársaimat, akik pedig többnyire éppoly szegények voltak, mint én, szintén meg akartam nyerni ennek a kényelmes életfilozófiának. Akkor még nem voltak taxik, csak egylovas «voiture»-ök, amelyek aránylag nem nagy pénzen vitték az embert a város egyik részéből a másikba. De azért csak nagy ritkán mertünk beleülni a fehér köcsögkalapú kocsisoktól irányított konflisokba, mert hisz a pesties fiakker intézményét Párizs nem ismerte. Nagyon elfáradtam a gyaloglástól. Reggel nyolc óra óta folyton jártam és ha nem is kábultam bele a sok látnivalóba, megéheztem. Fogalmam se volt a párizsi restaurációkról, nem tudtam tehát, hová menjek ebédelni, illetve déjeuner-re. Végül, talán a boulevard des Italiens-en lehetett, egy szerény külsejű étkezőhely előtt állapodtam meg és hosszas önmagammal való tanácskozás után ide léptem be. Egyszerű, de nagyon tiszta hely volt, alig ült benn valaki, ami nem volt éppen kedvem ellen való dolog, mert sohase szerettem a nagy tömegeket. Elembe tették az étlapot és én hozzáálltam a menü összeállításához. Csak azt találtam különösnek, hogy az étlapon az árak nem

voltak feltüntetve. Ez még nem esett meg velem. Nem tudtam mire vélni a dolgot, de már sejteni kezdtem, hogy alighanem olyan helyre tévedtem, amely nem nekem való. Szerény déjeunert rendeltem tehát, nehogy valami fura meglepetés érjen. Jól emlékszem, «deux œufs sur le plat»-t, egy entrecôte-félét, sajtot és egy kis gyümölcsöt ettem. Mikor a számlát kértem, megdöbbenéssel tapasztaltam, hogyha némi borralalót is akarok adni, kisszámú húszfrankos aranyaim egyikét el fogja nyelni ez a lukullusi lakoma, amelyet úgyszólván akaratomon kívül csaptam. Csak később tudtam meg, hogy a restaurant, amelybe be-merészkedtem, egyike volt Párizs legjobb és legrágább vendéglőinek és hogy az ilyen helyeken a közönségnek nem fontos, hogy mennyibe kerül az elfogyasztott ebéd vagy vacsora.

Ez volt első nevezetes és tanulságos gatsronómiai élményem Párizsban. Este ismét megjártam, de más irányban. Az utcán, hotelem előtt egy ismeretlen megszólított és addig beszélt, míg végre rámtukmált egy szabadjegyet a Vaudeville-színházba. Kissé különösnek tűnt fel nekem, hogy ez az idegen miért akar Áiinden áron az én szórakozásomról gondoskodni, még hozzá ingyen! Akármilyen tapasztalatlan voltam, mégis gyanúsnak találtam túlbuzgóságát, de végre engedtem unszolásainak és elmentem vele a közeli színházba,

ahol akkor Mme Réjane játszott. *Madame Sans-gêne*-t adták és én egész valómmal odafigyeltem a káprázatban úszó színpadra és a hősi napóleoni idők nagyjait megszemélyesítő színészekre, a sok kardcsörtető és ragyogó nevű tábornokra. De csakhamar bosszantó felfedezést tettem: az egész előadásból alig értettem valamit, mintha nem is franciául beszéltek volna! Ha nem ismertem volna a darab tartalmát, ha nem láttam volna egy előadását a Népszínházban a felejthetetlen Blaha Lujzával, bizony azt sem tudtam volna, miről van szó! Gyorsan beszéltek, ahogy az efféle színművekben szokás és az én fülem nem volt ehhez hozzászokva.

Talán ekkor ébredtem először annak a felismerésére, hogy bizony franciául tudni nagyon nehéz dolog. Meg kell tanulni érteni, aztán beszélni, végül pedig hallani. Úgyszólván három külön műveletről van szó és mindhármát el kell végezni, hogy az ember elmondhassa, hogy jártas a francia idiomában. Hol voltam én akkor még mindettől!

Csak ma, miután sok-sok esztendő t szenteltem e nyelv tanulásának, csak ma tudom, hogy mily hiú ábránd, ha valaki azt hiszi, hogy tökéletesen tud franciául. És még nem is szóltam a legnehezebb dologról, arról, hogy mit tesz az franciául írni! Úgy, hogy írásunk a nyomdafestékre érett legyen! Alig ismerem két-

három magyar embert, aki erre a feladatra képes volna. Már hogy ezeket a reflexiókat megtegye valaki, ahhoz is sokat kellett, hogy tanult legyen. De amikor ott ültem a Vaudeville strapontin-ján, első párizsi színházi estém mámorában, bizony nagyon kellemetlenül érintett, hogy dacára Toussaint-Langenscheidt-nak, Mórocznak és sok más egyébnek, bizony majdnem egy kukkot sem értettem az előttem lezajló színes drámából!

Ez a felfedezés nagyon levert. Ezzel azonban esti tanulságos kirándulásom még nem volt befejezve. Már úgy értem, hogy az áldatlan meglepetéseknek még nem volt végük. A színi előadás után ugyanis ismeretlen mecénásom a jegy árát kérte; az igaz, hogy ez az ár le volt mérsékelve, de mégis pénzt kért tőlem. Nem tudom, mennyiben egyeztünk ki, de tény, hogy az ingyenesnek vélt élvezetért – amely épp a már említett körülményeknél fogva nagyon is enyhe volt – fizetnem kellett. Elgondolkozva tértem tehát haza és ez időtől kezdve nem igen mentem földszinti helyre a párizsi színházakba, főleg ha ismeretlen ember ajánlott fel szabadjegyet.

Mint már mondtam, csakhamar áttettem székhelyemet a diáknegyedbe. Elsősorban a pénzhiány készítetett erre a lépésre, de még az a körülmény is, hogy itt volt a Sorbonne, a Collège de France, az École

des Hautes Études, amelyeknek előadásaira beiratkoztam. Hallgattam Faguet-t, Lafenestre-t (esztétika), Silvain Lévy-t (szanszkrit), Michel Bréal-t (összehasonlító nyelvészet), Gaston Paris-t, G. Boissier-t, Gazier-t (francia irodalom), Gebhard-t (déli irodalmak), Langlois-t (román filológia), Morel-Fatio-t (spanyol irodalom). Ennek a tudós, de kissé száraz romanistának előadásaira eljárt Pékár Gyula is; gyakran egymás mellett ültünk a padban és együtt figyeltünk az ó-spanyol szövegek interpretációjára.

Már az egyetemi conférenceok nyelvét jobban értettem. Mindinkább hozzászóltam a francia beszédhez. Az egyetemi tanárok különben is lassabban, választékosabban beszéltek. A legnagyobb hatással reám Bréal előadásai voltak. Olyan érdekesen tudott az öreg tudós (csak a háború folyamán halt meg, úgy kilencven éves korában) a nyelvek életéről beszélni, hogy máig is emlékszem filológiai megállapításaira. Szerettem hallgatni Faguet-t és Sylvain Lévy-t is. Az utóbbi az ó-ind irodalom csodás kincseit ragyogtatta előttünk. Gábor Ignác barátommal együtt jártunk ezekre az előadásokra, noha a párizsi viszonyokhoz kissé szokatlan időre voltak kitűzve. Lévy ugyanis reggel nyolckor tartotta meg óráit. Gyakran megesett, hogy a szomszédos hotelben lakó barátomat még az ágyban találtam, mikor már menni kellett volna.

Stoikus nyugalommal védekezett, egyre ezt a szofizmát hajtogatva: «én felkelnék, de testem még kívánja az alvást!» Azért szorgalmasan tanult szanszkritul és Sylvain Lévy legkedvesebb tanítványaihoz tartozott. Azonban a párizsi élet nem szorítkozhatott csupán az egyetemi előadásokra. Sajnos, anyagi viszonyaim olyanok voltak, hogy ennek megismerése nehezen ment. Igaz, hogy az államtól egy évre ezer forintos ösztöndíjat kaptam és még Budapesten egyetemi hallgató koromban szerzett hírlapírói összeköttetéseimet is felhasználva, a *Nemzet*-be is írtam néha egy-egy tárcát, amit tíz forinttal fizettek. De bizony ebből a körülbelül havonként kétszáz frankra rugó összjövedelemből nem futotta arra, hogy könyvet vegyek, színházba vagy koncertre járjak, szóval hogy a tudományos, irodalmi és művészeti mozgalmakban részt vegyek. Különben az idegeknek is van szerepük a dologban. Aki a karzatról is jól látott és hallott, aki képes volt órákon át gyalogolni és omnibuszokon tülekedni és nem fájdult meg a feje, ha esetleg egy-egy ebédet vagy vacsorát el kellett sikkasztania magától, csak hogy eljuthasson például olyan előadásra, ahol belépti díjat kellett fizetni, az még a szerencsésebb «kultúrlények»-hez tartozott. Én, sajnos, nem nagyon bírtam a nélkülözést, sőt a túlkicsinyes, szűkre szabott életviszonyok között sehogyse éreztem jól magam,

noha mindig mérsékelt voltam ételben-italban és különben se voltak exorbitáns igényeim. De már most tapasztaltam, hogy sanyarú helyzetem gátlólag hatott a francia civilizációnak alapos megértésére irányuló törekvéseimre.

Akárhogy is vesszük, a műveltség, a tudomány megszerzéséhez nemcsak fej, hanem arany is kell. Hisz az órák és napok, amiket én arra vesztegetek, hogy a nyomorult mindennapi kenyeret megkeressem, voltaképp az önképzésre szánt idő rovására esnek. Aztán nem csupán arról van szó, hogy a szegény diák eljárjon az előadásokra és elkészüljön a vizsgákra. Aki valamely idegen város nyelvének, társadalmának, irodalmának igazi mivoltát vágyik megismerni, sok helyen kell megfordulnia, ez pedig szintén költséges. A külföldinek a francia családi életbe bepillantást nyerni különben is nehéz, noha nekem, épp úgy mint sok diáktársamnak erre tanáraink révén módunk volt. De ha az ember nemcsak a tudós-köröket, hanem a nagyvilági szalonokat is látogatni óhajtja, – feltéve hogy ezekbe be tud jutni – az ezzel járó társadalmi kötelezettségek megint csak pénzt igényelnek.

Ezek a reflexiók ugyan már első párizsi tartózkodásom idején felmerültek bennem, de nem lohasztották lelkesedésemet a sokoldalú francia szellem megnyilatkozásaival szemben. Bizony én akkor nem zugolód-

tam sorsom ellen és nagyon örültem, ha néhanapján elmehettem az Odéonba vagy a Théâtre Françaisba. E színházakban jól értettem az előadást, mert itt a klasszikus tradíciókhoz híven a «style soutenu»-t használják, azaz majdnem énekelve deklamálnak. Láttam V. Hugo *Hernani*-ját, Molière *Avare*-ját, Dumas *L'ami des Femmes*-ját és H. de Bornier első előadásra került drámáját, *Le fils de VArêtin*-t, stb. Mounet-Sully és Lambert fils voltak akkor a francia színjátszásnak méltán ünnepelt hősszerelmesei. Magát a párizsi légkört egyébként lassan szoktam meg. Mint minden magyar, aki a külföldre kikerül, én is azt hittem, hogy Párizsban ugyanolyan életet lehet és kell folytatni mint otthon. Pedig ez nem megy. Mi boldogok voltunk, ha délutánonként eljuthattunk a Szabolcska-megénekelte Grand Caféba, ahol a pincér kijelentése szerint «honfitársaink, a cigányok» muzsikáltak és ott magyar újságot olvashattunk. Sehogysem volt ínnyükre, hogy nem adtak olyan tejes kávé, mint Budapesten és hozzá egy-két pohár friss vizet is, mint a pesti kávéházakban szokás. Az utazás művészetének vagy tudományának első feltétele az, hogy mindig annak a népnek mentalitásába illeszkedjünk, amelynek körében tartózkodni kívánunk. Hogy Párizsban franciául, Londonban angolul, Rómában olaszul tudjunk nemcsak beszélni, hanem élni is. Szóval

minden tekintetben alkalmazkodjunk az idegen milieu-höz. De mi pörköltet és töltött káposztát akartunk volna enni és nem voltunk megelégedve a fogásokkal, melyeket a francia konyhaművészet nyújtott. És minden más dolgot is magyar szempontból néztünk és bíráltunk el. Ami nem volt csoda, mert idő és arravaló képesség kell, hogy a külföldi környezetben éppúgy megtanuljunk mozogni, mint az otthoniban. Eleinte reggel nyolc-kilenc tájban felkeltünk és elmentünk a boulevard Saint-Michelen, a Panthéon közelében lévő Café Soufflot-ba vagy a Vachette-be. (1927-ben Párizsban voltam: a Vachette helyén már valami bankot találtam, a Soufflot és a Café d'Har-court, ahová éjjelente sok «kis nő» járt, még most is megvannak.) Mint újdonsült párizsiak nagyon csodálkoztunk, hogy mikor budapesti szokás szerint letelepedtünk a Café-ban, vendégnek még színét se láthatuk, sőt a pincérek is kérdőleg tekintettek ránk, hogy mit keresünk ott hajnalban. Ha ugyan már voltak pincérek. Legtöbbször ugyanis csak takarítónőket találtunk, akik még söpörtek. Párizsban nem szokás reggel kávéházba járni és újságot olvasni. Különben magyar értelemben ilyenek nem is voltak, hanem olyan «Café»-k, amelyekben délben déjeuner-zni és este diner-zni vagy souper-zni lehetett. Azóta már a budapesti kávéházak is elnyugatiasodtak e tekintetben. No de

ez csak egy kis részletkérdés: hamar rájöttünk mi is, hogy a francia diák az első «kis reggelit», a csokoládét vagy kávéét még az ágyban fogyasztja el – ha ugyan módjában van elfogyasztani – és az utcára csak kivételesen lép tíz óra előtt.

A magyar konyha után való vágyakozás azonban még sokáig élt bennünk, és ha azt hallottuk, hogy valahol magyar korcsmáros van, aki hazai ételeket főz, kirándultunk hozzá, ha akármilyen messze, félreeső helyen volt is az üzlete. Állandó rossz szokásunk nekünk magyaroknak az is, – lehet különben, hogy más nemzetbeliek épp így vannak vele – hogy sokat időzünk honfitársaink körében és nem igen frekvenciatáljuk eleget a «benszülötteket», ami pedig nemcsak a társadalmi szokások megismerésének, hanem az idegen nyelv megtanulásának szempontjából is fontos volna. Az igaz, hogy az egyetemi előadások hallgatása és a tanárokkal való érintkezés révén szükségképpen gyakoroltuk magunkat a francia nyelvben, a színház is jó iskola volt e tekintetben, de mégis valamely idegen nyelvet a legcélszerűbben úgy tanul meg az ember, ha olyanokkal társalog, akiknek az illető nyelv – az anyanyelve. Természetesen én is időmet többnyire azokkal a honfitársaimmal töltöttem, akik a Sorbonnera, a College de France-ra vagy az École des Hautes Étude-re voltak beiratkozva és egymással

magyarul beszéltünk, de azonkívül gyakran megfordultunk olyan magyarok körében is, akik ott-hon már mint írók és művészek bizonyos hírnévnek örvendtek.

Akkoriban voltak Párizsban Pekár Gyula, Malonyay Dezső, Szomory Dezső, Mednyánszky László, hogy csak a kiválóbbakat említsem. Főleg Pékárral és Szomoryval voltam együtt sokat, de persze külön-külön, mert a két író nem igen érintkezett egymással. Ott volt akkor Somssich József is, aki később feleségül vette gróf Szögyény-Marich volt német nagykövetségnek leányát és diplomata, a kommün bukása után pedig rövid ideig magyar külügyminiszter lett. 1895 és 1896-ban, amely időre az én első párizsi tartózkodásom esik, festészettel foglalkozott. Kedélyes ifjú volt és ismerőseitől elmésen mindig így búcsúzott: «a viszontlátás kétes örömeig». Életének e korszakában nem lehetett valami ragyogó anyagi viszonyok között, mert gyakran mentünk együtt az olcsó Duvalokba étkezni. Ha jól tudom, családjá kissé nehezelt rá, mert bohém módjára művészetének óhajtott élni. Kifogástalan modorán kívül nekem főleg angol ruhái tetszettek, amelyek, noha már hat-nyolc évesek voltak, szépek és újak maradtak.

Pékár Gyula bejáratos volt sok francia írói nagysághoz és összeköttetésben állt párizsi lapok és folyó-

iratok szerkesztőségeivel is. Akkor jelent meg a *Mercurie de France*-ban Pierre Louys *Aphroditébe* és Pékár már kefelenyomatban megkapta és felolvasta nekünk ezt a szenzációs alkotást, melynek nagy jövőt jósolt. Jólata be is vált. Noha a mű a pornográfiától egy hajszálnyi távolságban áll, mégis mindmáig a francia irodalom chef-d'oeuvre-jeként szerepel. Ámulva figyeltem minden szóra és néha bizony meglehetősen – elszégyeltem magam. Mindazonáltal ez a könyv az egész világon híressé tette a szerzőt és későbbi művei közül egy sem tudott vetélkedni emennek hatásával és sikerével.

Pékár Gyulával bolyongtam be Párizs külvárosait, a fortifications-túli városrészt, az apache-tanyákat és több efféle helyet, ő jól ismerte a fény és az árny tanyáit és nálánál kellemesebb ciceronét nehezen lehetett volna találni. Bizony, sok tekintetben segítségemre volt a főváros «titkai»-nak felfedezésében. Francia tudása jelentékeny volt. Nagyszerű kiejtéssel beszélt és otthonos volt nemcsak a régi, hanem az új francia irodalomban is.

Párizsban – és később Londonban – nagyon összebarátkoztam Szomory Dezsővel. Akkoriban volt színrekerülő a Nemzeti Színházban *Péntek este* című egyfelvonásosa. Már ez időtájt foglalkozott a *Nagyasszony* című történelmi színművével és rengeteget

olvasott, hogy kellően dokumentálja magát. Szomory nagyon érdekesen és ékesszólóan tudott beszélni órák hosszat. Gábor Ignác barátunkkal sokszor éjjeleken át elvitatkoztunk irodalmi és esztétikai kérdésekről a Café Vachette-ben. Ha már nagyon sokat ültünk egy helyütt és a pincérek kezdtek csodálkozó pillantásokat vetni felénk, fizettünk és elmentünk, hogy aztán ugyanannak a kávéháznak, amely nagyon terjedelmes volt, egy másik oldaláról ismét bejőjjünk és egy másik sarokban, új asztalnál foglaljunk helyet.

Szomory anyagi viszonyai talán még a mieinknél is ziláltabbak voltak; azonkívül a honvágy is gyötörte, mivel nem tett eleget katonai kötelezettségének és nem volt szabad hazamennie. (Utóbb Ferenc József király megkegyelmezett neki.) Megesett, hogy napokig nem láttam; ha nem volt pénze, nem is akart mutatkozni. Sokszor meglátogattam a rue Casimir Delavigne-utcabeli kis szobájában. Egyszer már dél is elmúlt és még az ágyban volt, mikor bekopogtattam hozzá. Nógatásaimra sem igen reagált. – «Minek keljek fel?» – kérdé. – «Darabomat megírtam, éhes nem vagyok, pénzem nincsen» Mi dolgom nekem Párizsban?» – Szólt és a fal felé fordult. Érveinek erejétől lesújtva távoztam és csak napok múlva találkoztam vele.

Pedig sok ismerőse és barátja volt a francia fő-

városban. Engem is többször elvitt az azóta már elhunyt Herzl festőművészhez, aki a rue Constantinopleban pompás műtermében dolgozott. Azonkívül bejáratos volt Daudet Alfonzhoz, aki – ha nem csalódom – beajánlotta őt Lemerrehez, a legválogatosabb francia kiadóhoz. Itt jelent meg egy novellás kötete is: *Les grands et les petits moineaux*. Én a *Nemzetben* egy-két tárcát szenteltem írói munkássága méltóságának. Egyébként el voltam foglalva, mert akkor írtam értekezésemet, amely 1896-ban *Rousseau és iskolája a regényirodalomban* címen jelent meg. Rousseau, mint többször említem, nagy hatással volt rám és már otthon is szorgalmasan forgattam műveit. Egyszer egy atyámfiánál laktam Budán, a Koronaőrutcában és minden időmet a *Nouvelle Héloïse* tanulmányozására fordítottam.

Brandes György: *Hauptströmungen der Litteratur des XIX. Jahrhunderts* című műve Párizsban került először kezembe. Megérlelődött bennem a gondolat, hogy könyvet írjak az úgynevezett szentimentális, melankolikus regénynek főbb típusairól. Akkor még nem ismertem személyesen ezt a hatalmas eszű, félernletes tudású és mély ítéletű író. Csak utóbb volt alkalmam közelebbről bámulni őt és hallgatni páratlanul gazdag szellemű fejtegetéseit az irodalmi, esztétikai és társadalmi kérdésekről. Akárcsak Flau-

bért, a *Bouvard et Pécuchet* szerzője, a dán kritikus, egyébként – a többi közt – Clemenceaunak és Anatole Francénak személyes jó barátja, főleg a butaság ellen szeretett mennydörögni.

... «Egyszer hajóra szálltunk és sokáig szeltük a habokat... Szeretnék megállni, kiáltám én, kapitány úr, vessen horgonyt!... A horgony száll, mind mélyebben száll lefelé, de hiába, feneket nem ér... – Nem állhatunk meg, uram, – szólal meg most a kapitány – mert ez a víz feneketlen ... – Hát hol vagyunk? – A butaság tengerén» ...

«Két ilyen tenger van» – tette hozzá Brandes, aki nekem ezt a történetet elmesélte: «a butaságnak és a gonoszságnak tengere».

Brandesnek Shakespeareról írt nagyszerű könyvét is csak évek múltán olvastam Budapesten; ekkor már levelezésben állottam vele. 1903-ban megjelent *Corneille et le théâtre espagnol* című művemet arra méltatta, hogy cikket írt róla a *Politiken*-be. Mikor Párizsban Rousseauval és társaival foglalkoztam, német fordításban eredetileg dán nyelven írott előbb említett nagy művének csak ama kötetét tanulmányoztam át, amelyek doktori disszertációm témájára vonatkoztak. Mindenesetre Brandesnek nagy része volt abban, hogy a rousseau-i irányzat világirodalmi hatásait kutatni kezdtem, a magyar irodalomban való megnyilatko-

zásaival is számot vetvén. Én t. i. Kármán: *Fanny hagyományai-t* és Eötvös *Karthausi-ját* is idesoroztam. Ma is megilletődéssel forgatom ezt a kis könyvet; noha nem vagyok túlságosan elragadtatva tőle, mégis több volt mint közönséges doktori disszertáció, amiül voltaképpen megírtam.

Többnyire éjjel dolgoztam és egyre-másra fogyasztottam a «caporal» cigarettákat. Ez az olcsó fajta akkor diákkörökben nagyon kedvelt volt. Bár szobámba felhallatszott a mulatozó kollégák zshivaja, megelégedtem azzal, hogy le-lenéztem az ablakból a főleg tavaszszal hangos «boul. Mich»-ra. El-elmerengtem ilyenkor és elszavaltam magamnak ezt a magamfabrikálta verset:

*amiről oly sokszor álmodál,
Párizs most előtted áll...*

Gyakran magam is lementem barátaimmal a közel fekvő Café d'Harcourt-ba és «kalandok»-ra vadásztam. A szerelmi élet nagyon érdekelt volna, ha – élhettem volna. De e tekintetben csalódtam. A francia nőről alkotott képem éppolyan hamis volt mint legtöbb honfitársamé.

Otthon nálunk el van terjedve a hit, hogy a francia asszonyok ledérek, könnyelműek, házasságtörésre hamar kaphatók. Persze vannak itt is ilyen nők – hol

nem volnának? – csakhogy ezek a meglehetősen ritka kivételekhez tartoznak. A mi színházaink egy része az én időmben olyan színdarabokat kultivált, amelyekben, éppúgy mint a különös hévvel magyarra fordított selejtes regényekben, a társadalom egy rétegének, az inkább kozmopolita mint valóban francia életnek csak bizonyos típusai szerepelnek – erősen túlozva. E kétes értékű műalkotásokból azonban arra következtetni, mint mifelénk szokás, hogy minden vagy legalább a legtöbb francia leány és asszony bohémé-hajlandóságú és könnyelmű kalandokra vágyó – igen nagy tévedés. A francia nőről inkább dicshimnuszt lehetne zengeni, és a hűség, családiasság, a jó feleség és gondos házi-asszony mintaképét megalkotni.

Erről a témáról 1908-ban vagy 1909-ben a belga Arlonban nemzetközi, de főleg francia írókból és tudósokból álló közönség előtt felolvasást tartottam, melyet nagyon megtapsoltak. Francia barátaink szívesen veszik, ha nemzeti jó tulajdonságaikat idegenek elismerik és dicsőítik.

Talán nem túlzok, ha azt mondom, hogy a francia nő aránylag a legkevésbé szerelmes természetű; inkább a józanság megtestesítője, aki lírikus, szentimentális áradozásra alig hajlamos. Még csak nem is érzéki. Annyira számító, okos, indulatainak parancsolni tudó, hogy valósággal hidegnek tűnik fel

forróvérű testvérei, az olasz, spanyol asszonyok mellett. Ha az én diákoskodásom éveiben élt Párizsban – és él ma is – az a grizette-fajta, amelyről mindnyájan olvastunk vagy hallottunk, a valóság mégis egészen más. A francia fővárosban minden irányzat és műfaj hajtásai színre kerülnek. De ha Budapest öt-hat színházában – akkor, mikor én először jártam Párizsban, még annyi sem volt – különös kedvteléssel olyan, valamely párizsi kis színházban született darabokat adnak elő, amelyek csupa cocotte-ot, az első férfiba menten belebolonduló ifjú leányt és a hűtlenségre mindenkor kész asszonyt ábrázolnak, akkor a budapesti és általában a magyar közönségnek az állítólagos francia erkölcs-telenségről torzított és hamis képet kell kapnia, melynek domináló voltát a válogatás nélkül nyelvünkre átültetett francia regények is segítenek teljesebbé tenni. (Lehet, hogy azóta már némi változás állott be e téren.) A quartier latin-ban én afféle «irodalmi» szerelmekkel alig találkoztam. A szerelmet a grizettek – noha itt is van kivétel – többnyire mesterséggént üzik és mint jóra való kalmárhoz illik, a lehető legkisebb munka jelszavával a lehető legnagyobb hasznot igyekeznek elérni. Ez vagy harminc esztendővel ezelőtt így volt és valószínűleg így van ma is. A világ nem változik, legalább lényegileg nem.

Közbevetőleg meg akarom jegyezni, hogy későbbi

tanulmányaim során talákoztam irodalmi jelenségekkel, amelyek a francia nő bizonyos fokú «szenvedélytelenségé»-vel kapcsolatosak. Minden nemzet irodalmának termékeit közös jellemvonások fűzik egybe, amelyekben az illető irodalom alaptermészete nyilvánul meg. Mi a francia litteratúra jellemző saját-sága? A «raison», az ész. Ezt uralja századokon át, a legrégebb francia mesén kezdve a legmodernebb színházi műig vagy regényig, minden francia szellemi alkotás. Ha már most az irodalom híven visszatük-rözteti a lelkét annak a népnek, amelynek körében születik és fejlődik vagy esetleg meghal: akkor meg-érthetjük, miért olyan viszonylagosan szegény a francia litteratúra az úgynevezett alanyi műfajokban. Hisz Musset-n kívül alig van a franciáknak igazi lírikusuk. Mert a lírai lendületet a «raison» inkább megakasztja, semhogy alkotásra ihletné. Az érzés, »szenvedély hangja, melyet Rousseau szólaltatott meg olyan páratlan ékes-szólással, szóval a szív költészete, melynek ő lesz az észt megtestesítő Voltaire-rel szemben a leghivatottabb apostola, voltaképp forradalmi újítás volt, mert a francia irodalom menetét úgyszólván eltérítette az igazi nemzeti fejlődés útjáról. Rousseau érzékenysége egyáltalán némely tekintetben germán eredetű, aminthogy a szentimentalizmus legszebb költői virágai is a német lírában nyíltak. Nem hiába akadtak szélső francia

kritikusok, akik a *Nouvelle Héloïse* szerzőjét valóság- gal ki akarták közösiíteni a francia irodalomból.

Igazi nemzeti költő, aki azonban már más síkban mozgott és a XVII. században élt, például Corneille. Mikor vele és a spanyol drámához való viszonyával foglalkoztam, megállapítottam, hogy hőseiben és hősnőiben a szenvedéllyel, a szerelemmel, a szív jogaival szemben, állandóan az akarat, a jellem, a kötelesség, szóval az «ész» győz, éppúgy mint azoknál az aranykorabeli spanyol drámaíróknál, akiktől inspirálódtam, mindig a becsület, a «honor» diadalmaskodik a lovagok és delnők lelkében.

Az idéztem néhány példa az összehasonlító irodalomtörténetből csak arra való, hogy a modern asszony lelki rajzához némi magyarázattal szolgáljon, mert arról meg vagyok győződve, hogy a külsőségek ezer meg ezer változatán keresztül a francia nő alap- karaktere ma is olyan mint századokkal ezelőtt volt.

A «becsület» egyébként a modern színműírók alkotásainak is sokáig tengelyül szolgált. De ez nem a spanyol «honor» többé, hanem olyasvalami, a mi a női hűséggel egyértelmű. A becsületéért féltékenyen küzdő asszony vagy leány itt voltaképpen azt a kis különbséget védi, ami egy szellemes francia felkiáltása szerint a férfi és a nő között van...

Nekem nincs okom panaszkodni a párizsi

nők ellen. Deák éveimben állandóbb viszonyom egy kis szőke grizettel volt, akit a Harcourt-kávéház-beli női szívek börczójén szereztem. Nem lévén módomban őt eltartani, szerelmén egy barátommal kellett osztozni. Elképzelhető volna ez olasz vagy spanyol földön? Valószínű, hogy volt egy «amant de cœur» is, akit sem én, sem barátom nem ismertünk. Más, futó ismeretségeimről alig érdemes beszélni. Legnevezetesebb kalandom e téren egy éjjeli látogatás volt, amellyel Gábriellé, a hôtél Saint-Louis akkoriban legszebb és legelegánsabb tündére részesített. Vénus-arcú, közép-magas, pompás kiállítású leány volt, akinek a szakértők nagy jövőt jósoltak. Hová tűnt el és mi lett belőle? Néhány év múlva barátaimtól olyasmit hallottam, hogy «karriert csinált». Ezen nem volt mit csodálkozni, mert Gabrielleben megvoltak azok a tulajdonságok, amelyek a «nagy nőt» jellemezték. Meg voltam tehát lepve, mikor egy éjszaka bejött hozzám. Másnap megtudtam, hogy miért tüntetett ki kegyeivel. Bizony, rút anyagi érdek inspirálta irántam hirtelen fellobbanó szerelmét. Jean, szállónk szolgája és alkalmi uzsorása megsúgta neki, hogy pénzt kaptam hazulról. Sajnos, Jean tévedett, de a drága nő ezt csak másnap tudta meg – amikor már késő volt. Igaz, hogy Gábriellé nem szokott rászorulni az én támogatásomra, de akkor nem voltak Párizsban a «vizen túl», szóval a

«nagyvilági» Párizsban tartózkodó barátai, mert az ő igényei már akkor is túlnőttek a quartier latin lakóinak szerényebb életviszonyain.

Egy csinos fekete párizsi elárusítónővel is nagyon összebarátkoztam. Az apja, azt hiszem, spanyol lehetett, mert Párizsban ritkák a sötétszínű nők. A kis boltosleány meglehetősen vonzódott hozzám, sőt féltekeny volt reám. Barátnéját is, aki Hollandiából származott, gyakran elhozta magával. Ez a néember – nem tudom, szabad-e ez alkalomból a rubensi nőkre gondolnom – állandóan meztelenül melengette magát a kandalló tűzénél. Kéjszomjas, szemérmetlen perszona volt és természetesnek találta, hogy klasszikusan szép idomait kéretlenül is kidomborítsa. Mivel model volt, azt hitte, mindig így kell mutatkoznia. Becsületesemre legyen mondva, rám visszataszító hatást tett. Sokszor tovább dolgoztam írásaim között, amikor a szobámban volt és rá se hederítettem. Szőke barátném sokkal tartózkodóbb volt, sőt azt hiszem, annyira rajongott ismeretlen, be nem vallott ideáljáért, hogy amikor csak lehetett, valami kifogással kibújt velem, illetve velünk szemben fennálló kötelezettségei alól. A kis fekete ilyenkor, mint színházi nyelven mondani szokás, örömmel «beugrott».

A francia nyelv tanulmányozása szempontjából is hasznos volt a párizsi utca e szegény gyermekeivel

való érintkezésünk. Nemcsak a népies nyelvet, hanem az «argot»-t is megismertük révükön. De módot nyújtottak a francia nők lelki életének bizonyosfokú megismerésére is. Mert még e grizettek megvásárolt szerelmén ugyancsak emezeknek nagy tulajdonságai csillogtak keresztül. Kedvesek, tiszták, józanok voltak, a semmiből is csinosan öltözködtek és igyekeztek megszolgálni azt, amire vállalkoztak. A szentimentalizmus idegen volt lényüktől, az érzékiség gyönyöreire talán csak idősebb korukban eszméltek rá. Ha nem is voltak műveltek, még a legközönségesebben is volt annyi intelligencia, hogy az adott helyzetben feltalálja magát. A «raison» nagy nemzetének e kis proletárjai helyesen tudták megítélni az embereket, akikkel a sors összehozta őket. Az idegen országok fiait félig-meddig barbároknak nézték és még annyi tekintettel se véltek tartozni nekik mint honfitársaiknak. «Hütlenségük» egyébként nem velük született perfídiából származott, hanem legtöbbször a körülmények kényszerítő hatása alatt keletkezett. Bizonyára mindegyikből példás feleség és anya, kitűnő háziasszony vált volna, ha megfelelően férjhez tudtak volna menni. Sőt sokan közülök később ezt meg is tették és pompásan beilleszkedtek a családi életbe.

Egyszer, úgy véltem, megjelent előttem az ideál, akit régóta hiába kerestem.

Májusban vagy júniusban lehetett. Ragyogó szép idő volt. Ilyenkor talán a legkellemesebb Párizs. A bois de boulogne-beli cafékat ellepte a jobbmódú közönség, hogy élvezze a napsugaras, a tavasz fuvalmaitól szinte illatos levegőt. Hirtelen egy magas, karcsú, ezüst pikkelyes ruhába Öltözött nő alakja tűnt fel. Arca fehér, gyöngéden rózsás, vonásai kifogástalanul szabályosak. Nem tudom, leány vagy asszony volt-e, de én úgy éreztem, mintha álmaidnak tündére elevenedett volna meg előttem. Szépsége, eleganciája elkábítottak, és szívemet a szenvedélynek és fájdalomnak nyilai egyszerre járták át. Éreztem, hogy imádni tudnám; de tehetetlenségemnek, ismeretlenségemnek és szegénységemnek fájó érzete megértették velem, hogy nincs módomban megközelíteni ezt a földöntúlinak tetsző jelenséget! A fellobbanó érzés lassanként elhalt bennem, mikor a látomás eltűnt. Az ígésző teremtés ragyogott az örömtől, oly vidámnak, boldognak és büszkének látszott; ki tudja, mily gazdag és előkelő szülők gyermeke volt. Legalább én annak néztem. Mit tudtam én akkor a nőkről? Bizonyára még kevesebbet mint most, amikor ugyancsak nem tudok sokat. Hiszen akkor még arra se voltam képes, hogy megkülönböztessenem, cocottet vagy tisztességes asszonyt látok-e magam előtt. Mert lehet, hogy az angyali hölgy courtesane volt! De még most

is, több mint harminc év múltán, úgy emlékszem rá mint valami a magasból leszállt istennőre vagy legalább királyleányra.

Még egy más rendbeli nevezetes élményre emlékezem első párizsi tartózkodásom idejéből. Ma is borzadok, ha rá gondolok. A katakombákat jártuk végig. Nem tudom, kinek jutott eszébe, hogy nézzük meg a földalatti Párizsnak ezt a szomorú nevezetességét. Mert lesújtólag hatott reám a sok-sok ezer felém vigyorgó emberi koponya, amely évszázadok óta felhalmozva regél a mulandóságról a vidám város alatt, órákat jártunk zeg-zúgos sikátorokban és mindenütt a holtak árnyainak rebbenését véltem hallani. Itt-ott latin és francia idézetek példázták az emberi sors végzetes jelentéktelenségét. Igazán nem volt rá szükség, mert a csontvázak úgyis elég szívhez szólón beszéltek. Nem emlékszem, mennyi időt töltöttünk ebben a rettenetes alvilágban, amelynek sokkal-sokkal több lakója van, mint az élő Franciaországnak, de leírhatatlanul megkönnyebbültem, amikor hosszas bolyongás után elhagytuk a koponya-piramisokat és ismét kijutottunk a szabadba. Úgy éreztem magam, mint aki lent járt egy vigasztalanul csendes és elhagyott embercsont bányában és aztán ismét napfényre jutott. A tavaszi Párizs százszor szebbnek, frissebbnek, lüktetőbbnek tűnt fel ez után a pokolbeli látogatás után.

Az efféle kirándulások azonban ritkák voltak. A legtöbb időt mégis a Quartier Latinban töltöttünk. Az előadások rendszeren délelőtt voltak, délután a Luxembourg-kertben sétáltunk sokat. A könyvtárakat is sűrűn látogattuk. E korszakbeli tudományos munkásságom gyümölcse volt egy kis értekezés, amelyet a magyar nyelvészeti irodalom művelőiről francia nyelven a párizsi filológiai társaságban felolvastam. A sovány munkácska a társaság évkönyveiben meg is jelent. Mint olyan tanárjelölt, akinek szakmája a francián kívül a magyar nyelv és irodalom volt, a magyar nyelvészet kérdéseivel meglehetősen sokat foglalkoztam. Professzoraim felszólítására választottam tárgyat e tudományszakból, amely már régóta nem szerepelt az ottani tudós körök programjában. Felolvasásomat a válogatott, többnyire egyetemi tanárokból álló közönség meglehetősen tetszéssel fogadta. Egyikük mégis figyelmeztetett, hogy a dicsőítő jelzők használatában legyek óvatosabb. Igaza volt. Mi magyarok – főleg ha még fiatalok vagyunk – szeretjük a túlzásokat és gyakran élünk hangzatos szólásokkal. A francia írásmód sokkal józanabb, objektívebb és kerüli a meg nem felelő, csak találmányra odavetett szavakat. Jól megjegyeztem magamnak a kapott leckét és igyekeztem leszokni erről a hibáról, amely csak részben fakad pongyolaságból. Későbbi

irodalmi pályámon sokszor tapasztaltam, hogy még jeles íróink és tudósaink közül is soknak van meg az a fogyatkozása, hogy az elmélyedő jellemzés megkívánta szabatos kifejezések helyett csak általánosító superlatívusokkal szeret élni és nincs tekintettel a nyelv árnyalatainak jelentőségére. Szembeötlő volt ez a hiba, mikor arról volt szó, hogy magyarból franciára kellett fordítani. A francia nyelv ilyenkor szitának bizonyult, amelyen a felesleges – mert kifejezhetetlen – jelzők úgyszólván fennakadtak.

Aki jól megtanul franciául, az magyarul is világosabban, tömörebben fog írni, mint talán különben tudna. Az a fegyelem, amely arra készíti az embert, hogy csak azt írja, amit okvetetlenül kell és sehol se használjon olyan kitételeket, amelyek semmit se mondanak, kötelezővé válik mindenkire, aki a francia stílus titkaiba behatolt. E titkok elseje az egyszerűség és annak az elvnek követése, hogy: «il n'y a qu'un mot qui serve». Merem állítani, hogy francia tanulmányaimnak például a németben is nagy hasznát vettem, mert mikor arra volt szükségem, hogy németül írjak, a francia nyelvre érvényes szabályokat tartottam szem előtt és mi volt az eredmény? Hogy a hozzáértők szerint meglepő «szépen» fejeztem ki magam olyan nyelven, amelyben bizony nem igen gyakoroltam magam és amelyet nem tanultam behatóan soha.

Párizsi tanáraink közül néhányan figyelmükre méltattak. Bréallal, Sylvain Lévyvel, Faguetval levelezésben álltam még hazatértem után is. Mind biztattak, hogy foglalkozzam összehasonlító nyelvészettel és irodalomtörténettel és felajánlották támogatásukat. Fel is tettem magamban, hogy mihelyt lehet, visszatérek ide és kiegészítem francia tanulmányaimat. A művészetek iránt is érdeklődtem. A modern műkiállításokra eljártam, sőt egyikről-másikról tárcát is írtam a *Nemzet-be*. A Louvre és a Luxembourg múkincseihez heteken át elzarándokoltam. A milói Venus örökszép szobrát és Leonardo de Vinci *Monna Lisá-jának* talányos nézését már akkor mindenkorra bevéstem emlékezetembe. Ámde Párizsnak és a francia művészetnek alapos megismerésére évek kellenek.

Jellemző, hogy ellentétben a többi nemzet követésével, a mi külképviseletünk nem sokat fáradozott érdekünkben. Én az «osztrák» nagykövetséggel (mert hivatalosan csak az «ambassade d'Autriche»-t ismerték) egyébként is megjártam. Mondottam, hogy a vallás- és közoktatási miniszter ezer forintos ösztöndíjával jöttem Párizsba. Az első részletet még Budapesten vettem fel, a másikat, mintegy négyszáz forintot, innen kértem, de leveleimre a minisztériumtól semmiféle választ nem kaptam. Mikor a szükség már nagyon szorongatott, sürgönyöztem, azonban se pénz, se érte-

sítés nem jött. Nem tudtam, mire véljem a dolgot és egy újabb sürgős távirattal fordultam a minisztériumhoz. Semmi eredmény. Az idő múlt, adósságaim felszaporodtak, de Budapest néma maradt. Komolyan nyugtalankodni kezdtem és elmentem a kerületbeli postahivatalba, hogy talán oda jött címemre valami. A nemleges válasz után szomorúan ballagtam hazafelé és azon tűnődtem, vajjon mi lehet a minisztérium hallgatásának oka, – mert hisz több mint négy hét telt el azóta, hogy először sürgönyöztem, – amikor megérkezve hotelembe, észreveszem, hogy rekeszemben valami írás fehérlik reményt csillogtatóan felém. Mégis feleltek hát a minisztériumból, gondoltam magamban. De milyen nagy volt csalódásom, amikor a kapott értesítés arról szólt, hogy menjek el másnap az osztrák-magyar nagykövetség közismert palotájába.

Egész éjszaka törtem a fejemet, hogy mit akarnak tőlem az előkelő ház lakói és alig vártam a másnapot, hogy kíváncsiságomat kielégítsem. Elmentem a rue Varennesbe. Egy Esterházy gróf – talán nagykövetségi titkár volt – fogadott. Közölte velem, hogy Budapestről a vallás- és közoktatási minisztérium táviratilag kiutalt részemre nyolcszáz és egy-néhány frankot. Megnéztem a távirat keltét: négy héttel azelőtt adták fel. Rendkívül fel voltam háborodva. A diplomata, úgy látszik, leolvasta arcomról

a megütközést és bocsánatot kért a nagykövetség ért-
hetetlen eljárásáért. Mit tehettem mást: megbocsátot-
tam, íme, így kezelték a magyar ügyeket a közös kül-
ügyi képviselőteken! Esterházy gróf azonban oly
kedves volt hozzám és annyira átérezni látszott az
esetnek menthetetlen voltát, hogy én belenyugodva a
történetbe és örülve a kapott «nagy» pénznek, megígér-
tem, hogy nem teszem szóvá a rajtam esett sérelmet.
Csak most beszélek róla először, amikor már nincs is
többé osztrák-magyar nagykövetség. Különben Párizs-
ban ez volt első és utolsó találkozásom «közös» diplo-
máciánk szellemével.

Az idő rokkáján peregtek a napok, hetek és hó-
napok: ismét elmúlt egy esztendő. Végéhez közeledett
a második szemeszter és nekem – első párizsi tartó-
zkodásom tíz hónapja után – a hazatérésre és hátra-
levő vizsgálataim letételére kellett gondolnom. Ezért
érdekeltek a francia tanárvizsgálatok is. A gazdag
változatosságú előadások meghallgatásán kívül tehát
el-eljártam a Sorbonne-ra, hogy tanúja legyek néhány
szóbeli examennek. Mondhatom, a tanárok igen nagy
követelményeket támasztottak a vizsgázandókkal szem-
ben. A jelöltnek roppant alaposan, a legaprólékos rész-
leteiben kellett ismernie a tárgyat, amelynek tanítá-
sára tudományos képesítést kért az egyetemtől. Ezek-
hez képest a budapesti tanárvizsgálat összehasonlít-

hatatlanul enyhébb volt, nem is szólva a doktorátusról, amelynek elnyerésére a Sorbonne-on csak igazán tudományos és nagykészültségű tudósok aspirálhatnak. Hiába, 1871 óta a franciák sokat tanultak a németektől és az ő módszereiktől inspirálódva reformálták és szigorították meg felsőbb oktatásuknak egész rendszerét.

ELSŐ OLASZORSZÁGI UTAM. FŐREÁLISKOLAI, MAJD MŰEGYETEMI TANÁR LESZEK.

Az egész úton, Párizsból hazafelé, irodalmi terveket kovácsoltam, amelyek a megélhetés lehetőségei körüli forogtak. Hisz, sajnos, sohasem szentelhettem magam a tudomány tiszta kultuszának, mert a hátam mögött mindig ott lovagolt a fekete gond: «atra cura». Nemcsak párizsi tapasztalataimat és élményeimet akartam irodalmilag értékesíteni, hanem főleg a Madridból magammal hozott spanyol színdarabok magyarra fordítására gondoltam. A hírlapírás mellett így véltem valamelyes keresethez jutni. A budapesti szerkesztőségekkel való kapcsolatomban még első egyetemem idejében nyúlt vissza. Főleg a *Nerrizet*-tel, a *Budapesti Hírlap*-al állottam szorosabb összeköttetésben, de olykor a *Pester Lloyd*-ba is írtam egy-egy tárcát. Rendszeresen a spanyol irodalom körébe vágó témákról cikkeztem. Hírlapírói működésemet koránt-

sem nyújtván szilárd megélhetési alapot, azon igyekeztem, hogy bejussak valamely napilaphoz belső munkatársnak. Ez utóbb sikerült is. A Jókai vezérlete alatt megjelenő *Nemzet* adott nekem először állandó irodalmi szállást, amiért főleg a lap felelős szerkesztőjének, Gajári Ödönnek és Keszler József tanáromnak lehettem hálás. A lap segédszerkesztője, az örökifjú Adorján Sándor ugyancsak kezemre járt e tekintetben. Utóbb Keszler elment a Mikszáth Kálmán alapította *Országos Hírlap*-hoz és én lettem a *Nemzet* színi kritikusa. E minőségemben sok-sok beszámolót írtam a Nemzeti Színház, Vígszínház, Magyar Színház első előadásairól és általában a színházi életről; bizonyára vaskos kötetre mennének, ha – mint mások tették – külön is kiadtam volna őket. De szerintem az efféle írásművek a pillanat vagy legalább is a nap hangulatának szülöttei és összefoglalásuk még nem adta volna meg nekik azt az egységet, amely minden irodalmi alkotásnak alapja kell hogy legyen.

Mikor néhány év múlva, Bánffy miniszterelnöksége idején, a *Nemzet* a *Magyar Újság*-gal társult, ez utóbbiba is írtam tárcákat. Sőt e két lap megszűnése után a Gajári Ödön alapította *Az Újság*-nak is belső dolgozótársa voltam egy darabig.

Zsurnalisztikái működésem révén újságírókon, színművészekén kívül a magyar közélet néhány vezető

emberével ismerkedtem meg. A *Nemzet*-nél találkoztam Hegedűs Sándorral, a lap egyik vezércikkírójával, későbbi kereskedelmi miniszterrel. Gajári mellett utóbb ő is szót emelt érdekemben az akkori kultuszminiszternél, Wlassics Gyulánál, hogy professzorsághoz jussak. De, úgy veszem észre, túlságosan elébe vágok az eseményeknek, mert mikor külföldről megjöttem, mindenekelőtt a tanári és a doktori vizsgán kellett átessenem. Emlékszem, a *Nemzet* szerkesztőségében ültem és Bigault de Casanove-nak épp akkor megjelent Madách-fordításáról, az *Ember tragédiájá*-ról tárcáztam, mikor eszembe jutott, hogy a szóbeli doktorátus az napra van kitűzve. Abbahagytam tehát az írást és az egyetemre siettem. A vizsgálat sikerülte után visszamentem a Ferenciek-terére és befejeztem cikkemet. Doktori oklevelemhez 1896-ban jutottam (latin, francia és magyar filológiából). A második szak-, illetve a filozófiai és pedagógiai vizsgálat letétele után, 1897-ben, megkaptam a tanári oklevelet is, miután előbb a Trefort-utcai mintagimnáziumban egy évig gyakorlatoztam. Ez volt életem utolsó examene, mert amidőn 1903-ban a kolozsvári egyetemen az összehasonlító francia és spanyol irodalom-történetből habilitáltak, felmentettek a szokásos szóbeli colloquiumtól.

De most csak 1897-ben vagyunk és nagy utat kellett még megtennem, míg ide eljutottam.

Hadd mondjam el előbb, hogy mikor spanyolországi és párizsi tartózkodásom után Budapestre érkeztem, bizonyos csalódást éreztem. Az ifjú, aki először fordult meg a nagyvilágban, ha hazatér, azt hiszi, hogy itthon mindenkinek e falrengető esemény hatása alatt kell állni. Ügy szólván elvárja, hogy nimbusszal övezzék körül, mert huzamosabb ideig külföldön élt. És mivel embertársaink nem úgy vannak alkotva, hogy rejtett érzéseink megsejtésén és titkos vágyaink kielégítésén törjék fejüket, közömbösségüket szinte sérelemnek fogjuk fel. Nem ismervén a helyes arányt élményeimnek elenyésző jelentősége és az életnek fontos jelenségei között, én is úgy vélekedtem, hogy az emberek igazságtalanok velem szemben, mert nem értékelik kellőleg az én globetrotteri dicsőségemet. Pedig csak helytelenül ítéltem meg a helyzetet, amihez sokban hozzájárult a jelzett optikai csalódás is.

Már egyetemi hallgató koromban bejáratos voltam az «Otthon»-ba, amely akkor jelentős szerepet vitt a magyar közéletben. Tisztelettel vegyes csodálattal néztem az itt megforduló közismert tanárookra, írókra, színészekre és boldog voltam, ha kezet szoríthattam velük. E körben igenis érdeklődést tapasztaltam spanyol- és franciaországi utam eredményei iránt. A magyar sajtó később is megértő támogatásban részesítette külföldi tanulmányaimat. Minden-

képen nagy hálával tartozom neki. Hisz mielőtt tanítással kezdtem foglalkozni, főkeresetforrásom a hírlapírás volt, amelynek még tudományos pályám megf. utasában is hasznát láttam. Évek multán, a kolozsvári egyetemen csak azért tudtam magántanári óráimat megtartani, illetve ide-oda utazgatni, mert zsebemben volt az állandó vasúti szabadjegy, melyet újságírói mivoltomnak köszönhettem. Szeretettel gondolok tehát vissza az «Otthon»-ra és ott szerzett számos barátomra. Az újságíráshoz pedig máig se lettem hűtlen, bár legfőképp külföldi lapoknak dolgozom.

Noha diplomám már megvolt, még sem tudtam magam rászánni, hogy tanári állást vállaljak. Román nyelvi és irodalmi ismereteim kiegészítése céljából szerettem volna előbb kissé közelebről megtekinteni a földet, ahol a *lingua latina rustica* úgyszólván a leglágyabb formáját öltötte fel: Itáliát. Aki igazi romanista akar lenni, annak a latin országok közül a római világ leghűbb letéteményesét éppúgy ismernie kell, mint Spanyolországot és Galliát. Tervemet, hála a vallás- és közoktatásügyi minisztérium egy kis ösztöndíjának, sikerült is megvalósítanom. Stációim ezúttal Velencén kívül Firenze, Milano, Roma, Nápoly és Pompei voltak.

Spanyolországi utam alkalmával már ráléptem a varázslatos olasz földre és láttam Veneziát és Genovát. De visszavágytam Itáliába, mert népe és civilizációja szerfölött érdekelt. Az olasz nyelvet úgyszólván játszva sajátítottam el. A könyveket minden nehézség nélkül megértettem. A beszédben jártasságra szert tennem szintén nem volt nehéz, ha olasz földön jártam. Különbén is annak, aki latinul, franciául és spanyolul tud, gyerekjáték az olasz nyelv birtokába jutni. Hogy is mondta Mezzofanti? «Csak az első tucat nyelv megtanulása nehéz, a többié már magától megy.» A jeles bíboros, akiről a fáma azt tartja, hogy huszonkét nyelven beszélt, – többi közt magyarul is – joggal mondhatta ezt. Én is úgy tapasztaltam, hogy a latin nyelveknek egymáshoz való hasonlósága nagy segítségemre volt elsajátításukban. De feszélyező momentumok is merültek fel. Így például, ha spanyolul beszéltem, olasz szavakat és kifejezéseket kevertem mondataimba, viszont ha olaszul szólaltam meg, spanyol szók és szólásmódok tolultak ajkaimra. A két idioma rokonsága tehát gyakori tévedések forrása lett. Ha azonban hosszabb ideig voltam például Olaszországban és folyton taliánul fejeztem ki magam, csakhamar leráztam a spanyol nyelv béklyóit. Viszont ha huzamosabban beszélhettem spanyolul, lassanként felszabadultam az olasz nyelvnek zavaró hatása alól.

Ismét Velencében voltam tehát. Első ittlétem futólagos benyomásait siettem most kiegészíteni. Segítségemre volt ebben egy barátom, Kunvári Miklós, akivel ugyancsak az «Otthon»-ban ismerkedtem meg. Bizonyára vannak még hírlapíró- és íróársaim közül sokan, akik emlékezni fognak a «kőgazdag Kuncsi»-ra, amint, ha jól tudom, Ambrus Zoltán őt elnevezte. Kunvári ahhoz a típushoz tartozott, amelyre ráillett ez a meghatározás: «scriptor a non scribendo». Azt hiszem, soha egy sora nem jelent meg nyomtatásban, de mindig írók és művészek közt forgolódott. Azonban nagyműveltségű ember volt, aki fényesen és szellemesen tudott csevegni. A kártyázásban meg éppen-séggel mesterkedett. Kedves, szolgálatkész fiú volt az atlétatermetű Kunvári, aki a «kőgazdag» epithetont valószínűleg azért kapta, mert a pénz bizony sohasem vetette fel., Nagyon örültem, mikor Velencében találkoztam vele, ahol sokszor megfordult, mert hisz a háború előtt néhány lírából egész jól lehetett itt megélni. Kunvári egy tudós műtörténészhez illő alaposággal ismerte Velencét összes műkincseivel egyetemben. És milyen pompás úszó volt! Egyszer a stabilimento-ban fürdés közben cvikkerem a tengerbe esett és ő a víz alá bukva addig kereste, a míg megtalálta. A képtárak útvesztőjében intelligens és lelkiismeretes cieeronem volt és én most is hálásan gondolok rá. Fájda-

lommal értesültem néhány év múlva, hogy fiatalon meghalt.

Velencéből Firenzébe utaztam. Mivel a művészet és főleg a festészet mindig különösen vonzott, szorgalmasan eljártam a Pitti- és Uffizi-képtárakba. Egy későbbi firenzei utam alkalmával Fiesoleban Vaszary János festőművésszel találkoztam, és az ő eredeti és mélyenjáró fejtegetései a festészetről marandó nyomot hagytak lelkemben. De a művészeteken kívül az élet is érdekelt. Epikureusi hajlamaim ezen a szépségnek és gyönyörnek szentelt földön ébredtek először. Bár az italt nem igen bírtam, a chianti bortól megmámorosodva szerettem Firenze utcáin bolyongani és este rendesen olyan kávéházba tértem be, ahol zenés és énekes tréfákat adtak elő. A hasznost a kellemmel egyesítve így fejlesztettem tudásomat az olasz nyelvben. A kosztal is kezdtem megbarátkozni, úgy-hogy későbbi itt tartózkodásaim alkalmával már élvezetet találtam az olasz konyhaművészet remekeiben. Hisz egyszer már kifejtettem: ha otthonosan akarjuk érezni magunkat valamely idegen országban, minden téren alkalmazkodni kell tudnunk a helyi szokásokhoz és viszonyokhoz. Ez lényeges kiegészítő része a külföldi kulturális élet megismerésének is.

Firenzéből, úgy emlékszem, Milanóba mentem és ott a Brera-képtárt néztem meg. Leonardo da Vinci

Utolsó vacsoráját is ekkor láttam először. Majd Rómába utaztam és ott hetekig tartózkodtam. A legtermészetesebb dolog az lett volna, hogy Olaszországban az olasz irodalmat tanulmányozzam. Én azonban nem ezt tettem. Szinte sportot űztem a szellemi munka rendszeretelenségéből, így Rómában, a képtárak és egyéb nevezetességek megtekintése után, buzgón olvastam a német klasszikusokat. Egyszer meg is jártam azzal a szokással, hogy a fárasztó bolyongások után ágyban fekvve is bújtam a könyveket. Egy napot a Forum Romanum és a Colosseum falai között töltöttem és az egykor hatalmas római világ sorsán elmélkedve történeten érkeztem haza a Via Firenzén levő lakásomra. Amikor lefeküdtem, Schiller *Wallenstein-ját* vettem kezembe. Úgy látszik, az álom oly hirtelen nyomott el, hogy az éjjeli szekrényemen égő kis petróleumlámpát sem értem rá eloltani, mert mikor másnap felbredtem, a könyv a földön hevert és a mécses még mindig pislákol. Helyesebben szólva, a petróleum már teljesen kifogyott belőle és csak a kanóc füstölgött. Igazán véletlen volt, hogy szerencsétlenség nem történt. A lámpa könnyen feldőlhetett és tüzet okozhatott volna. Így azonban csak háziasszonyom jogos szemrehányásai tették előttem emlékezetessé ezt a prózai római éjszakát. Mert nem hotelben, hanem szerény hónapos szobában laktam két asszonynál,

akik nővérek voltak és a nálunk sem ismeretlen albérleti rendszer révén igyekeztek jövedelmüket gyarapítani. Derék, kedves nők voltak, mint ezt fajuk hagyománya megkívánta. Ámbár rossztalák a nagymérvű petróleum-fogyasztást, kapzsisággal még sem vádolhatnám őket, mint például hasonfoglalkozású társnőiket Franciaországban. Bizony bennök nem volt meg az a zsugoriságig menő fősvénység, amely a francia embertípust sokszor előnytelen színben tünteti fel. Ha Párizsban megszorultam, csak uzsorakamatra tudtam néhány frankot kölcsön kapni. Olasz vendéglátóim ellenben, mintha érezték volna, hogy valamivel ők is tartoznak a római jellem legendájának, nagy-lelkű hitelezőknek mutatkoztak. Rómában ugyanis kénytelen voltam adós maradni a szálláspénzzel és csak mikor Budapestre visszatértem, küldtem meg tartozásomat a via Firenzebeli-matrónáknak. Azért is hálával gondolok rájuk, mert olyan választékosan beszéltek olaszul, hogy élvezet volt hallgatni őket.

Néhány hónapos olasz utam legkiemelkedőbb mozzanata Nápolyban és vidékén való tartózkodásom volt. A Hotel Vesuvióban laktam. Itt lakott Kossuth Tivadar, Kossuth Lajos fia is. Megismerkedtem vele. Igazi világfi volt. Mint mérnök ember is kiváló kellett hogy legyen, mert különben nem lehetett volna vasút-igazgató egy mégis csak idegen országban. Mikor

panaszkodtam neki, hogy rosszul utaztam, felvilágosított, hogy Olaszországban úri ember nem megy a II-ik osztályban. Sokat tartott a formákra és nagyon szépen tudott az evőeszközökkel bánni, még a szilvát is késsel és villával ette, illetve hámozta. Én néhány év múlva, mikor Londonban éltem, megtanultam, hogy mikép kell az asztalnál ülni és úriemberhez illő módon étkezni, de akkoriban bizony, szégyenszemre meg kell vallanom, nem igen értettem ehhez a művészethez. Hiszen belső titkos tanácsosokat is ismerek, akik különös kedvteléssel használják a kést villa helyett. Évek múltán magamnak is volt alkalmam ebédelni ilyen közéleti férfiakkal. Hálás lehettem tehát Kossuth fiának, hogy engemet, aki önmagamat kellett hogy neveljem, már ifjúkoromban figyelmeztetett arra, hogy vannak dolgok – amelyeket, ha nem is tartoznak szorosan a tudomány körébe – mégis tudni kell.

Nápolyban egyébként kínos pénzzavaraim támadtak. Nem tudom, hogyan esett, de nyomorúságos útravalóm elfogyott és én rendre táviratoztam pesti barátaimnak, hogy segítsenek ki szorult helyzetemből. Hálásan gondolok itt a derék Fekete Ignác dr.-ra, aki akkoriban a *Nemzet* közgazdasági rovatának vezetője volt. Úgy rémlik, hogy még Budapesten létemkor kiszalasztotta száján azt a könnyelmű kijelentést, hogy

ha szükségem lesz rá, forduljak csak hozzá. Noha semmiféle szolgálatra vagy szívességre nem emlékszem, amelyet neki valaha tettem volna, ez a ritkajóságú férfiú megtartotta szavát és sürgönyökre sürgönyileg elküldte a kért összeget, amely nem volt nagy, talán nyolcvan vagy száz korona... de akkor nekem sokat jelentett. Máig sem felejtettem el, milyen boldog voltam, mikor a nápolyi posta tisztviselője arra a bátortalan kérdésemre, jött-e számomra «poste restante» pénz, komolyan azt válaszolta, hogy jött.

Felejthetetlen élményeim egyike Pompei-be tett kirándulásom volt. Láttam az egykor látától eltemetett és most kiásott régi római várost és órákig bolyongtam utcái között, megbámulva egy hajdanta világbíró nép életművészetének csodás megnyilatkozásait. Benyomásaimról a Vészi József szerkesztette *Budapesti Napló*-ban adtam számot; tárcám Bulwer híres regényének: *Pompei utolsó napjai*-nak hatása alatt íródott, melyet akkor olvastam. De én sokáig álmodoztam a római kultúrának erről a beszéde emlékéről és máig is látni vélem a nemrég napvilágra került *Domus Vettiorum*-ot, az ősi római ház mintaképét, amely úgy állott ott, mintha lakói csak most hagyták volna el.

Noha a meleg nagy volt, nagyszerűen éreztem magam Pompejiben és tőlem telhetőleg igyekeztem

élvezni az élet örömeit, amelyeknek e város buja lakói hódoltak. Megismerkedtem egy nápolyi leánnyal, aki nem is akart ajándékot elfogadni szerelméért. Ilyesmi csak itt esett meg velem, Párizsban soha. De komoly stúdiumaimat se hanyagoltam el és mondhatom, hogy itt tartózkodásom néhány napja alatt a látottakból jobban megértettem a római világot mint sok-sok könyvből. De azért ezek sem voltak feleslegesek, mert most tartalmuk úgyszólván megélevenedett, sőt Nápoly, Pompei, Herkulanum mintegy ékes illusztrációkul szolgáltak az olvasottaknak. Ebben az epikuri világban nem voltak kirívók azok a nemi élet köréből vett színes képek sem, amelyek a kiásott pompeibeli házak falain, kétezeréves koruk ellenére, megőrizték egykori élénkségüket.

Olaszországból visszatértem Budapestre. Jelentést tettem a minisztériumnak spanyol, francia és olasz tanulmányutamról és vártam, hogy tanári alkalmazást kapjak. Klamarik János, aki akkor a középiskolai osztály főnöke volt, egyszer magához is kéretett, hogy nem volna-e kedvem Lócsén állást vállalni. De bizony én nem igen akartam vidékre menni és így lett aztán, hogy 1898-ban az V. ker. budapesti állami főreáliskolához helyettes, majd egy esztendő leforgása után rendes

tanárnak neveztek ki. Ebben az intézetben, amelynek a derék Hofer Károly volt az igazgatója, nem egy ismert író és tudós működött volt már: Várady Antal, Alexander Bernát, Malonyay Dezső, Lenkei Henrik, stb. Itt tanítottam én is vagy két esztendeig. Céлом azonban az volt, hogy mielőbb főiskolára jussak. König Gyulának, a műegyetem professzorának – akivel Gajári révén ismerkedtem meg – támadt az az ötlete, hogy eszközöljem ki műegyetemi szolgáltatásra való beosztásomat. A rektori tanács már előbb felírt a miniszterhez, kérve, hogy rendeljen be egy középiskolai tanárt a francia nyelv és irodalom előadására, így kerültem a kir. József műegyetemhez 1899-ben, ahol ma is működöm mint középiskolai igazgató, illetve címzetes ny. rk. tanár. Szinte komikus, hogy funkciómát így kell jellemezni, de hát így van.

LONDONBAN.

Nem tudom, mikor jutottam először Angliába, csak az bizonyos, hogy még 1900 előtt. Arra emlékszem, hogy egyszer Párizsból átrándultam Londonba és ez alkalommal csupán két-három hétig maradtam ott. Mondhaton, leigázó hatással volt reám, roppant arányai bámulattal töltöttek el, Párizs valósággal kicsinek tűnt fel mellette. Megnéztem a városkolosszus nevezetességeit, és mivel derék honfitársunk, Teleki, akinek a Bloomsbury square-n levő «boarding house»-ában laktam, színházi ügynökséget is tartott fenn, bőviben voltunk a szabadjegyeknek és gyakran mehettünk a színházba. Bár tudtam angolul, beszélő képességem nagyon fogyatékos volt. Ha emlékezetem nem csal, Salgó Ernő, Zoltán Jenő(f) és Beöthy László is akkor jártak Londonban. Egyszer ez utóbbival sétáltunk a Cityben, amikor egy rendőrtől megkérdeztem, merre van a Cornhill; itt volt ugyanis a bank, amely-nél akkreditálva voltam. A rendőr nem látszott mél-

tatni angol tudásomat, mert kérdésemre egyre a fejét rázta. Csak a mikor felírtam az utca nevét, kiáltott fel eurékaszerűen: «Conhil!» T. i. az r betűt alig hallhatóan kell kiejteni és ezt akkor még nem tudtam. Ezért nem értette a derék policeman, hogy mit kívánok. Azonban ebből tréfásan azt következtettem, hogy nem én vagyok a hibás, hanem ő. Mondtam is Beöthy Lászlónak: «Lám, ezek nem tudnak angolul!»

Mert a konzervatív angol rendőr nem olyan mint például az olasz, aki igyekszik kitalálni, mit is akarhat az idegen mondani. Az angol ember szinte képtelen megérteni, hogy lehet az, hogy valaki nem tud angolul. Némileg úgy van vele mini Montesquieu *Perzsa leveleinek* franciája, aki egy perzsa ember láttára így kiáltott fel: «Comment peut-on être Persan? (Hogy lehet valaki perzsa?)»

De e bölcsesség meddő volt. Ráeszméltem arra, hogy mégis nekem kell hozzáidomítanom kiejtésemet az angol többséghez és azért elhatároztam, hogy szerét fogom ejteni, hogy huzamosabb ideig tartózkodhassam Londonban, amelynek élete különben is imponálóan tetszett nekem. Volt még valami, ami nagyon ösztökélt arra, megint elzarándokoljak ebbe a csodás és nagy-szerű városba, amely egészen más volt mint Párizs, más mint a többi Európa. Valóban Londont nem igen

lehet összehasonlítani más metropolisokkal: ez egy külön világ, a kontinensétől eltérő szokásokkal, erkölcsökkel és életszabályokkal. Az angol úgyszólván másfajta ember mint a többi európai, és az én angломániám, amelyekkor született meg bennem, a brittek országát mint*; földrészünkön szinte páratlanul álló szigetet tüntette fel előttem.

De most arról akarok beszélni, miért szándékoztam mindenáron az angol fővárosba visszajönni. Egy tudományos könyv megírásának eszméje foglalkoztatta elmémet, egy összehasonlító irodalomtörténeti tanulmányé, amelynek főhőse a francia klasszikus tragédia- és vígjáték-író, Pierre Corneille lenne és keretéül a francia és spanyol dráma egybevetése szolgálna. Mikor először voltam a British Museum könyvtárában, el voltam ragadtatva attól, hogy itt minden könyv megvolt, amit az ember csak akarhatott. Minden régi spanyol és francia dráma és az egész gazdag róluk szóló irodalom!

Eszembe jutott, hogy a párizsi Bibliothèque Nationale-ban milyen nehezen, sokszor csak borraivaló ellenében lehetett megkapni a legszükségesebb kézikönyveket és milyen kevéssé otthonosan éreztem magam a lármás és latin rendetlenségű, kényelmetlen olvasóteremben. A British Museum «reading room»-jában áhítatos csend uralkodott és külön asztal állott rendelkezésére minden

kutatónak. Az e célra alkalmazott hivatalnokok egy-két perc alatt elhozták a kívánt könyveket. Élvezet volt a többszáz kötetre menő katalógusból kikeresni mindazt ami a kutatáshoz kellett. Kérhetett az ember akár száz kötetet, mert hisz sokszor egész könyvtárakat kell átnézni egy-egy adat hajszolása közben. Az a nagyszabású és egyszersmind praktikus szellem, amely minden angol intézményt jellemez, itt is megnyilvánult, és én boldogan konstatáltam, hogy Londonban nemcsak sportolni vagy öltözködni lehet nagyszerűen, hanem tudományosan dolgozni is. Ide, ebbe a komoran fenséges könyvtárba fogok én eljönni, itt fogom megírni francia és spanyol tárgyú könyvemet, még pedig franciául, mert hisz a tervezett mű már témájánál fogva se tarthatott igényt arra, hogy idehaza a szakörökön kívül különösebben érdekelje a közönséget. Nemde, érdekes volt a perspektíva, amely kínálkozott? Egy magyar ember, aki franciául ír egy angol könyvtárban a spanyol drámáról!

De ismét előre szaladok. Amikor először voltam Londonban, a könyvnek csak eszméje merült fel bennem, a kivitel még hátra volt. Legalább egy év kellett ahhoz, hogy a magam elé tűzött feladatot befejezzem. Aránylag nem nagy idő, de én már otthon is készültem e munkámhoz és e célból elolvastam az egyetemi könyvtárban meglévő és idevonatkozó spanyol irodalmat.

Budapestre érve, kieszközöltem tehát, hogy a miniszterium egy időre felmentsen a tanítás alól és így elhárult minden akadály, amely szándékom megvalósításában gátolhatott volna.

Úgy volt, hogy ismét a British Múzeumtól nem messze eső Bloomsbury Square 11 alatt fogok lakni, a Teleki-féle penzióban, ahol olcsón lehetett élni. De mivel tanári fizetésemből, noha vetekedett egy angol utcaseprő keresetével, még erre sem futotta, mellékfoglalkozás után is kellett néznem, hogy valahogy fenntarthassam magam az akkori magyar viszonyokhoz képest drága Londonban. (Azóta, drágaság dolgában, fővárosunk már közeledett hozzá.) Megállapodtam tehát a *Budapesti Hírlap*-pal, amely akkor legszebb virágkorát élte, hogy londoni leveleket fogok írni a lapnak. (Tárcáim és egyéb cikkeim főleg társadalmi és irodalmi, illetve színházi eseményekről számoltak be.) A derék lapkiadó példaképe, Zilahi Simon, a *Budapesti Hírlap* akkori kiadóhivatali igazgatója segítségemre sietett azzal, hogy elutazásomkor száz forint előleget adott nekem, ami részéről a bizalomnak ritka és kitüntető megnyilvánulása volt.

1900 februárban keltem útra. Emlékszem, hogy a fedélzeten borzasztó hideg volt. Hányszor tettem meg azóta már az utat Londonba? Talán vagy harmincszor! A hajón, bár a tenger sokszor nyugtalan-

kodott, sohasem volt bajom. De egyszer, amikor Dieppe és Newhaven között utaztam, majdnem megkaptam a tengeri betegséget. Olyan rettentő vihar dühöngött, hogy a hajó csak úgy recsegett-ropogott. A szél pehelyként emelte toronymagasságnyira az egész alkotmányt, hogy aztán ismét ugyanilyen mélyre süllyesse alá. Igazán már attól lehetett tartani, hogy elmerülünk az óceánban. Mint mondani szokás, beállt az az eset, amikor mindenki beteg lett, talán még a kapitány is. Ez az átkelés különben még szép időben is vagy hat-hét óráig tart, most úgy tetszett, mintha egy örökkévalóság óta úsznánk már a vízen. Mellettem egy francia leány ült, aki folyton azt sikongatta: «Nous allons mourir, nous allons mourir!» Az apja már kimerítette egész szótárát a vigasztalásban és szinte kérőleg fordult felém, hogy próbáljam gyermekét megnyugtatni én. Ez már azért se ment könnyen, mert magam is nagyon rosszul éreztem magam; bár nem került a végsőkre a sor, mégis szörnyen émelygett a gyomrom. De hála Istennek, a végtelennek tetsző kínos út mégis csak véget ért és miként egykor Homeros hősei, csak megfordított értelemben, mi is boldogan felkiálthattunk: föld, föld! Mikor Rouen-ben, a nyugalmat jelentő vasúti kocsiba szálltunk, pillantásom véletlenül ráesett a tükörrre: alig ismertem meg magam, olyan sárga vol-

tam és arcom annyira eltorzult, mintha valami nehéz betegségből keltem volna fel.

De Londonban minden feledve volt.

Valóban, sehol a világon sem lehetett a tudós munkára alkalmasabb helyet találni, mint a British Museum magasztos csarnokaiban, ahol annyi nagy és világhírű kutató fordult meg már évtizedek óta. Dúskálhattam a régi spanyol irodalom legkritkább kincseiben, amelyekből olykor csak egy-egy példány volt az egész földkerekségen és én mohón vettem rájuk magamat, hogy kibányásszam azt, ami tézisem alátámasztásához kellett. Ugyanilyen gazdag volt a könyvtár a régi francia drámákban. Megtaláltam rég keresett könyveket, értekezéseket, mindent, mindent. Reggeli után rövid sétát tettem és kilenc után már megszokott helyemen ültem a könyvtárban. Idővel ismeretséget kötöttem a «reading room» tisztviselőivel és igazgatójával. Ha valami új könyv kellett, amely még nem volt meg a könyvtárban, haladéktalanul megrendelték, és idő múltán, mint spanyol szakértőhöz, hozzám fordultak tanácsért arra nézve, hogy mit érdemes meghozatni és mit nem.

Egész napomat, az ebédre szánt egy-két órai idő megszakításával, – a vasárnapot kivéve – a British Museumban töltöttem. Este nagy felfedező gyalogsétákat tettem a városrengetegben vagy pedig szín-

házba mentem. Ünnepe napokon kirándultam a vidékre, Richmondba, Hamptoncourtbba, stb. Mindjobban megtanultam angolul és lassanként a színi előadások nyelvét is kezdtem megérteni. Londonban akkor járták divatjukat a kínai, japáni, mint *San Toy* stb. tárgyú operettek; ragyogó szépségű nők, pompásan mulatató komikusok játszottak bennök. Eljártam a Shakespeare-előadásokra is, amelyekben a híres Irving vitte a főszerepeket. A női színészek között Ellen Terry (1928-ban halt meg) volt a körülrajongott hősnő.

Vasárnaponként kisétáltam a Hyde-parkba és miután előbb meghallgattam egy-két szabadszájú szónokot a világot foglalkoztató problémákról, a «rotten row» lovasait és lovasnőit nézegettem. Magam is nagyon szerettem volna itt lovagolni. Mert be kell vallanom, nagyon tetszett nekem az angol úri élet. Lelkesedtem a nagyszerűen szabott ruhákért, a gyönyörű nyakkendőkéért, a sportért és ha módom lett volna, bizony kivettem volna részemet a nagyvilági örömekből. De elegancia-szomjamat csak évek múltán elégíthettem ki Londonban. Egyelőre be kellett érnem azzal, hogy a British Museumban ideális viszonyok közt tanulhattam és dolgozhattam.

A XVII. századbéli spanyol dráma rejtélyeinek zára felpattant: Hispánia hőskorának urai szinte megélevenednek előttem. Elmerültem a dicső spanyol haj-

dankorba és képzeletem előtt felragyogott a XVII. század lovagjainak és hölgyeinek színes élete, amely csak a szerelemnek és a becsületnek hódolt. Elolvastam Calderon, Álaron, Rojas, Moreto és a többi spanyol drámaíró minden munkáját és a nagy Lope de Vega színdarabjait is. Ő maga említi egyik drámájában, a *Moza del Cantáro*-ban, hogy «ezeröttszáz comedia»-t írt. Szerencsére a legnagyobb részük elveszett és így csak vagy százzal ismerkedhettem meg. Részletesebben főleg azokat a drámákat tanulmányoztam, amelyek a *Cid* szerzőjének, Pierre Corneillenek műveire voltak hatással. Természetesen a XVII. századbeli francia színházirodalom emlékeit is sorra elolvastam.

Csak amikor a gimnáziumi vizsgákra készültem, éltem olyan áhítatos életet, mint most Londonban. Igen, a tudománynak és a köréje szövődő álmoknak szentelt életet. Második, érettebb diákságom kora köszöntött most be. Az egész napot munkában töltöttem, és ha este elgondolkodtam sorsomon, közel láttam a lehetőséget, hogy komoly tudós legyek. Egyik mellékcélom az volt, hogy készülő művem magántanári habilitációm alapjául szolgáljon. Olyan lelkesedéssel dolgoztam, mint még soha. Itt, ahol igazán minden eszköz megvolt, hogy eredeti kutatásokon alapuló könyvet írjak, minden új adat, amit felfedeztem, örömmel és büszkeséggel töltött el. Hetek, hónapok

teltek el így a British Museumban. Merem állítani, hogy Európában kevés ember van, aki több régi spanyol drámát olvasott volna el mint én; a spanyol és francia drámaidőalomra vonatkozó irodalomról nem is beszélek. Minden számottevő könyv átment a keze-
men; a legfontosabbakat alaposan át is néztem.

Gyakran elfogott itt olyanféle mámor, aminőt az ungvári szőlőkbe és a Mély út-ba tett kirándulá-
saim alkalmával éreztem, amiközben Toussaint-Langen-
scheidt leveleit tanultam. Csakhogy most már hivatásos
tudósok szentélyében ültem és a főiskolai tanárság
a közeli megvalósulhatás fényében lebegett előttem.
Könyvem lassan készült, mert írása közben mindig
újabb és újabb forrásmunkákra bukkantam, amelyek-
nek vizsgálata múlhatatlanul szükségesnek mutatko-
zott. Az olvasottakról bő jegyzeteket készítettem,
amelyek ma is birtokomban vannak. Valósággal úgy
éltem, mint egy remete, mert esti sétáim alatt is leg-
többször megírandó könyvemen gondolkoztam. Egy
ketrecben laktam; az ellátás, amelyben részesül-
tünk, rossz volt, de én, ha olyankor eszembe is
jutott, mennyivel jobban, úriasabban voltam ellátva,
Budapesten, az akkor még meglehetősen exkluzív
Hotel Royalban, alapjában véve nagyszerűen éreztem
magam, mert felemelőleg hatott rám a tudat, hogy
évtizedes céloom megvalósításán serényen fáradozhatok.

Londonban a tavasz különösen szép. A csendes Bloomsbury Square-n, a mi penziókkal szemben zárt kert, illetve fákkal beültetett kis park volt, ahonnan reggelenként csicsergő madárdal szállt padlásszobám felé. Sokszor ágyamban fekvé hallgattam ezt a zenét; mint afféle ábrándos lélek, a világtól messze, a természet ölében képzeltem magam. És ha a jellegzetes angol «breakfast» elfogyasztása után körül sétáltam a British Museum még álomban ringatózó tereit, az atmoszférát költőinek éreztem.

Vasár- és ünnepnapokon mindenre áhítatos csönd borult. Ügyszólván csak ilyenkor lehet látni Londont. Máskor a tömérdek jármű s a rengeteg embersokaság úgy ellepi az utcákat és tereket, hogy szinte eltakarja a roppant várost szemünk előtt. De amikor a közlekedési eszközök a forgalom fenntartásához szükséges minimumra vannak redukálva, észrevehetjük a metropolis igazi képét. Hányszor barangoltam végig az Oxford street-et, a Piccadillyt, a Regent street-et és a City környékét a hétköznapiok lármájában és mégis mindig csodálkoztam kissé, amikor az ünnepek zajtalanságában viszontláttam a londoni társadalmi és kereskedelmi élet e gócpontjait! Mintha valami új világ bontakozott volna ki előttem.

Oh London, mennyire megszerettelek! Hiszen Párizs, ifjúkorom álmainak színtere se csalta meg vára-

kozásomat, de mégis úgy tetszett, mintha ebben a végtelen idegen városban, ahol annyira egyedül voltam, rátaláltam volna arra a mesebeli tartományra, amelybe régóta vágytam. Mondhatom, hogy London lelke megnyilatkozott előttem. Nemcsak annyiban, hogy megnéztem nevezetességeit, mint azt minden turista megteszi, hanem igyekeztem felfogni igazi lényegét. Mikor évek múltán elolvastam Taine-nek nagyszerű, ma már persze kissé elavult könyvét: *Notes sur l'Angleterre*, azt találtam, hogy nem tévedtem az angol viszonyok megítélésében. Az angol nyelv alapos tudása feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a szigetországnak kontinentális ember előtt némileg idegenszerű életébe behatolhassunk. De ez még nem elegendő. Sok mindenféle, az angol történelemnek, irodalomnak és a sajátos angol intézményeknek ismerete is szükséges ahhoz, hogy megértsük Londont, Angliát és az angol észjárást. Mennyi idő telt el és hányszor keltem át a csatornán, míg otthonosan éreztem magam a ködösnek mondott Angliában, magam se tudnám megmondani.

Döntő jelentőségű első, de főleg második, közel egyéves tartózkodásom volt. Hosszabb ideig tartózkodtam Londonban 1906-ban is, amikor *Molière et l'Espagne* című, ugyancsak a spanyol-francia irodalom körébe vágó második munkámat írtam.

Első londoni letelepedésem idején gyakran keresték fel a Teleki-házat neves magyarok: írók, újságírók, művészek. Mivel legtöbbjüket már Budapestről ismertem, Londonban ciceronejük lettem. Egyszer Gyenes László és Mihályfy Károly jöttek el, más alkalommal Török Irmát, a Nemzeti Színház kitűnő – és előttem érthetetlen okokból a színpadról korán letűnt – művésznőjét kalauzoltam. Érdekes volt találkozásom Szomory Dezsővel. Épp a British Museum körül jártam, amikor egy – azóta már elfoglalta helyét az autó – az angol életet oly jellemző «cab»-ben megpillantottam őt. Párizsból érkezett. Nagyon megörültem neki. Ő is eljött lakni a Teleki-féle penzióba. Megunta a franciákat, azonkívül az angol nyelvben is tökéletesíteni akarta magát.

Nem tudom, londoni tartózkodásaim melyikére esett Somló Sándorral és feleségével való találkozásom. A derék Somló, a Nemzeti Színház igazgatója földim volt, mert ő is Ungvárról került a magyar fővárosba. Először járt Londonban és én segítségére voltam az angol metropolis útvesztőiben. Nagyon érdekes volt Shakespeare szülővárosába, Stratford-on-Avonba tett kirándulásunk. Egy egész napot töltöttünk együtt a legnagyobb drámaírónak szülőföldjén és megnéztük az összes, emlékéet felidézõ reliquiákat. Felejthetetlen

maradt előttem az a kert, amelyben szép sorjában nyílnak mindazok a virágok, amelyek Shakespeare színműveiben előfordulnak. Megható a kegyeletnek ez a zseniális megnyilatkozása: elültetni és életre keltetni azt a sok-sok virágot, amellyel a költőkirály beillatosította alkotásait. Mert Shakespeare minden volt: nagy botanikus is. ő ismerte a virágok titkait és értette nyelvüket, akárcsak az emberi lélek szavát. A stratfordi kert páratlan a maga nemében, olyan mint egy valósággá varázsolt darab tündérország, amelynek kertésze a világ egyik legnagyobb lángelméje volt.

Londonból egyébként más angol városokba is kirándultam. Megnéztem Oxfordot, Cambridget, voltam Brightonban, Folkestoneban, de nem tudtam eljutni Skóciába. Olybá veszem, mintha ezzel az úttal tartoznám önmagamnak, mintha Britannia északi részének felkeresése adósság volna, amelyet még le kell törlesztenem.

Szívesen emlékezem vissza azokra a londoni napokra és órákra, melyeket a világi örömöknek szenteltem. Mikor magyarok jöttek Londonba látogatóba, rendesen mindegyiknél volt egy pakli kártya is; magam voltam tanúja, hogy sokszor – magyarok és angolok vegyest – egész éjszakákon át játszották az angol ferblit, a «poker»-t. Olykor még engem is elcsábítottak.

Emlékszem, egy szombat délután a British Museumba is küldtek egy-két követet, hogy kicsaljanak tudományos visszavonultságomból. A játék egész éjjel tartott és a szép, hűvös londoni nap már besütött és halvány vörösre festette a «boarding house» rózsaszínű, bár piszkos függőnyeit, amikor a csatát abbahagytuk. Én valóságos anti-talentum vagyok minden kártyajátékban, de gyatra anyagi helyzetemben örültem, ha egy-két fontot nyertem.

A kártyánál sokkal jobban érdekelték az angol hölgyek.

E téren kellemes meglepetések vártak reám. Az ember azt hihette volna, a közkeletű felfogás szerint, hogy az angol fehérnép hidegebb és megközelíthetlenebb mint például a francia. Szó sincs róla. Az, amit «flirt»-nek neveztek itt, olyan messzemenő kacérkodás volt, hogy szinte csodálkozóba ejtette az embert. Angliában túlprodukció van nőkben és talán ez is hozzájárul, hogy a sok magános leány és asszony könnyen köt ismeretséget férfiakkal, különösen ha azok idegenek. A mi kvártélyunkban szintén így volt. Az angol-szász nevelésnek szabad szelleme is értethetővé teszi, hogy fiatal angol hölgyek, főleg nőtlen emberekkel sok oly dolgot megengednek maguknak, amit magunkfajta magyar alig vélne lehetőnek. Nekem is volt, minek tagadnám, két-három kedves flirtem,

amelyek ezt a régi igazságot erősítették meg: az asszony csak asszony, és némi fáradsággal minden nemzetbeli leányt meg lehet hódítani, az angolt pedig még könnyebben, mint a többit. Az bizonyos, hogy egykori elképzeléseimmel ellentétben a szigetországi nő kevésbé számítónak és mindenestre szentimentálisabbnak tűnt fel előttem mint a francia. Számba veendő az a körülmény is, hogy a «boarding house», ahol a vendégek családjában éltek együtt, szinte csábító alkalmakkal szolgált a flirtelésre.

Mint az igazsághoz híven ragaszkodó krónikás el kell, hogy mondjam, hogy harmadszori hosszabb londoni tartózkodásom alatt már nem a Teleki-féle penzióban laktam, hanem a Thackeray-hotelben, amely a British Museummal szemben fekszik. Itt az ellátás valamivel jobb volt és a szoba ragyogóan tiszta. Mikor 1926-ban feleségemmel és két fiammal Londonban jártunk, ugyancsak a nagy angol regényíróról elnevezett házban szálltunk meg, amelyhez éppúgy, mint a Bloomsbury-square egész vidékéhez, oly sok kedves ifjúkori emlék vonzott.

De megint elkalandoztam a jövőbe.

Visszatérek hát 1900-ba, amikor, majd egy évi szorgos munka után a British Museumban, összegyűjtöttem az anyagot első nagyobb művemhez, amelynek ezt a címet adtam: *Corneille et le théâtre espagnol*.

A könyvet magát Pesten írtam meg. Egy részletét fel akartam olvasni a Magyar Tudományos Akadémiában, de Heinrich Gusztáv, az akkori akadémiai főtitkár nem tartotta dolgozatomat erre alkalmasnak, illetve érdeemesnek.

A francia kiadóval se ment simán a dolog. Ha jól emlékszem, a lankadatlan szorgalmú Kont Ignác tanácsára – utóbb a magyar irodalmat adta elő a Sorbonneon – elküldtem a kéziratot Leroux párizsi könyvárushoz. Ez azért nem akart a mű megjelentetésére vállalkozni, mert a klasszikus dráma imádott bálványát, Corneillet kissé leszállítottam arról a magaslatról, ahová honfitársai helyezték. A franciák éppolyan sovinszták az irodalomban mint a politikában. Valósággal prestige-kérdést csinálnak nagy íróik kultuszából. Nem veszik tehát jó néven, ha egy kritikus – aki hozzá még idegen – nemzeti hiúságukat csiklandozni meri. Szerencsére akadt kiadó, aki a kérdést nem ebből a kicsinyes szempontból nézte, hanem tudományos álláspontra helyezkedett. Ez Honoré Champion volt.

Az öreg Championnak mintha nem hiába lett volna a keresztnéve Honoré. Emlékeztetett Honoré de Balzacra. Amint ott ült boltjának hátsó szobájában, a sok régi könyv és a jeles francia tudósoknak és íróknak neki dedikált arcképei között, amelyek a falakat

díszítették, olyan volt mint egy megelevenedett Balzac-figura, sőt némi hasonlóságot is véltem felfedezni közte és a *Comédie humaine* szerzője között. Azóta az öreg meghalt és most fia Edouard vezeti az üzletet. Jó barátságban voltam vele, de a háború óta elhidegült tőlem: ő sem bocsátja meg nekünk Trianont.

Az én Corneille-kötetemet, valamint későbbi spanyol-francia összehasonlító irodalmi tanulmányaimat még az öreg adta ki. Nála jelentek meg Morel-Fationak, a College de France-on a spanyol irodalom tanárának alapos és spanyol-francia vonatkozású, nagyon komoly tanulmányai is. De a francia nyelvészek, irodalomtörténészek és kritikusok válogatott csoportja is Championnál jelentette és jelenteti meg ma is tudós könyveit. A könyvkereskedés a quai Malaquais-n fekszik, közel az Institut de France-hoz. Talán ez a közelség hozzájárult ahhoz, hogy Honoré Champion bizonyos mértékig az akadémikusok kiadója lett. Némileg megtiszteltetés volt tehát, ha egy idegen kezdő dolgozatán az ő cégére szerepelhetett.

Őszintén szólva, mindezt akkor, mikor Londonban készült művem napvilágot látott, én még nem tudtam ilyen aprólékosan. Én csak annak örültem, hogy a könyv végre sok fáradságos kutatás és

utánjárás után megjelent. Eljuttattam egy-egy példányt párizsi tanárainhoz és néhány francia kritikushoz, mint Brunetière, Faguet, Lemaitre, Morel-Fatio, Lanson, stb. Azonkívül a kiadó megküldte a könyvet azoknak a francia, német, angol, olasz és amerikai szaklapoknak, amelyekkel összekötetésben állott.

CORNEILLE ET LE THÉÂTRE ESPAGNOL
MEGJELENIK.

BRUNETIERE KRITIKÁJA A
REVUE DES DEUX MONDES-BAN.

Mint aki egyidőre elvégezte dolgát és különben a vakáció is beköszöntvén, Ungvárra mentem szüleimhez. Első francia könyvem megjelenése után úgy éreztem, mintha ismét életem egy korszaka záródott volna le és épp ezért mintegy számadással véltem tartozni az elért haladásról nemcsak önmagamnak, hanem a városnak is, amelyben merészröptű terveim először megfogantak. Szobránci-utcai kis lakásunkban húzódtunk meg szüleimmel és otthon tanuló öcsémmel, Mártonnal, mert egyetlen nővérünk már férjhez ment vala. Sokszor bátyám is lejött Szatmárról néhány napra Ungvárra és ilyenkor egész családuknak ismét együtt volt. A szép meleg nyári napokon különös gyönyörűségünk tellett reggelenként lemenni az Unghoz, amelyhez házuunk kertjén

át, az úgynevezett «Galagó»n, csakhamar eljutottunk, hogy megfürödjünk. Apa és három fia ilyenkor együtt lubickolt a vízben. Gyakran este is együtt mentünk sétálni a rétek vagy a hegyek közé és mikor hazatértünk, szegény jó anyánk szerény, de ízletes vacsorával várt ránk. Bár tanári fizetésem-ből és irodalmi munkásságom révén szerzett keresetemből csak gyéren futotta, mégis jutott belőle szüleimnek annyi, hogy tűrhetően élhettek. Most már könnyebben segélyeztem őket, mint amikor még semmiféle «rendes» foglalkozással nem dicsekedhettem.

Talán szimbolikus jelentősége volt annak, hogy első irodalmi, illetve tudományos sikerem itt ért, Ungváron, szüleim körében. Már Budapesten arról ábrándoztam, milyen szép volna, ha *Corneille et le théâtre espagnol* c. művemmel egy neves kritikus valamely közismert lapban vagy folyóiratban foglalkoznék. Eszembe jutott beszélgetésem Goldzieher Ignáccal, amint egyszer Budapesten együtt sétáltam a világhírű orientalistával, illetve elkísértem őt, aki az egyetemről jött, Holló-utcai lakására. Említettem előtte, hogy elküldtem könyvem egy példányát Brunetière-nek, a hírneves kritikusnak, a *Revue des Deux Mondes* akkori szerkesztőjének is.

– Ha ilyen folyóirat csak pár sorral emlékeznék meg az ön művéről, – szolt hozzám Goldzieher – «ön

megcsinált ember» volna. Ezeket a szavakat használta.. Goldziehernek annak idején nagyon tetszett Castelarfordításom; a spanyol nyelv és irodalom mint az arab tudománynak kutatóját különösen érdekelte. Egyetemi tanulmányaim folyamán is támogatott az által, hogy egy-két százforintos ösztöndíjhoz hozzásegített, összeköttetésben maradtam vele mindaddig, amíg csak élt; igaz, hogy a háborús években már kevesebbet láttam mint azelőtt.

Visszatérve most már Ungvárra, hadd mondjam el, mikép történt, hogy szinte megvalósulhatatlannak tetsző reményem tetet öltött. Mindnyájan szeretjük elképzelni, mi volna, ha egyszer olyan helyzetbe kerülnénk mint az *Ezeregy éjtszaka* valamely hőse, akinek egy nagyhatalmú varázsló kilátásba helyezi hő vágyának teljesítését. Én is idézgettem magamban egy efféle csodatevő mágus szellemét és arra gondoltam, ha tényleg megjelennék előttem, valami szenzációs kritikát kérnék tőle francia könyvemről... És íme, megtörtént, hogy lelkem legtitkosabb kívánsága mintegy varázsuítésre valóra vált.

Egy délután éppen a *Budapesti Hírlap*-ot olvastam, – amely tiszteletpéldánykép járt nekem, amióta a lap londoni levelezője voltam – amikor szemem egy az irodalmi rovatban foglalt közleményen akadt meg. Arról volt benne szó, hogy a *Revue des Deux*

Mondes legutolsó számában Brunetière Ferdinand «egy magyar tudós»-sal vitatkozik, Corneilleről és a spanyol drámáról megjelent tanulmánya alkalmából..., hogy «a világhírű francia akadémikus elismeri a mű nagy értékét», noha bizonyos kifogásokat is hangoztat, stb.... Leírhatatlan izgalom vett rajtam erőt abban a kertre nyíló szobáckában, ahol ezt a rám csodaszerűen ható közleményt olvastam. Mi az? gondoltam magamban: Brunetière vitatkozik velem, a szegény, ismeretlen magyar kezdővel? És, mint a *Budapesti Hírlap* említett kis cikke is kiemelte, huszonnyolc oldalon át? Ez szinte lehetetlen! Ez több, mint amit valaha vártam vagy remélhettem volna. Hisz Goldzieher csak néhány sorról beszélt, amely a *Revue des Deux Mondes*-hm jelent volna meg és nem is éppen a Brunetière tollából! Nem tudtam, hová legyek örömben és bámulatomban. Anyám méltányolni tudta kitörő érzelmeim hevességét és megértette, hogy miért tulajdonítottam óriási fontosságot a tanulmánynak, amely a franciák egyik legrégebb és legtekintélyesebb., szemlájében, csekély személyemmel és első nagyobb könyvemmel kapcsolatban, megjelent.

Ifjúi, könnyen izguló képzeletem persze ismét elragadott és már-már ünnepelt tudósnak és egyetemi tanárnak láttam magam, akkor még azt hittem, hogy

ahhoz, hogy valaki nálunk egyetemi professzor lehessen, az szükséges, hogy a tudományos munka terén kitűnjön. Még nem ismertem számos «tudós»-unk gondolkozásmódját! Az elégtételt, amit e cikk nekem szerzett, növelte szerzője egyéniségének sajátos varázsa is. Brunetière mint irodalomtörténetíró és kritikus igen nagy elismerésnek örvendett nemcsak Franciaországban, hanem az egész világon. Hírét és érdekességét fokozta, hogy a Francia Akadémiában az úgynevezett «parti des ducs», a «hercegek pártjához» tartozott, ahogy akkoriban a konzervatív, katolikus akadémikus csoportot nevezték. Mikor néhány évvel előbb Rómában járt, a pápa ő Szentsége magánkihallgatáson fogadta és e látogatás után írt és ugyancsak a *Revue des Deux Mondes*-ban megjelent tanulmánya: *Après une visite au Vatican*, melyet a be nem avatottak úgy fogtak fel mintha a «tudomány csődjét» hirdetné, világszerte feltűnést keltett. Pedig a francia kritikus, aki moralista is volt, csak azt fejtegette benne, hogy a tulajdonképeni tudomány nem mindenben felelt meg azoknak a várakozásoknak, amelyeket hozzáfűztek és hogy vissza kell térni a tradícióhoz, a hithez, a valláshoz. Brunetièren kívül Bourget, vicomte de Vogué és több más francia akadémikus vallotta műveiben ugyanezt a felfogást.

Én mindezzel számot vetve, alig tudtam uralkodni túláradó érzéseimen. Arra emlékszem, hogy aznap, amikor a *Budapesti Hírlap* kis cikkét olvastam, egész éjjel nem tudtam lehunyni szememet. Folyton Goldzieher kijelentése járt a fejemben, de e nélkül is tisztában lettem volna Brunetiére súlyos szavának jelentőségével. Ágyamban fekvé az éjszakát úgyszólván átbeszélgettem anyámmal, mindenféle terveket szövegetve és a beállható eshetőségeket latolgatva. Bohó fejjel azt gondoltam, hogy az egész világ vagy legalább is a magyar glóbus a francia tudós cikkének hatása alá fog kerülni. És azon töprengtem, hogy milyen következményei lesznek ennek tudományos pályámra és jövőmre nézve. Most persze már hidegben ítélem meg az eseményeket és szinte bocsánatot kell kérnem akkori énemtől, ha arra a mámoros önkívületre gondolok, amelybe ez a messziről jövő szózat szédített engem.

Mindenekelőtt magát az eredeti Brunetiére-féle cikket szerettem volna ismerni, de a *Revue des Deux-Mondes* nem igen járt Ungvárra. Kezdtém azzal a gondolattal foglalkozni, hogy visszautazom a fővárosba. Szabadságidőm úgyis letelt és a műegyetemi félév is megkezdődött már. Budapestre érve, első dolgom volt a francia szemlének 1903 január 1-i számát megszerezni. Már Ungvárról megrendel-

tem, de még nem kaptam kézhez. Elmentem tehát a műegytemi könyvtárba és először ott olvastam el a mesteri tanulmányt. Igazán ez több, sokkal több volt, mint amit vártam. Most forgott velem csak a világ igazán! Brunetiére sok kifogást emelt könyvem módszere és felfogása ellen, nagy-szerűen kioktatott arra nézve, hogyan kell európai nézőszögből tárgyalni az összehasonlító irodalomnak olyatén problémáit, amilyen Corneillenek a spanyol drámához való viszonya volt, de azért elismeréssel szólott a mű jó tulajdonságairól is. Tanulmányát így végezte:

«Megmondtam, melyek a könyv hibái, de azt is, melyek a kvalitásai. Nem akarnám kritikámmal azt a látszatot kelteni, mintha félreismerném értékét, amely nagy. Csak a szerzőn fog állni, hogy a legközelebbi kiadásban és a nélkül, hogy könyve beosztásán bármit változtatna, e háromszáz oldalból a legpon-tosabb és legteljesebb tanulmány váljék, amelyet a spanyol színháznak a francia színházzal való kapcsolatairól valaha írtak... Ezek után nem merném eldönteni, vajon a spanyolokra és ránk nézve hízelgőbb vagy lealázóbb lesz-e, hogy e tanulmányt magyar embernek köszönhetjük.»

Már maga az a körülmény, hogy a francia kritiká-nak egy kiváló vezére olyan elterjedt folyóiratban

mint a *Revue des Deux Mondes*, egy magyar ember francia nyelvű könyvével oly behatóan foglalkozott, majdnem párját ritkító irodalmi esemény volt. Erezték ezt a budapesti tudományos körök is, de azért – most már tudom, de akkor még nem tudtam – a rosszakarát és az irigység némává tette őket. Természetesen voltak kivételek is, de főleg a napi sajtó méltatta sikeremet. Kétségkívül része volt ebben a kollegialitásnak, de hát még a legzordonabb objektivitás sem tagadhatta, hogy Brunetièrre-t semmi más nem vezette mint az igazság kultusza. Hisz túlszigorúságának szinte félelmes híre volt. Személyesen nem is ismertem, csak a mikor tanulmánya a *Revue des Deux Mondes*-ban megjelent, írtam neki egy köszönő levelet, amelyre udvariasan – de óriási elfoglaltságánál fogva – jókésőre válaszolt. Egyre-másra jelentek meg a tárca- és egyébfajta cikkek a magyar lapokban és mivel köztudomásra jutott, hogy visszautasították felolvasásra szánt kéziratomat, hevesen támadták az Akadémiát és különben se népszerű főtitkárát. Tóth Béla egy *Esti Levél*-ben énekelte meg az esetet. Mellesleg legyen megjegyezve, évek múltán meg lehetőségen összebarátkoztam Heinrich Gusztávval, aki kedélyes, sőt jószívű ember volt.

Könyvemnek pályafutása azonban még nem ért véget Brunetièrre jóakarató tanulmányával, amely

mindenütt, de főleg Franciaországban és Spanyolországban feltűnést keltett. A francia, spanyol, olasz, angol, amerikai és német kritika is bőven foglalkozott vele; hol dicsérték, hol gáncsolták, hol nagyjelentőségű, az összehasonlító irodalomtörténetben szinte számottevő műnek nevezték, hol meg csak szorgalomra valló kétes értékű munkának minősítették. Az azonban világos volt, hogy főleg Brunetiére cikkére való tekintettel, a könyv szerzője híres lett a szakmabeli körökben. Ma már egész másképp írnám meg ezt a témát, az bizonyos. De hát akkor – 1901-ben – másképp láttam sok mindent, és a jellemzés, amit Corneillenek a spanyol drámához való kapcsolatairól adtam, csak akkori felfogásomat fejezhette ki... Nézeteim szerint inkább a francia és a spanyol irodalomba való elmélyülés, a kritikai módszer alkalmazásának megkísérlése és az önállóságra való törekvés volt az, ami figyelmet érdemelt volna. De ha a méltánylásnak némi nyomaival találkoztam is a vallás- és közoktatásügyi minisztérium, illetve az egyetemi ügyosztályt akkor vezető, áldott emlékű Tóth Lajos részéről – aki részemre éveken át külön 2000 koronás tiszteletdíjat szavaztatott meg az országgyűléssel, – az egykor tőlem hön imádott *Alma mater* nem reagált tudományos kísérletemre.

Arra, hogy a budapesti egyetemen habitáltassam magam, nem is gondolhattam. Hisz ott Becker és kebelbarátai uralkodtak. A kolozsvári egyetemhez fordultam, amelynek francia nyelvi és irodalmi tanára Haraszti Gyula volt, akit budapesti magántanári előadásaiból is ismertem. Haraszti rendkívülien jártas volt a francia irodalomban, sok könyvet írt az irodalomtörténet köréből, sőt André Chénieréről szóló tanulmánya franciául is megjelent, ő Corneillenek a spanyol színházhoz való viszonyát tárgyaló művemről meglehetősen jó véleménnyel volt és támogatta habilitációra irányuló kérésemet, a kolozsvári egyetemnek egy másik nagy tudású, de különcködő tagjával, Meltzl Hugóval egyetemben. Meg is kaptam a «venia legendi»-t és egy pár féléven át hetenként egyszer leutaztam Kolozsvárra, hogy előadásaimat néhány hallgató előtt megtartsam.

Mindig örültem ezeknek a kirándulásoknak. Mily gyönyörű volt az út Csúcsától egész Kolozsvárig! A völgyben haladó vonatot két oldalról pompás fenyvesektől koszorúzott magaslatok övezték körül, a szemlélőnek olyan panorámát nyújtva, amely mellett a svájci hegyvidéki tájak a maguk kopárságában szinte szegényeseknek tünnek fel.

Becker úr, úgy látszik, azt a sakkhúzást, hogy a budapesti egyetem kikerülésével mégis magántanár-

sághoz jutottam, maga ellen intézett támadásnak fogta fel: valószínűleg bántotta, hogy nem szolgálattam neki ürügyet, hogy «lerántson». Nekem, mivel szolgálattételre a kir. József-műegyetemhez voltam beosztva, a habilitáció főleg kvalifikációs szempontból volt fontos: úgyszólván tartoztam vele a polytechnicumnak. Haragos ex. professzorom tehát mintegy kényszerítve volt arra, hogy ellenem való ki-rohanását elhalássa. A Brunetiere-től felmagasztalt *Corneille et le théâtre espagnol*-t mégse mervén megtámadni, hogy az egész világ előtt nevetségessé ne tegye magát, más alkalomra várt. Talált is ilyet, amikor a portugál irodalomról közölt tanulmányom a Heinrich Gusztáv szerkesztette *Egyetemes irodalom-történet*-ben megjelent. Ezt a tanulmányt én már évekkel kinyomtatása előtt (1905) írtam, kifejezetten a szerkesztő kérésére és azzal a feltétellel, hogy a Gröber *Grundriss der romanischen Philologie*-jában közzétett hasontárgyú értekezést kivonatolom, illetve magyarátom és kiegészítem a magyar kapcsolatok ismertetésével.

Az Egyetemes Philologiai Közöny-ben, amelynek akkori szerkesztőivel úgy látszik, egy húron pendült, Becker úr nagy garral bizonyította, hogy én a Gröber cikkét «plagizáltam», holott forrásomat magam megneveztem a dolgozatom címéhez fűzött első jegyzet-

ben, amelyet azonban a szerkesztő, Heinrich Gusztáv se szó, se beszéd, egyszerűen kihagyott. Utólagos rekriminációmra, ugyancsak az említett folyóiratban, ezt ki is jelentette. Erről azonban szelídnek épp nem nevezhető ellenfelem nem akart tudomást venni. Megint lesbe állt, hogy rohamát megismételje ellenem. Az alkalom nemsokára meg is jött, amikor *Corneille et le théâtre espagnol*-t, mely csak első kötete volt összehasonlító irodalomtörténeti tanulmányaimnak, *Molière et l'Espagne* c. második francia nyelvű munkám követte. Ezt nagyobbrészt ugyancsak a British Museum könyvtárában írtam a Brunetière ajánlotta szempontok figyelembevételével, de nagy fájdalomra és a francia tudomány gyászára, a fényes dialektikájú, mély gondolkozású és élestollú esztétikus 1905 decemberében meghalt. (A *Budapesti Hírlap* felkérésére írtam róla egy nekrológot, amelyben irodalomtörténeti jelentőségét méltattam.)

Közben Brunetière-rel személyesen is megismerkedtem volt. 1904 év nyarán ugyanis Párizsban jártam és felmentem a *Revue des Deux Mondes* szerkesztőségébe, hogy beszéljek vele. De nem volt már a fővárosban, hanem Dinardban, Bretagneban nyaralt. Helyette Benoist, a külpolitikai rovat vezetője és Franciaországnak utóbb hágai követe fogadott. Elmondta, hogy Brunetière

megemlékezett rólam munkatársai előtt és azt ajánlotta, utazzam le Bretagneba és látogassam meg őt Dinardban. «Nagyon fog örülni» – tette hozzá mintegy biztatásul. Megfogadtam Benoist tanácsát és mivel úgy se voltam még Bretagneban, leutaztam a franciáknak akkoriban nagyon felkapott «mondain» fürdőhelyére. Dinardban, illetve Saint-Malo-ban megnéztem Chateaubriand nagyszerű síremlékét egy az óceán habjaiból kiemelkedő szirten és gyönyörködtem a bretagnei tengernek teljesen földközi tenger-szerű vizeiben. A *Kereszténység szelleme* és *Atala* szerzője St-Malo-ban született és halála előtt maga kérte, hogy itt temessék el. Gyermekkoromnak csodált hősét, akivel már Toussaint-Langenscheidt Levelei révén ismerkedtem meg, most hódolattal köszönhettem hozzá méltó elzárkózottságában.

Egyszerű fogadóban laktam, amelynek tulajdonosai, mint a bretagniaiak általában, nagyon jó katolikusok voltak. Idegen fürdővendég nagyon kevés fordul meg ezen a vidéken, lévén Dinard csak a francia elegáns világ divatos nyaralóhelye akkor. A fogadós feleségének nagyon imponált, hogy Brunetièréhez készülök, aki a katolicizmus érdekében kifejtett agifciója révén mély tiszteletnek örvendett a vallásához hű bretagnei nép körében. Ami engem illet, sohasem fogom elfelejteni a francia kritika és irodalom-

történet nagymesterénél tett első és – sajnos, utolsó – látogatásomat.

Brunetiére elegánsan volt felöltözve; sőt ami francia tudósnál ritka, kézelői és gallérja rá voltak varrva vakítóan fehér ingére. Egész lénye a magát gondozó és választékos ízlésű világfi benyomását kellette az emberben. Nagy feje szinte aránytalannak tűnt fel testének többi részéhez képest; szeme csak úgy ragyogott az intelligenciától. Hát még mikor beszélni kezdett! Arca ilyenkor teljesen átszellemült és érezni lehetett, hogy amit mond, azt őszinte és erős meggyőződése sugallja. Különben is híres volt ékes szaváról, és kiváló szónoki képességeit még ádáz ellenfelei is elismerték. A végzet úgy akarta, hogy ő, aki nemcsak mint kritikus, hanem mint gondolkozó is számottevő volt, férfikora delén meghaljon, mielőtt maga elé tűzött feladatait elvégezte volna. Én különösen sajnáltam szomorú sorsát: a kiváló szónok, élete vége felé nem beszélhetett, mert a betegség épp gégéjét támadta meg. Talán tudományos pályám más fordulatot vesz vala, ha Brunetiére életben maradt volna, mert mi tagadás benne, rám és kritikai munkásságomra igen erős hatással volt. A *Revue des Deux Mondes*-ban Corneille-könyvem alkalmából írt összehasonlító irodalmi tanulmánya, Dinardban folytatott hosszas beszélgetésünk mindenestre arról

győztek meg, hogy megtaláltam azt a mestert, akinek irányítása mellett eredményes összehasonlító irodalomtörténeti tevékenységet fejthettem volna ki.

Brunetièrre-nek irántam való jóakarata és bizalmára jellemző volt, hogy mikor Martinenche-nak, jelenleg párizsi egyetemi tanárnak, a spanyol-francia vonatkozások jeles francia kutatójának *Molière et le théâtre espagnol* című könyvéről a *Revue des Deux Mondes*-ban megemlékezett, azt írta, hogy ezzel a munkával majd akkor fog bővebben foglalkozni, ha az én készülőfélben levő *Molière et VEspagne* című művem is már megjelent. Nem felejtette el dinardi beszélgetésünket, amelyeknek során elmondtam, hogy legközelebb ezt a témát fogom a közösen megvitatott szempontok szerint feldolgozni. Azonban, mikor Moliereről és Spanyolországról szóló tanulmányom (1907) napvilágot látott, Brunetièrre már nem volt az élők sorában. Nem ajánlhattam hát neki hálám e szerény koszorúját, amint megbeszél-tük volt; az ajánlást egyik benső barátja, vicomte Eugène Melchior de Vogüé vállalta el, aki mint az Académie Française tagja annak idején a mellett kardoskodott, hogy Corneilleről szóló művemet a francia Akadémia a Saintour-díjjal tüntesse M. Ezt a könyvet egyébként Spanyolországban is méltatták, ami szinte természetes volt, mert a spanyol dráma-

ról írván, voltaképpen a spanyolság ősi dicsőségét zengtem.

Molière et L'Espagne-ről is elismerően nyilatkozott a francia és a külföldi kritika, bár – Brunetiére már nem lévén a *Revue des Deux Mondes* szerkesztője – itt csak a boríték irodalmi rovatában emlékeztek meg róla. De még így is sok ezer könyv közül alig egy-kettő részesül hasonló méltatásban. Azt hiszem, pártfogóm emlékének is vélték adózni azzal, hogy néhány dicsérő sort szenteltek új munkámnak. A francia és külföldi szaklapok azonban bőven foglalkoztak vele és 1908-ban a francia Akadémia a Bordin-díjjal jutalmazta meg.

Bár szép számmá' akadt a külföldi kritikusok közt is nagyon szigorú, egyiknek bírálata se hasonlított ahhoz a förmedvényhez, amelyet mint már említtem, Becker úr írt ellenem, ő akkor már a bécsi egyetemen működött, ahová – mellesleg mondva, ez a bécsi egyetem bölcsészeti karának nívójára is szomorú világot vet – a román filológia tanárául meghívták. A germán tudós a berlini *Deutsche Literaturzeitung* 1908. évi április hó 25-i számában rontott nekem és a kritikai analízis örve alatt azt bizonyítgatta, hogy könyvem legfeljebb ügyes tákolmány és a Martinenche hasonló tárgyú könyvének «az irodalmi tisztességgel alig összeegyeztethető» átdolgozása. Ma csak mo-

solygok nagyképű fejtegetésein, noha nem tagadhatom, hogy gyűlölködő szellemének torzszülötte legalább őszinte érzelmek megnyilatkozása volt; számos kollégája bizonyára hasonlóképpen gondolkozott, ha nem is mert ennek nyílt kifejezést adni – hiszen akkor Magyarországon a «liberalizmus» uralkodott! Annyi bizonyos, hogy illetén viszonyok között én, aki nem vagyok kombattans természetű, nem voltam képes a tudományos pályán kellőképp boldogulni.

Egyébként Becker urat a nemezis utólérte. Hiába hívta meg a bécsi egyetem, hiába került utóbb Lipszébe, Németországba, ahová szíve mindig vonzotta, 1909-ben egy müncheni neves romanista, A. L. Stiefel, a *Studien zur vergleichenden Literaturgeschichte* című folyóirat IX. kötetének 1-ső füzetében egyik művéről bírálatot írt, amelyben megállapította, hogy a magát csalatkozhatatlannak tartó, másokkal szemben oly zordonnak mutakozó «tudós» voltaképen közönséges plagizátor. Egy kis spanyol irodalomtörténetről volt szó, de a szerző nem nagyon törte magát a spanyol irodalom termékeinek olvasása után, hanem beírta azzal, hogy néhány német, angol kézikönyvet ügyetlenül és rosszul kompiláljon. Stiefel kimutatta a budapesti egyetem egykori tanárának «átvételeit» és kritikáját így

végzé: «a szakemberekre bízom, hogy az említettem tények alapján alkossanak ítéletet maguknak. Egyszermind felelhetnek arra a kérdésre is, vajon a «book-making»-nak ez a fajtája a német tudománynak dicsőségére válik-e.» Különben én is megmondtam a magamét támadómnak a lipcei *Literarisches Zentralblatt*-ban, de aztán abbahagytam a vele való további céltalan polémiát, mert közben olyan fordulat állott be, amely más irányba terelte munkásságomat; létrejött a *Revue de Hongrie* című folyóirat és én lettem a szerkesztője.

Mielőtt e folyóirat megalakulásának néhány érdekes körülményével foglalkoznám, meg akarom még említeni, hogy a spanyol-francia összehasonlító irodalomtörténeti tanulmányok sorát, melyet Corneille-el kezdtem és Molière-rel folytattam, 1912-ben fejeztem be *L'influence de l'Espagne sur le théâtre français du XVIIIe et XIXe siècles* című művemmel és ebben Lesage, Marivaux, Beaumarchais, Victor Hugo, Musset, Edmond Rostand darabjait analizáltam a hispanizmus szempontjából. E három testes köteten kívül hasonló tárgyú tudományos dolgozatot írtam 1913-ban, a szerkesztő felszólítására, egy belga folyóiratba: *La Vie Internationale*-ba: «L'influence littéraire envisagée d'un point de vue international» címmel, sőt ezt az értekezést, amely magyarul a

Herczeg Ferenc szerkesztette *Magyar Figyelő*-ben jelent meg, a M. Tud. Akadémiában is felolvastam. Még 1916-ban, a háború folyamán írtam egy ebbe az eszmekörbe tartozó tanulmányt a *Budapesti Szemlé-be*: «A magyar irodalom helye az európai litteratúrában» címmel; ebben ugyancsak nemzetközi, illetve európai szempontból próbáltam a magyar irodalom fejlődésének fő irányait feltüntetni. Tulajdonképeni tudományos működésemet, illetve összehasonlító irodalomtörténeti dolgozataimat ezzel lezártam – 1928-ban írom ezt. A mérleg tehát még nem végleges. Legalább nem biztos, hogy végleges.

*

Ez a vázoltam kép nem volna teljes, ha röviden be nem számolnék másnemű irodalmi elfoglaltságomról és önművelődésem ama nevezetesebb fázisairól, amelyek meglehetősen hosszú időszakra esnek. Arra az időszakra, amely Budapesten való állandó megtelepedésemtől az említett szemle megalapításáig és fennállásának első éveig terjedt.

Tanári és tudományos működésem lassanként elszakított a hírlapírástól, de a színházzal, amellyel kritikusi mivoltomnál fogva szorosabb viszonyba kerültem, tovább is fenntartottam összeköttetésemet. Néhány évig a Nemzeti Színház drámabíráló bizottsá-

gának jegyzője voltam, főleg azonban mint műfordító dolgoztam a színházaknak.

Fordított darabjaim nem kizárólag irodalmi célt szolgáltak, mert bizony én e munkám révén kenyérkeresetemet is óhajtottam gyarapítani – silány eredménnyel, mert a fordításokért kijáró honoráriumok igen szegényesek voltak. Egy-két drámát azért nagy ambícióval és műgonddal igyekeztem magyarra átültetni. Ezek közül nézetem szerint a legméltóbbakat színházaink bölcs vezetői nem adatták elő. így pld. nem került színre Tamayonak klasszikus szépségű drámája: *Un drama nuevo* (Új dráma), melyben Shakespeare is fellép, sem Joaquim Dicientának szocialista ízű, erős hatású népszínműve: *Juan José* (János József). Majdnem ugyanez a sors jutott Balzac *Mercadet*-jának, melyet Somló Sándornak, a Nemzeti Színház igazgatójának felkérésére, fáradságos munkával fordítottam magyarra. Ha jól tudom, csak egyszer szerepelt a színlapon, hogy aztán, nem tudom miért, lekerüljön onnan. Calderon egy komédiájának, amely magyarul *Két szék között a pad alatt* címen adatott elő, én csak a nyers fordítását készítettem el, versbe a darabot a fiatalon elhunyt nagytehetségű költő, Makai Emil szedte.

Kivéve egy-két Echegaray darabot, amely máig is tartja magát a műsoron, a tölem spanyolból,

franciából, németből fordított színművek rendre eltűntek abban a nagy süllyesztőben, amely a mulandó alkotásoknak temetője szokott lenni.

Irodalmi munkásságom mellett időm legjavát olvasmányaimnak áldozám: rengeteg könyv fordult meg a kezemen. Nemcsak kritikai mű: Brunetiére, Taine, Renan, Emerson stb., de szépirodalmi is. Legkedveltebb olvasmányom hosszú időn át Balzac volt. Majd az egész *Comédie Humaine-t* végig olvastam, nagy élvezettel és őszinte elragadtatással. Az író és műve egyaránt mélységes hatást tett reám. Royal-szállóbeli szobám szinte alig bírta befogadni azt a sok-sok embertípust, amely az ő teremtő képzelete révén sajátos, de mégis vérből és húsból való alakokban testesült meg és lelki szemem előtt élni és mozogni kezdett. A franciák legihletesebb írójának tartom őt. Regényeiben mint a legnagyobb britt drámaíróéval felérő lángész alkotásaiban gyönyörködhetünk és emennek nem halványuló fényénél megláthatjuk a valóságot és benne az emberiséget a maguk igazi mivoltában. Balzac iránt való bámulatom máig sem vesztett intenzivitásából, pedig azóta, hogy az ő könyveit faltam, hejh! sok víz lefolyt a Dunán és a Szajrán egyaránt.

Balzac-stúdiumaimat egy kis könyvem emléke is őrzi, amely 1902-ben jelent meg az Uránia kiadásá-

ban. Ez a dolgozat sokat köszönhet Taine-nek; szépen van megírva, azt merem állítani, de ma már másképp csinálnám, mert azóta magam is jobban megismertem a keserű életet, amelynek Balzac az ő nagy eposzát szentelte. A műegyetemen is sokszor beszéltem kis hallgatóságomnak Balzacról és műveiről, igyekezvén bennök ugyanazt a lelkesedést felkelteni, amit én éreztem. Stendhal ugyancsak gyakran szerepelt előadásaimban a többi XIX. századbéli író mellett, akikkel éppoly behatóan foglalkoztam, mint a XVIII. század vezérlő szellemeivel, Rousseauval, Voltaire-rel, Diderot-val, stb.

A filozófia is nagyon érdekelt. Montaignet, Spinozát, a francia moralistákat és a német bölcseleket egyaránt kedveltem. Erős visszhangot keltett bennem Nietzsche. Hónapokat fordítottam könyvei tanulmányozására, bő jegyzeteket készítvén az olvasottakból. Mint érdekes megfigyelést idejegyzem, hogy a német író számos aforizmájában olyan gondolatok csillannak fel, amelyek Montaigne és Chamfort egy-némely reflexiójára emlékeztetnek. Stílusát is különösen élveztem, mert franciás volt: világos, kifejező, átlátszó és a mellett a gondolat mélységeit is visszatükröztető. A németek között még Goethe dicsekedhetik nagy mértékben a franciás írásmód kiváló és jellemző kvalitásaival. Mert talán mondanom sem

kell, hogy a német szellem-óriást, éppúgy mint Schillert, sokat kultiváltam. Shakespeare alkotásainak átérzésére ugyancsak sok időt szántam.

A modern spanyol irodalom köréből főleg Perez Galdos regényei voltak rám hatással. *Dom Perfecta* című méltán világhírű regényét átültettem magyarra is. A modern spanyol írókon és a klasszikus drámaírókon kívül különösen Cervantes *Don Quijote*-jába mélyedtem el. Azok közé tartoztam, akik ebben a műben rejlő szomorú alaphangot megérezték. Az újabb spanyol kritika Cervantes hősének tragikai vonásait már nagyobb figyelemre méltatja. Külömben magam is készítettem egy ifjúsági kiadást a *Don Quijote*-ból Győry Vilmos nagyszerű, kongeniális, a magyar irodalomban talán páratlanul álló műfordításának rövidített felhasználásával (1900).

A «HOTEL ROYAL»-BAN. UTAZÁSAIM EURÓPÁBAN.

De mi lett tulajdonképeni «én»-emből, amelynek gyermek- és ifjúkori megnyilatkozásait részletesen ismertettem e könyv első fejezeteiben? Úgy érzem, hogy valamelyes számot kell adnom intim életem későbbi nevezetesebb mozzanatairól is, azokról, amelyek röviden szólva «aggregény» korabeli magán-életemet hol előnyösen, hol előnytelenül jellemezték.

Mikor az érettségit letéve felkerültem Pestre, családi és társadalmi összeköttetésem nem voltak. Azaz mégis. Anyai ágról való rokonságom egy-két sarja a fővárosban élt: így unokabátyám József, akivel, mint már említem, egy darabig együtt is laktam és Dénes bácsi, édesanyám öccse, aki nyomdászkodásom idején már joggyakornok volt a pesti törvényszéknél, de néhány év múlva fiatalon meghalt. Mindketten anyám atyafiságának ősi fészkeből, Szatmárból kerültek Budapestre. Innen költözött ide anyám

testvér-bátyja, Jakab bácsi is. Ő volt a család büszkesége. Tényleg nagyeszű, jó magyar ember volt, aki az én ambiciózus terveimért is lelkesedett, és mivel az akkori viszonyokhoz képest sokat keresett, nemcsak szegény nőtestvéreit támogatta, hanem olykor engem is megsegített. Az ő házában, családjának, feleségének, Frici néninek és leányainak körében már egyetemi hallgató koromban sűrűn megfordultam és nem egy kellemes estét töltöttem.

Rokonságomon kívül az «Otthon» is nyújtott valamit a társasági életből. Az írók, hírlapírók és művészek körében szerzett ismeretségeim száma egyre tekintélyesebb lett. Itt találkoztam Rákosi Jenővel, Kiss Józseffel, Gárdonyi Gézával, Kóbor Tamással, Heltai Jenővel, Molnár Ferencsel és sok más híres vagy híressé vált férfiúval. Ma már néhányan ki is dőltek az élők sorából. Külön emléket kell hogy állítsak Márkus Gézának, az építésznek, aki ízig-vérig művészlélek volt. Korán szállt sírba, noha még nagy alkotásokra volt predesztinálva. A mellett kedves, szellemes, jó fiú. Spanyolországból a cordobai mecset egy falrészének másolatát hoztam neki ajándékkul, melyet dolgozó-szobájában függesztett ki és büszkén mutogatott látogatóinak. Kellemes társaságában gyakran időztem és mivel mindketten ifjak, bohók valánk, újságíró és író barátainkkal egyetemben tanulmá-

nyoztuk Budapest éjjeli életét, amelynek jelentékeny része akkor «Ős Budavár»-ban valósággal tombolt. Látnivaló, hogy a legtöbbet író- és művésznép társaságában forogtam.

Némileg megváltozott a helyzet, amikor 1898 táján a Hotel Royalba mentem lakni. Majdnem tizenkét esztendeig e szállóban éltem, hol rövidebb, hol hosszabb megszakításokkal. Ami gyermekkoromnak Munkács és Ungvár volt, az lett legény- avagy, ha úgy tetszik, aggregény-életemnek ez az erzsébet-körúti nagy ház. Lelki fejlődésem szempontjából nevezetes korszak volt ez; szép, változatos és emóciókban gazdag. Mintha édesbús zene halk akkordjai szólnának meg lelkemben, amikor itt leélt éveimre visszagondolok.

A Royal akkor divatos hely volt, ahová úgynevezett «jó közönség» járt: politikusok, képviselők, írók, művészek. Bánffy miniszterelnökségének utolsó éve, Tisza István első miniszterelnöksége, majd a hárszabályok körüli izgató képviselőházi harcok, a darabant-korszak, a koalíció uralma, végül ismét Tisza munkapártjának felülkerekedése: nagyjában ezek voltak azok a nevezetes közéleti események, amelyek bizonyos mértékig a szálló életében is visszatükröződtek. A bankettek, amelyeket rendeztek, különböző pártállású politikai vezérek, sőt aktív miniszterek is sűrűn fordultak meg: néha úgy tetszett,

mintha fiók-parlamentek üléseznének a díszes helyiségekben. Az adott koncertek viszont mintha azt a célt szolgálták volna, hogy a ház jellege ne fajuljon el túlságosan a politika irányában, noha a művészi, illetve irodalmi színt az író- és művész-világ sűrűn megjelenő képviselői is megadták az itt zajló élénk életnek. Nekem mindegyik táborban voltak ismerőseim, barátaim, akikhez a felejthetetlen emlékek dús sorozata köt.

Már az első hónapok, amiket a Royalban töltöttem, regényesek és érdekesek voltak. Itt tanyáztak akkoriban Pancera István, Salamon Ödön, Gergely István és a francia Degaston, a párizsi *Figaro* budapesti levelezője. Mindegyik valóságos típus volt a maga nevében. Pancera törvényszéki bíró mint világfi az életművészet koszorújára tarthatott igényt. Gergely István, aki máig mint ragyogó elméjű újságíró szerez dicsőséget a magyar zszurnalisztikának, ugyancsak mestere volt ennek a művészetnek vagy, ha úgy tetszik, tudománynak. A derék, jószívű és franciás könnyedségű Salamon Ödön, aki éppúgy mint Degaston, a murgeri bohém mintaképe, már elköltözködtek az árnyékvilágból, ugyancsak hozzátartoztak ahhoz az állandó társasághoz, amelynek körében életünk sok derült és vidám órája pergett le. Hány mulatságos tréfát eszeltünk ki a hiszékeny Salamon becsapására!

Reggelenként virágcserepeket helyeztünk el szobájának ajtaja előtt és küldökül a legfurcsább női neveket hamisítottuk oda. Ha valamelyikünknek valami ócska, használhatatlan ruhadarabja volt, szépen becsomagolva Ödön barátunk szobájába csempésztettük be, és a legérdekesebb az volt a dologban, hogy a jámbor és jókedve dacára mindig komoly fiú sohasem jutott a tréfacsinálók nyomára. Csak egyszer jártuk meg vele. Amikor ugyanis Sarah Bernhardt társulatával együtt Budapesten vendégszerepelt, Degaston a művésznő nevében találkozóra hívta meg Salamont. Ez persze nem sejtett semmit és – elment a találkozóra. Szerencsére nagyobb baj nem történt akkor se, mikor a misztifikáció kiderült, sőt megvolt az az üdvös következménye, hogy ily módon a franciákért rajongó újságíró-társunk tényleg bejutott a nagy művésznő környezetébe.

Az örökkévalóság óráján gyorsan jár a mutató, letűnt egy év, kettő, három és több. Társaságunk új tagokkal bővült és a régiek közül néhányat messze elsodort az élet forgószele. Én mindenesetre azok közé tartoztam, akik a legtöbb ideig hívek maradtak a Royalhoz. A művészeknek és íróknak külön asztaluk volt, amelynél esténként ott vacsoráztak Ambrus Zoltán, Bródy Sándor, Beöthy László, Márkus Géza, Kálnoki Izidor, Héltai Jenő, Faragó Jenő, Kun-

váry Miklós, olykor-olykor Gárdonyi Géza, Rippl-Rónai József, stb. (Ezzel a nagy művésszel szoros barátságot tartottam és egyszer, mikor képeit kiállította a Royalban, segítségére voltam a rendezésben.)

De utóbb kialakult itt egy másik csoport, amelynek inkább politikai színezete volt. Fájdalom, a halál azóta megritkította ennek az asztaltársaságunk sorait is. Mégis hadd álljanak itt az oszlopos tagok nevei, amint eszembe jutnak. íme: gróf Esterházy Kálmán, Kolozsmegyének többszörös főispánja, v. b. t. t., volt kolozsvári színházi intendáns, országgyűlési képviselő (y), gróf Vay Sándor, a jeles író(y), lovag Ahsbahs Lajos(y), báró Feilitzsch Artúr, országgyűlési képviselő, majd a Képviselőház alelnöke és földművelésügyi m. kir. miniszter (f), Hajós Kálmán dr. és Hajós Ferenc dr. országgyűlési képviselők, Forbáth Frigyes dr., a Magyar Cseh Iparbank jelenlegi alelnöke, Ullmann Károly lovag (f), Darvas Béla, cs. és kir. kamarás, jelenleg felsőházi tag, lovag Ahsbahs Sándor dr., stb. Olykor Csernoch János (f), aki akkor még országgyűlési képviselő volt, szintén hozzánk telepedett le.

Voltak úgynevezett kültagok is. Így Feilitzsch Berthold báró, Artúr testvéröccse, aki akkor Szabolcs-megye főispánja volt (egyszer az ő felszólítására leutaztam székhelyére, Nyíregyházára és ott felolvasást tartottam), Keglevich Béla gróf (f), Miklós Gyula volt

főispán (ý), lovag Ahsbahs Leo (ý). Ez utóbbi, kedves, nagymúltú öreg úr, gyakran ugyancsak érdekes eseményeket elevenített fel a régi időkből. Mint tengerészkapitány részt vett a lissai csatában és erre méltán büszke lehetett.

A társaság doyenje a félkarú Esterházy volt. Nagyműveltségű és szellemes causeur, aki magas kora ellenére mindenkor délcegen és frissen jelent meg délutáni asztalunknál és gazdag anekdota-tárából merített történeteivel pompásan szórakoztatta hallgatóságát. Igazi férfi volt a régi magyar világból, és szerény anyagi viszonyai mellett is meg tudott maradni grand seigneurnek. Én szerencsésnek vallom magam, hogy megadatott nekem körében sokáig időzni, mert tanultam tőle egyet-mást, ami fontos az életben. Nem akarok tiszteletreméltó, immáron a magyar dicsőség pantheonjába bevonult alakjától megválni a nélkül, hogy egy reá nézve jellemző esetről itt említést ne tegyek.

Egyszer Esterházy, meglehetősen rozoga óráját nézegetve, így szólt hozzánk: «Mindig azt mondják, hogy azok, akik az úgynevezett húsos fazekak mellett ülnek, mind meggazdagodnak. Én, aki már vagy harminc esztendeje vagyok az uralkodó kormánypártnak tagja, mind máig nem jutottam hozzá, hogy magamnak egy szép remontoir-órát vegyek, amilyenre szívem

régen vágyakozik.» E tréfás kijelentései mégis úgy meghatottak bennünket, hogy Hajós Kálmán indítványára legközelebbi születésnapjára egy ilyen órával leptük meg az ősz főurat*. Csak most, ebben a szürke és rám nézve új érában tudom igazán

* Nem állhatom meg, hogy ne idézzek itt Esterházy Kálmánra vonatkozó néhány sort Mósa József nagyon érdemes munkájából: *Haj, – Erdélyország!* (Vázlatok Erdély közelmúltjából. Bpest, 1928.)

«Bizonyára még sokan vannak Budapesten is, akik emlékeznek Esterházy Kálmánnak ezer ember közül is kimagasló, markáns alakjára. A magyar nagyurat lehetett volna lemintázni róla. Szélesvállú, öles termet, hófehér haj és szakáll, szellemtől frissen villogó koromfekete szemek. Lelke csupa báj, kedves-ség, megértés, magyar öntudat. Művelt geológus, számos értekezése jelent meg nagy külföldi szaklapokban, de a saját tudományáról laikusok előtt sohasem beszél, ellenben eseménydús életéről, magyar álmokról órákig el tud csevegni. Ha egy adomát hall, mindjárt ötöt mond utána, jobbnál-jobb ízű történeteket csattanó poénnel, zamatos humorral, finoman, szellemesen, közönséges kifejezések nélkül. Kitűnően ismeri a kort, az embe-
reket, de megjegyzéseiben a malíciának, rosszakaratnak még árnyéka sincsen. Mindig csodálkoztam, hogy Mikszáth Kálmán, akinek oly kitűnő szeme és ragyogó ötletei voltak az ilyen pompás alakok meglátására és megrajzolására, sohasem írt róla, holott évtizedekig voltak egy pártban. Pedig az említettem jóslat és házasság regényes részleteiből Mikszáth zsenije remekművet tudott volna alkotni.

Örökölte a gyalui, 6000 holdas szamosmenti uradalmat, Erdély egyik legszebb birtokát, várkastélyt 200 holdas parkkal, melyben az ősi fák még ma is öreg Rákóczi Györgyről susognak, önhibáján kívül meg kellett tőlük válnia. Évtizedekig

megbecsülni, milyen más volt az erkölcsi atmoszféra, amelyben éltem. Nem is szólva arról, hogy akkor még fiatalok voltunk és Nagymagyarország valóság – nem pedig a jövő reménye volt!

Bár az idő legnagyobb részét könyveim közt töltöttem, ha megelégettem a tartózkodást a 413. sz. szobában, amely sok éven át tanyámul szolgált, csak le kellett mennem az étterembe vagy a kávéházba: ott mindig találtam baráti körre, mely örömmel fogadott. Zajos multságban is gyakran volt részem. Ilyenkor mi, a társaság ifjabb tagjai a Royal külön szobáiba vonultunk, főleg ha hölgy vendégek is voltak jelen. A pezsgő bőven folyt, hála pénzes társaim gavallériájának ... De azért, amikor csak lehetett, kivontam magam a fárasztó dorbézolások alól. Nem bírtam a sok éjszakázást. Idegeim gyors kimerülése arra készítetett, hogy higiénikusán éljek. Orvosi tanácsra a sportnak is hódoltam. Megtanultam vívni, táncolni, lovagolni. Boldogan emlékszem vissza arra az időre, amikor Royalbeli asztal-társaságunk néhány tagjával kilovagoltunk a városligetbe és Budapest környékére. Korán kellett felkelni és szép időben mennyei élvezet volt a friss és illatos mezőkön fák között ügetni és vágatni. A Bulyovszky-utcai lovardából, ahol tanultam volt, rendszeren egy lovasz is elkísért bennünket sétalovaglásainkban. Valósággal újjászülettem minden ilyen

kirándulás után és máig is sajnálom, hogy ezt a nagy-szerű sportot abbahagytam.

Kedélyéletem ugyancsak erős hullámvázson ment keresztül a Royalban töltött évek hosszú sora alatt. Voltak rendes és rendkívüli barátnőim, akik látogatásaikkal megtiszteltek, hisz a szálló erre különösen alkalmas volt, de én csakhamar unni kezdtem a dolgot és komolyabb szerelemre aspiráltam. Egy ideig dúlt is keblemben meglehetősen heves szenvedély, amely csak a Gondviselés különös rendelkezéséből kifolyólag nem vezetett házasságra. Ez a kilencvenes években volt.

Úgy esett, hogy egy nem közönségesen művelt, rendkívül bájos és zeneértő leánnyal ismerkedtem meg, akit Calderon nyelvének rejtelmeibe kellett beavatnom. A kisasszony nagyon megtetszett nekem, és mi tagadás benne, komoly szándékokat érlelt meg bennem. Talán lett is volna a dologból valami, ha családjának körében felül nem kerekedett volna a józanság. A tanár, tudós, író, ha szegény ember: nem parti! Igazuk volt, ma már belátom. Hogy én véletlenül mégis boldogultam valahogy anyagi téren is, az különös szerencse volt, amire számítani nem szabad. Szóval a leány az utolsó percben meggondolta magát és nem követte el azt a könnyelműséget, hogy egy sterilis pályájú ifjúhoz menjen feleségül. Kissé fáj a dolog, de

őszintén szólva, a dráma kifejlése idején már ki^s ábrándultam szerelmemből. Úgyszólván már magam is vártam a «végét». Ereztem, hogy csalódnai fogok és már szerettem volna túl lenni rajta. Hogy milyen higgadtan ítélt meg a helyzetet, mutatja, hogy még a legjobb barátságban álltam szívem választottjával, amikor már hamvadó lángolásom megéneklésébe fogtam. *Irma* című kis regényem maradt érzelmi életem e korszakának emléke, amelyet Rippl-Rónai József illusztrált.

Ez a könyv nem egyedüli szépirodalmi alkotásom, mert egyszer már írtam ehhez hasonló lélektani rajzot: egy novellát, amely, ha jól emlékszem, a *Nemzet* tárcájában jelent meg. Sokszor éreztem kedvet magamban, hogy regényt írjak, sőt drámára is gondoltam, de mindannyiszor meggyőztem magamat, hogy túlradó szubjektivitásom nem képes megbirkózni főleg a színpad-kívánta transzpozícióval, illetve a reliefszerű ábrázolás követelményeivel. Hajlamaim különben is a boncoló, elemző műfajok felé vonzottak, a konstruktív munkához nem éreztem elég erőt magamban. A főök talán az volt, hogy noha dominált bennem a regényeshez való hajlam és fantáziám kicsapongó volt, mégis túlságos kétkedéssel néztem a dolgokat. A kritikai és az úgynevezett alkotó irodalmi munka összeférhetetlenségében nem hiszek, de annyi

bizonyos, hogy a kétféle műfaj kultiválásához szükséges tulajdonságok ritkán járnak együtt.

Nem akarnék hálátlan lenni ex-ideálommal szemben. Sok kellemes emóciót köszönhettem neki, és ami csekély zenei tudásom van, azt legnagyobbreszt a vele és hűgával való érintkezés révén sajátítottam el. Szakításunk, immáron közel harminc év óta nem találkoztam, illetve nem beszéltem vele. Mégis úgy érzem, hogy romantikus ifjúságom hevének ez a fellángolása szép emlékké tisztult a rohanó idő árjában.

Szerelmi idillem befejezése úgyszólván egybeesett azzal az idővel, amikor, hála első francia könyvem sikerének és Gajári Ödön támogatásának, sűrűn kezdtem «társaság»-ba járni. E férfiú, akire hálával gondolok irántam tanúsított barátságáért, szerette volna, ha előnyös házasságot kötök és azért melegen beajánlott néhány elsőrangú lipótvárosi családhoz, miután előbb pár ezer koronát kitevő adósságom rendezésében is közreműködött. Nagytekintélyű képviselő, a Tiszák bizalmasa és a haute finance körében hangadó személyiség volt ő. Ezt mindenki tudta, de hogy velem szemben igazán atyailag viselkedett, azt csak én tudtam. Ugyanezt mondhatom Elek Pálról is, a korán elhunyt zseniális pénzemberről, akivel ugyancsak Gajári révén ismerkedtem meg. Sajnos, nem fogadtam meg e két protektorom praktikus

tanácsait, hiába, javíthatatlan «idealista» voltam és hiányzott az a képességem, hogy érzéseimen erőszakot tudjak tenni és nőül vegyek olyan leányt, aki nekem nem tetszik – csak azért, mert gazdag. Pedig lett volna módom rá.

Bármennyire tisztában voltam a pénz hatalmával, bármennyire éreztem a szegénységnek porbaszító hatalmát, bármennyi kínos izgalmon és sok-sok megaláztatáson mentem keresztül vagyontalanságom miatt, még se tudtam magamat az anyagi szempontoknak alárendelni. És nem kedvezett a szerencse se: mert amikor olyan leány tetszett meg nekem, aki nem volt szegény és el is jött volna hozzám feleségül, akkor meg helytelenül fogtam a dologhoz. Ügyetlen voltam, ideges, kapkodó. Most a letűnt évek távlatából tisztán látom már, mit kellett, mit nem kellett volna tennem. De Istenem: az esprit d'escalier-nek ez a fajtája mit sem ér!

*

Royalbeli életem korszaka nemcsak akkor volt kellemes, amidőn Budapesten voltam, hanem akkor is, ha távol voltam onnan. Mert ha angliai tartózkodásom után tanári foglalkozásomnál fogva évenként csak két-három hónap is állott rendelkezésemre, amikor külföldre mehettem, ezeket a hónapokat mindig ala-

posan kihasználtam. Technikailag az ügy könnyen volt lebonyolítható, mert távozásom idejére egyszerűen felmondtam szobámat, összepakkoltam könyveimet és egyéb holmimat és adieu Magyarország. Már az utazáshoz szükséges pénzt legtöbbször csak bonyolult hitelműveletek útján tudtam előkeríteni.

De mindent elkövettem, hogy globetrotteri szenvedélyemnek eleget tehessek. Mert utazni mindig nagyon szerettem. Olykor, ha a vonat a néma éjszakákon ismeretlen tájakon robogott velem, úgy éreztem magam, mintha régi énemet valahol messze elhagytam volna és az volt az illúzióm, hogy az új világ, amely felé törekszem, belőlem is más embert fog formálni. Az bizonyos, hogy a szokatlan környezet átalakító hatással lehet lényünkre. Azt hiszem, utazás közben olyanok leszünk, aminők valójában lenni óhajtanánk. Az idegen milieu úgyszólván letörli rólunk a mindennapiság megszokott bélyegét és az ideálisabb embert varázsolja elő belőlünk: megválnak köznapi arculatunktól és ünneplő lelki köntösünket öltjük magunkra. Még az otthon szerényebb viszonyok között élő utazó is szinte jobb, külömb emberré alakul át a szórakozni vagy tanulni vágyó ismeretlen emberek tömkelegében.

Nem céлом itt a milieu-változtatás örömeinek pszichológiai okait kutatni; inkább azokról a kül-

országi bolyongásaimról szeretnék beszámolni, amelyek az 1900-1913 évekre esnek. Világot járni éppolyan szenvedélyem volt mint olvasni. Mondhatom, hogy mindig diáknak éreztem magam és mai napig is annak érzem magam, akinek, akár tapasztalás, akár könyvek révén, folyton tanulnia kell. Hisz mentől többet tanulunk, annál inkább belátjuk, hogy voltaképp nem tudunk semmit...

Már a távol múlt homályába vész az a kirándulásom, amit bátyámmal, Aladárral tettem meg Ausztriában és Németországban. Behajóztuk a Rajna vidékét, fölkerestük Kölni, Frankfurtot, Nürnberget, Hamburgot. Ez a banális turista-út volt a német földdel első érintkezésem, amelynek hatását már elmosták a gyorsan tovatűnő évek. Aztán meg se Bécs, se Berlin nem férkőztek oly közel szívemhez mint az olasz és spanyol városok, vagy éppenséggel Párizs és London. Bécsre nézve mindenesetre bizonyos fenntartással élek. A míg állt az osztrák-magyar monarchia és ez a város a jellegzetes «Kaiserstadt» volt, nagyon szívesen időztem benne, és – főleg a *Revue de Hongrie* háború előtti korszakában – gyönyörű napokat éltünk itt át feleségemmel együtt. De ma a régi Bécs halott, ma csak épp olyan német nagy vidéki város mint akár Stuttgart vagy Frankfurt. Mit is reprezentáljon a mai köztársaság fővárosa? Az

udvar, a közös diplomácia, szóval a monarchia fénye nélkül Bécs csak hatalmas háztömb, amelyből minden speciális szellem hiányzik.

Berlin sem hatott rám különösebben; valójában csak akkor ismerkedtem meg a most már amerikai méreteket öltő metropolissal, amikor német tengeri fürdőkbe, Westerlandba és Helgolandba mentünk nyaralni, a Lidó, kedvelt fürdőhelyünk a háború óta el lévén zárva előlünk, éppúgy, mint Scheveningen és Ostende, ahová a szép békeidőkben ugyancsak el-eljártunk. Talán még München volt az egyedüli német város, amelyben jól éreztem magam. Világhírű képtára is hozzájárult ehhez. Főleg Böcklin képei voltak reám megrázó hatással. Itt van a Schack-galeria, amelynek egykori tulajdonosát, Schack grófot – már par renomée – nagyon jól ismertem, mert nemcsak híres műgyűjtő volt, hanem ő írta a talán máig is legjobb alapvető munkát a spanyol dráma történetéről. Scheveningenben való nyaralásaimat rendszerint arra használtam fel, hogy beutazzam Hollandiát; itt főleg a hágai Mauritshuis kincseiben gyönyörködtem. Bejártam Belgiumot és Svájcot, Dániát is, de legszebb néhány hetes utam az volt, melyet a Svéd- és Norvégiában tettem.

Stockholmtól, Éjszak Velencéjétől el voltam ragadtatva. Itt találkoztam Láng Lajossal, a ké-

sőbbi kereskedelmi miniszterrel, akit már Budapestről is jól ismertem. (Szintén egyike azoknak a szabadelvű-párti politikusoknak, akik mindenkor jóakarattal voltak irántam; annak idején gróf Khuen-Héderváry miniszterelnöknek is ő mutatott be.) A svéd nők szépségére most is lelkesedve gondolok ... És mindenütt milyen ragyogó kultúra, rend és tisztaság! Egyszer egy borbélyüzletben, a fésű gyanús színét illető megjegyzésemre a tulajdonos így felelt: «Hová gondol? Nem vagyunk itt Londonban!» Svédül nem tudván, az angol nyelvvel segítettem magamon és úgy látszik, a stockholmi Figaro angolnak nézett. A brittek fővárosáról pedig úgy beszélt mint mifelénk a fővárosára büszke magyar, mikor, teszem azt, Reszege-Piskoltot emlegeti!

Christianiában, amely akkor még nem volt Oslo, a modernek között tán a legnagyobb drámaírónak, Ibsennek emléke kísért mindenüvé. El is mentem a színházba, ahol *Peer Gynt*-et játszották és egy német fordítással kezemben néztem végig az előadást. Még egy más körbe tartozó kis élményemre is emlékszem. Október táján jártam a norvég fővárosban és a Hotel Victoriá-ban laktam. Már odahaza is buzgó híve voltam az évszakok szerint váltakozó különböző gyümölcsöknek, főleg az első étkezés után fogyasztván

bőven belőlük. Nagyon kellemesen lepett meg tehát, mikor a pincér a reggelihez szép, friss málnát szolgáltat fel. Itt, az éjszakai nap hazájában ez a pompás csemege későbbben érik mint odahaza. Epikuri hajlamú barátainak figyelmükbe ajánlom ezt a körülményt: így lehet egy évben kétszer élvezni a saison kellemességeit. A svédek és norvégek egyébként is szeretnek jól élni; nem hiába nevezi őket Keyserling gróf par excellence élvező embereknek. A skandináv országokra én is mint földi paradicsomra gondolok vissza. Kopenhágát Brandes Györgynél tett látogatásomon kívül az is emlékezetessé teszi előttem, hogy életemben itt voltam először «mozi»-ban, amelynek máig is buzgó látogatója vagyok.

Igazán otthonosan azonban mégis csak Párizsban és Londonban éreztem magam. Meg se tudnám mondani, hányszor jártam e két városban. Majdnem minden évben megfordultam vagy az egyikben vagy a másikban, de sokszor mindkettőben. A vakációk nagyrészt legtöbbszörre francia és angol földön töltöttem és részint tanulmányaim kiegészítésére, részint irodalmi ismeretségeim ápolására fordítottam az időt. Londonban főleg a British Museum-ban tettem látogatásokat. De a britt fővárosba egy idő óta mást is jöttem keresni. Amióta, a derék Keglevich Béla, Royal-beli társaságunk kultagja beajánlott

a világhírű Poole-cégnek, majd minden ruhámat itt csináltattam, de egyéb divat-szükségletemet is Londonban fedeztem. Ez a csak be nem avatottak előtt fényűzésnek tetsző szenvedélyem beillett a nagystíliú életről való programomba és éppoly szükséges volt ízlésem kielégítésére, mint a folytonos tanulás tudomány szomjám csillapítására.

Párizsban, főleg irodalmi és tudományos körökkel érintkeztem sűrűn, a *Revue de Hongrie* megalakulása utáni időben pedig a francia politikusokat is be kellett vonnom a meglátogandók sorába. Néhány irodalmi nagysággal való érintkezésemre ma is élénken emlékezem. Talán 1907-ben történt, hogy Bourget Pálnál és Anatole Francénál jártam. A *Revue des Deux Mondes*-ben megjelent cikk úgyszólván minden francia író és tudós szalonját megnyitotta előttem. Bourget különben is az idézett folyóirat belső munkatársa volt és máig is az. Elég volt a Brunetiére írására hivatkoznom, hogy fogadjon nagy fényűzéssel berendezett lakásán. Akkoriban a jeles regényíró már szélső nacionalista és klerikális elveknek hódolt. Tőlem is megkérdezte, hogy áll Magyarországon az antiszemizmus ügye. Mikor könyveinek hazánkban való elterjedtségéről beszéltem neki, azt mondta: «Hogyne, hogyne, tudok róla. A múltkor is beküldték onnan egy regényemnek magyar fordítását» – és mindjárt meg

is akarta mutatni. Addig keresett-kutatott könyvei között, míg meg is találta és kezembe nyomott egy szép kiállítású, cirill-betűs kötetet, amely, ha jól emlékszem, valahol Prága táján látott napvilágot.

Ugyanakkor voltam Anatole France-nál is. Nagyon nehéz volt bejutni a Villa Saïd-ba, ahol a mester lakott. Azt sem tudom már, ki szólt érdekemben neki. Ha nem csalódom, egykori professzorom, Bréal adott hozzá ajánló-levelet. Mikor végre kegyes volt magánkihallgatáson fogadni, ott találtam egy antik karosszékben ülve és régi foliánsokat olvasgatva. – «Hogy ízlik az angol konyha?» kérdezte, mivel akkor épp Londonból érkeztem Párizsba. – Az a definícióm, hogy az angol konyhaművészet abban kulminál, hogy meglévő ízüktől is megfosztja az ételeket, nagyon tetszett neki. – Az otthoni dolgokról beszélgetve, azt kérdeztem tőle, kit ismer a magyarok közül. – «Je connais vous» – felelte. – Bizonyára minden nála járó honfitársamnak ezt mondta. Azért nem is vettem készpénznek kijelentését; ugyancsak némi kétkedéssel fogadtam azt az állítását, hogy elolvasta Moheréről szóló könyvem, amelynek konklúzióját egyébként helytelenítette előttem. Mikor elmondtam, hogy Bourgetnél voltam, nem nagy elragadtatással nyilatkozott ennek regényírói működéséről. Annál inkább dicsérte

Essais de psychologie contemporaine című esztétikai és kritikai munkáját.

Legendás fényben ragyognak előttem egykori tanáromnál, Faguet Emilnél tett látogatásaim. Amikor csak tehettem, felkerestem ezt az éleselméjű, nagytudású és örökké dolgozó kritikust, aki egész nap ott ült zeg-zugos Monge-utcai kis lakásában íróasztala mellett és csakúgy ontotta a könyveket, cikkeket és értekezéseket. Rólam is írt egy-két tanulmányt, (*Journal des Débats, Le Temps présent*, 1913. aug. 1.) hol gúnyolódva, hol elismerőleg. Jó szíve, úgy vélem, olykor elhomályosította esztétikai ítéleteinek tisztaságát. Dicséretekkel halmozott el olyanokat, akik bizony nem igen érdemelték meg.

Melchior Eugène de Vogüé márki, a francia arisztokrata és író mintaképe volt egy személyben. Orosz nőt, egy tábornok leányát vette feleségül, szerette Oroszországot és kultúráját és ragyogó dialektikával megírt könyveiben sikerrel buzgólkodott, hogy az orosz irodalom nagyjait a franciákkal megismertesse és megkedveltesse. Regényei az irányregények legkülömbfajtájához tartoznak. Mikor Párizsban jelentkeztem nála, meghívott déjeuner-re és ez alkalommal – alig merem leírni – úgy megtisztelte Moliere-ről szóló könyvemet, amely különben is neki volt ajánlva, mint egykor Pius pápa Chateaubriand-nak a katolicizmus

dicsőségét zengő korszakos művét: *Le Génie du Christianisme*! Nem tudom, hol olvastam, hogy mikor ő Szent-sége a hírneves francia író fogadta, dolgozószobájának asztalán az említett könyv feküdt. Nyilván ez a nagy és csekélységemhez méltatlan példa lebegett a nemes és tudós francia főúr előtt, mikor nála tett első látogatásom alkalmával szerény tanulmányomat hasonló elbánásban részesítette. Arra is emlékszem, hogy az egyszerű villásreggelit, melyen a házigazdán és feleségén kívül csak én vettem részt, egy gyönyörű, mozaikoktól ékes üvegasztalon szolgálták fel, amelyen abrosz nem volt; én akkor nem tudtam, hogy a terítésnek ez a módja, mely azóta másutt is hódított, Oroszországban volt divatos.

Pontos dátumokat adni arról, hogy mikor tettem meg a fentebbi látogatásokat, nem tudok. Hisz csak emlékezetből írok; naplót nem vezettem; nem készítettem e könyv megírására. Aztán első otlétem óta egész 1914-ig majd minden esztendőben voltam Párizsban és minden alkalommal fel-felkerestem néhány notabilitást. Az bizonyos, hogy a háborús kártyákat keverő Berthelot úrral, a cseh-barát külügyminiszteri államtitkárral – Ernest-Charles francia író ajánlott be hozzá – valamint a német-francia közeledés egykori külügyminiszterével, Hanotaux-val folytatott megbeszéléseim 1908 utánra esnek. Hanotaux, aki a

Francia Akadémia tagja és jeles történétíró, megígérte, hogy egy franciául kiadandó «Magyar történelemhez előszót fog írni. A dologból a közbejött események miatt persze semmi sem lett.

Richepint, aki folyóiratom első számába küldött egy eredeti költeményt, több ízben hiába kerestem a francia fővárosban. Végre Budapesten sikerült vele megismerkednem; ő is azért jött hozzánk, hogy, akárcsak egykor Brandes, felolvasást tartson a Lipótvárosi Kaszinóban. Jól emlékszem, Herczeg Ferenc társaságában elébe mentünk a vonathoz és amikor megjött, az Országos Kaszinó elé hajtottunk, hogy ott a nyilvános étteremben megvacsorázzunk. Herczeg nem akart Richepin mellé ülni, amint dukált volna, hanem «jó francia» létemre, aki inkább tud az idegen vendég nyelvén, engem tuszkolt be a fiakkerbe, ő maga pedig a kocsis mellett foglalt helyet. De mit tesz a véletlen? Richepin egy érdekes magyar színműről kezdett csevegni, amelynek francia fordítását – úgymond – nemrég olvasta. Ez a színmű nem volt más mint Herczeg *Bizánc*-a. – Állítsuk meg a kocsit, szóltam Richepinhez – és ön, Mester, nyomban meg fog ismerkedni az illusztris szerzővel, mert ő az, aki a bakon ül...

Richepin utóbb aztán hosszasan elbeszélgetett Herczeggel és, úgy tudom, fogadkozott, hogy közre

fog működni, hogy ez a nagyszerű magyar dráma hozzá méltó párizsi színpadon előadassék. Bizonyára ezúttal is a háború vetett véget az esetleges erre vonatkozó kísérleteknek. Ma már a francia költő bevonult a halhatatlanságba, éppúgy mint Vogué, Anatole France és Faguet is.

Egy percre még visszatérek Párizsba, ahol utoljára találkoztam régi Royal-beli társaságunk érdekes tagjával, a derék Degastonnal, a legjobb francia fiúval, akit valaha ismertem. Nem tudom, melyik évben volt, amikor a sors itt összehozott vele. Csak arra emlékszem, hogy néhány kedélyes estét együtt töltöttünk és hogy egy bár közönséges, de előttem felejthetetlen kalandomhoz igazán önzetlenül segédkezet nyújtott. Egy kis grisette-tel barátkoztam össze, akivel vacsora után a bois de Boulogne-ba sétakocsizni mentem. A függönyöket lehúztuk és Degaston rögtön vállalkozott, hogy a kocsis mellé ül és vigyázni fog, hogy a rend éber öre esetleg észre ne vegyen valamit abból, ami benn történik. A leány szentimentális volt és emlékül el kérte zsebkendőmet, amely már amúgy is áldozatul esett a szenvedély oltárán. Persze, hogy odaadtam, mit nem adtam volna én oda azon a szép nyári éjszakán, amikor mint Párizs irodalmi és tudományos köreiből szívesen látott ifjú még dicsőségről és szerelemről ábrándoztam egy szép francia leány oldalán?

Legutoljára 1914 májusában voltam Londonban, majd Párizsban. A Tharaud-testvérek, Bouteron, az új Balzac-kiadás kommentátora voltak azok, akikkel ezúttal itt találkoztam. Egy este néhány író és Edouard Champion társaságában a montmartrei olasz vendéglőbe rándultunk ki, amely a szabad ég alatt terült el. Ha jól emlékszem, *Au grand coucou*-hoz címezték. Felkapott, mondain jellegű hely volt és konyhájának kitűnősége mellett tanúskodott többi közt az a körülmény, hogy a világfi hírében álló dúsgazdag Duval, a róla elnevezett olcsó étkező helyek tulajdonosa, odajárt vacsorázni. Mi is nagyszabású, olasz fogásokból összeállított és asti spumante-val sűrűn öntözött estebédet fogyasztottunk el és hajnalig együttmaradtunk. Tiszteletemre francia író-társaim a vendéglő tájékán játszadozó gyermekekhez körkérdést intéztek, öt soust ígérve annak, aki megmondja, merre van Magyarország. Az interpelláltak közül egy se tudott kielégítő választ adni, csak egy kisleány találta fején a szöveget, amikor így felelt: «La Hongrie, c'est l'Autriche!» Ez volt utolsó mulatságom Párizsban a háború előtt, amelynek árnyéka ott sötétlett már a látóhatáron.

Láttam az angol király ünnepies bevonulását is. Jött látogatóba a titkos szövetségeshez. Lovas katonák csapata vette körül az uralkodónak és az őt kísérő köz-

társasági elnöknek díszhintáját, a közönség örömrivalgása pedig olyan hangos volt, mint amikor az orosz cárt üdvözölték. Akkor még nem tudtam, mit jelent ez a látogatás, mit a lelkesedés, amely nyomában fakadt, de a világháború folyamán gyakran gondoltam erre a jelenetre: úgy tűnt fel nekem, mint a francia-angol politikai együttműködésnek első látható megnyilvánulása. A vágató vértések lovainak patája szikrákat vetett, amint kemény aszfalthoz ütődött és ez a zaj olyan volt, mintha a nemsokára kirobbant harc első dübörgése lett volna...

De menjünk vissza 1908-ba. Nevezetes dátum pályámon, ekkor ért véget az eseményekben bővelkedő legény-élet a Royalban. Feltűnően szép, magas, szőke nő jelent meg a horizonton; nagyon megtetszett nekem és összes, a házasságról addig vallott elveim felfüggesztésével – hisz az ember csupa ellenmondás – feleségül vettem őt.

Mily kifürkészhetetlenek a végzet útjai! Ha nem valót írnék, hanem fikciót költenék, akkor sem képzelhettem volna el csodálatosabb véletlent mint a minő rögzös pályám e nevezetes fordulatánál közrejátszott. Igaza van Balzacnak, az élet külömb író a legdúsabb fantáziájú poétánál. Mert, úgy látszik, életem regényének hősnőjét a sors már akkor is nekem szánta, amikor voltaképp nem is ismertem. Talán

mintegy tíz évvel a Royalban való első találkozásunk előtt történt, hogy megláttam és követtem őt az utcán, anélkül, hogy tudtam volna kicsoda. Épp vasárnap volt és én rokonaimhoz voltam meghíva ebédre. A rám villámcsapásként ható jelenés nyomán mindinkább eltértem utam eredeti irányától és meglehetősen elkésve érkeztem vendéglátóimhoz. Mikor mentségemül elmondottam nekik kalandomat és megneveztem az utcát, melybe az igazán bájos ismeretlen befordult, lelkes leírásom alapján kitalálták, hogy ki volt az.

A REVUE DE HONGRIE MEGINDUL.

Az 1908-i év azért is emlékezetes év előttem, mert ekkor indult meg a *Revue de Hongrie*, melyet mai napig szerkesztek. Néhány regényes motívum vegyül e laphoz fűződő viszonyomba is. Már az, hogyan lettem szerkesztője, nem közönséges eset. Volt Budapesten egy francia főkonzul, vicomte de Fontenay, akire bizonyára sokan fognak emlékezni, mert nagy és hangos szerepet játszott fővárosunk társadalmi életében, ő alapította meg azt a francia irodalmi társaságot is, amely az említett folyóirat első kiadója lett és Franciaországból tudósokat, írókat, politikusokat hívott meg, akik különböző irodalmi, tudományos és művészeti kérdésekről előadásokat tartottak. Az intézőség a legjobb társadalmi rétegekből került ki és tagjai között is sok volt a főnemes. Ezek főleg Fontenaynak és bájos, örökké fiatal nejeinek kedvéért jártak el a felolvasásokra, de meg azért is, mert akkoriban a francia nyelv és irodalom kul-

tusza nagyon felkapott volt az arisztokrata körökben, de egyebütt is.

1908 januárjában történt, hogy a meghívott párizsi felolvasók közül az egyik, Gaston Deschamps úr, aki egy ideig a *Temps* irodalmi rovatának vezetője volt és néhány jeles irodalomtörténeti művet írt – a háború után a francia parlamentnek is tagja lett –, előadásában *rólam* kezdett beszélni. Azt hitte, hogy tartozik magyar közönségének azzal, hogy hivatkozással Brunetiére-re, az összehasonlító irodalomtörténet terén kifejtett munkásságom kapcsán rólam is dicsérőleg emlékezzék meg, kiemelve Corneilleről és Moliéréről szóló könyveimet. Én persze nem voltam meghíva a felolvasásra és csak a következő napok valamelyikén értesültem a történetekről, még pedig Berzeviczy Alberttől és Wlassics Gyulától, e kiváló tudós férfiaktól, akik nemcsak kultuszminiszterségük idején, hanem később is nagy jóakaratot és meleg barátságot tanúsítottak irányomban, amiért mindenkor hálás leszek nekik. Természetesen felkerestem Gaston Deschamps urat is, hogy köszönetet mondjak neki reám nézve hízelgő szavaiért. Az ő révén ismerkedtem meg vicomte de Fontenayval és nemeskéri Kiss Pállal, a francia irodalmi társaság elnökével, aki a Szapáry-kormány alatt földművelésügyi államtitkár volt és nagyszerűen tudott franciául; ez nem is

eshetett nehezére, mert iskoláit Franciaországban végezte, őszinte fájdalomra, 1928-ban nekrológot kellett írnom róla.

Fontenay már korábban foglalkozott azzal a gondolattal, hogy francia nyelvű folyóiratot alapítson a francia-magyar kapcsolatok mélyítése céljából és úgy vélekedett, hogy kedvelt eszméjét az én segítségemmel megvalósíthatja. Helyesen vélekedett, mert szerénytelenség nélkül mondhatom, bennem megtalálta az alkalmas szerkesztőt. Akkoriban a koalíciós kormány uralkodott Magyarországon; Wekerle Sándor volt a miniszterelnök, Kossuth Ferenc a kereskedelmi és Apponyi Albert a kultuszminiszter. Ezek mind lelkesedtek az új szemléért és az első számokba cikkeket is írtak. Fontenay nemcsak a magyar-francia politikai közeledést szerette volna előmozdítani, de pénzügyi kapcsolatot is igyekezett létesíteni Magyarország és Franciaország között. A magyar kormányban fel tudta kelteni azt a reményt, hogy talán lehetséges lesz Párizsban Magyarország részére nagyobb kölcsönt szerezni. Ez persze nem sikerült, mert Isvolsky-nak, a későbbi orosz nagykövetnek írásából tudjuk, hogy Oroszország tiltakozott az ellen, hogy a monarchia egyik országa, amely ellen ő háborúra készült, pénzügyi segítséget kapjon a vele szövetséges Franciaországtól. Caillaux, az akkori pénzügyminiszter, aki Pesten

is megfordult, talán támogatta volna a magyar pénzügyi terveket, de ez a francia-német kibékülés körül szorgoskodó államférfiú nem tetszett a francia nacionalistáknak és ezért rövid idő múltán elbuktták őt.

Bárhogy lett légyen is, az agilis és szimpatikus Fontenay ügyesen dolgozott. Budapesten, valamint Párizsban élénk visszhangja támadt fáradozásainak, amelyek a magyar-francia közeledés megteremtését célozták, noha ez utóbbi kissé egyoldalúan érvényesült. Maga a «francia irodalmi társaság», valamint a tőle alapított francia nyelv-kurzusok – amelyek ma is virágzanak – és a Párizsból hozott konferenciák előadásai ugyanis inkább a francia műveltség terjesztését szolgálták semmint a magyarét. Ez annál inkább feltűnt nekem, mert az anyagi támogatás, amiben az említett társaság és az égisze alatt keletkezett vállalkozások részesültek, nagyon egyenlőtlen volt, amennyiben a magyar hozzájárulás mellett valósággal eltörpült az a segítség, amit a francia hivatalos és nem hivatalos körök nyújtottak. Hiszen igaz, nekünk magyaroknak érdekünk, hogy Franciaország gazdag szellemi kincstárában eligazodjunk, de folyóiratunkra vonatkozólag mégis az volt a nézetem, hogy emennek főcélja a magyarság kulturális érdekeinek a külfölddel való megismertetése kellett hogy legyen. Azért beszélek csak kulturális érdekekről,

mert 1914-ig a *Revue* alig foglalkozott politikai kérdésekkel, csak a világháború tette a lapot par excellence külpolitikai orgánummá.

Mindazonáltal Fontenay, aki a szerkesztés dolgait velem mindig megbeszélte, öntudatlanul is hajlott ama felfogás felé, hogy az ő hathatós közreműködése mellett létrejött intézmények és így a *Revue* is főleg arra valók, hogy francia célokat szolgáljanak. Akadt a meghívott conférencierk között olyan, aki erősen szlávbarát volt és titokban ellenséges szemmel nézte az osztrák-magyar monarchiát. Ilyen volt például René Pinon, aki most a *Revue des Deux Monies*-ban ír politikai krónikákat, amelyekben állandóan a magyarság ellen küzd és Trianon sérthetlensége mellett kardoskodik. Gyakran megfordultak Budapesten olyan publicisták is, akik Ausztria-Magyarországnak fel-darabolását és a revanche gondolatát burkoltan már akkor propagálták, így például André Chéradame, aki a háború folyamán ádáz gyűlölettel uszított ellenünk. Ezek a publicisták összeköttetésben álltak az Alliance Française-nak ide kiránduló felolvasóival, úgy hogy olykor szinte az az érzésem támadt, mintha a Budapesten kifejtett francia akció rejtett célja Magyarországnak a hármas szövetségből való kiugrasztása lett volna.

Az bizonyos, hogy a *Revue de Hongrie*-t illetőleg

is megnyilvánult az a tendencia, hogy nem a magyar haza – hanem Franciaország mindenek előtt! Egy tipikus példát említek fel erre nézve. Volt a Revue-nek egy Duboscq nevű munkatársa, akinek az volt a hivatása, hogy a cikkeket franciaság szempontjából átnézze és kijavítsa. Ez az úr, mikor visszakerült Párizsba, a *Temps* munkatársa lett és a háború alatt rosszindulatú cikkeket írt Magyarországról, így hálálván meg a nálunk élvezett vendégszeretetet.

Mikor még folyóiratunknak az Andrassy-út 95. szám alatt lévő szerkesztőségében dolgozott, a stílus szempontjából olyan munkát nézett át, amelyben Victor Hugo is szerepelt. Ha jól emlékezem, a tanulmány szerzője Alexander Bernát volt. Többi közt valami olyasféle is foglaltatott benne, hogy Victor Hugo nem legelsőrendű költő. Nossza, kapta magát a kis hazafi – a legtöbb francia a nagy nemzetek fiainál gyakori korlátoltsággal vakon hisz nemzete felsőbbrendűségében, akár irodalmi, akár politikai, akár másnemű felsőbbrendűségről legyen szó – és így szólt hozzám, meglehetősen méltatlankodva: «Kérem, egy *a francia kormánytól szubvencionált szemle'* ben nem lehet ilyesmit mondani egy nagy francia költőről.» Azért, mert a francia kormány néhány előfizetéssel segítette lapunkat, Duboscq úr elvárta volna, hogy mélyen meghajoljunk minden előtt, ami

francia, és magyar tudós még kritikai megjegyzést se merjen megkockáztatni a francia dicsőség egy költő-képviselőjével szemben!

Ez a magában véve jelentéktelen eset nagyon jellemző volt arra a felfogásra nézve, amelyből kiindulva a legtöbb francia a magyar-francia viszony minden megnyilatkozását elbírálta. Irodalmi és politikai pályafutásom alatt sokszor volt alkalmam meggyőződni, hogy a paritás elve még a legtávolabbról se érvényesült a francia-magyar kapcsolatokban. De most nem erről akarok beszélni – utóbb úgyis rá kell még térnem erre a témára – csak azt akartam kiemelni, hogy már a kezdet-kezdetén – a most 22-ik évfolyamát járó lap akkor két esztendősen lehetett – felmerült az az ellentét, a mely különösen élessé a világháború folyamán vált, de mindvégig ott lebegett szerkesztőségünk fölött: a francia avagy a magyar álláspontnak kell-e elsősorban érvényesülnie azokban a francia nyelvű cikkekben, amelyeket közrebocsátunk? Én azt a felfogást vallottam, hogy igenis a magyar szempontokat illeti mindenben az elsőség, Fontenay és társai ösztönszerűleg az ellenkező nézeten voltak. Sőt, bár csodálatosan hangzik, akadtak magyarok is, akik hasonlóképen gondolkoztak. Magamban egyébként már az első szám megjelenésekor eldöntöttem ezt a kérdést, amennyiben program-

munkba, – amely ma éppúgy ki van nyomtatva a szemle második oldalán mint volt 1908 évi március hó 15-én, amikor az első szám megjelent – első mondatul ezt vettem fel: «*La Revue de Hongrie est une revue hongroise, rédigée en langue française*», azaz «a R. de H. francia nyelven szerkesztett magyar szemle».

Alig három éves fennállása után a lap már váltságba jutott, mert adminisztrációja csapnivalóan rossz volt. Pénzügyi zavarok merültek fel és közben Fontenayt is, a «*Société littéraire française*» éltető lelkét, kinevezték követnek valami tengerentúli kis országba. Nemeskéri Kiss Pálra hárult volna a feladat, hogy a megfelelő anyagi eszközökről gondoskodjék, de ő unta a dolgot és szabadulni szeretett volna az adminisztrációval járó vesződésegtől és kellemetlenségektől. Így került, 1911-ben, a lap az én tulajdonomba, holott addig csak szerkesztője voltam.

Ugyanekkor bizottság alakult, amelynek feje Berzeviczy Albert lett, tagjai pedig a magyar közélet, az irodalom és tudomány jelesei voltak. A legbokrosabb érdemeket a lap körül a Magyar Tudományos Akadémiának igazán nagyérdemű elnöke szerezte, aki a mai napig is díszíti nevével munkatársaink sorát. Berzeviczy mindenkor segítségemre volt, hogy a szemle állandóságát a váltakozó eshetőségek ellen bizto-

sítjuk. Ha jól emlékezem, Buloz, a *Revue des Deux Mondes* szerkesztője mondta: «il faut trente ans pour fonder une Revue», «egy folyóirat megalapításához harminc év kell». Könnyű dolog egy lapot megindítani, egy pár változatos számot összeállítani, de keresztülvinni, hogy éveken át rendszeresen megjelenjen és a kezdetben elért nívó ne süllyedjen, már sokkal nehezebb. Ez magyar szemlék kiadására is vonatkozik, hátha még idegen nyelvű folyóiratról van szó. Hány német, francia, angol sajtótermék jelent már meg nálunk, hogy aztán néhány hónap vagy legjobb esetben néhány év után elmerüljön a semmiségbe! Idegen, vagy mondjuk ki, francia nyelven folyóiratot szerkeszteni már majdnem a lehetetlenséggel határos feladat, mert franciául írni megtanulni szerfölött nehéz, de talán még a szerkesztésnél, illetve a cikkek megszerzésénél is megoldhatatlanabb probléma egy ilyen szemlének az adminisztrálása. Nem a szűkös pénz megszerzését értem ez alatt, mert van, a mi még ennél is nehezebb. Eljuttatni a lapot olyan helyekre, ahol tudomást vesznek a benne megjelent közleményekről, szóval ahol figyelemmel kísérik az egyes országoknak és így Magyarországnak politikai, tudományos és irodalmi életét; elérni azt, hogy a komoly világsajtó koronként foglalkozzék cikkeivel: ehhez hosszú évek szívós és fáradságos munkája kell.

És nem elég az, hogy a lapot el fogadják, hanem kell, hogy elő is fizessenek rá, mert az olyan kiadványt nem igen becsülik, amelyet minden ellenszolgáltatás nélkül kapnak meg. Merem állítani, hogy az itt vázolt programot sikerült megvalósítanunk.

1908-ban egy *Bibliothèque Hongroise*-t is alapítottunk a kultuszminisztériumnak és a M. Tud. Akadémiának támogatásával. Ebben magyar klasszikusok műveit adtuk ki Párizsban franciául, felhasználván a szemlényben megjelent regények, drámák egy részét is. Itt jelent meg Katona *Bánk Bán*-ja, Herczeg *Bizanc*-a, Berzeviczy *Aragóniai Beatrice*-a, Gárdonyi: *Hatalmas harmadik*-ja, Ambrus Zoltán: *Szeptember végén* c. regénye, Péterfy Jenő néhány tanulmánya, stb. Ezt a hasznos és hazafias vállalatot kellő támogatás híján be kellett szüntetnem, úgyhogy csonkán áll a mű, amely a magyar irodalomnak és tudománynak lett volna hivatva maradandó emléket állítani a külföldön.

A világháború sajtósági dilemma elé, állította folyóiratunkat. Sajnos, Franciaországgal is háborúba keveredtünk. Mit csináljunk most? Franciaországban már az ellenségeskedések kezdetén ellenünk olyan sajtóhadjárat indult meg, amely ritkította párját. Minden francia nyomtatvány halált üvöltött Magyar-

országgra és lehengerelését tűzte zászlajára. Lehetett ilyen körülmények között tovább is francia-magyar barátságról regélni? Nemde, ez képtelenség volt? Eleinte magam se tudtam, mit tegyünk. Eh 1 vélekedtem én is, mint mindenki, a háború úgylis rövid ideig fog tartani és addig talán jobb lesz, ha szünetet tartunk. De tudvalevőleg nem így történt. Utolsó számunk 1914 év július hó 15-én jelent meg és jött szeptember és megesett a marnei csata és ezzel a küzdelem vége beláthatatlanná lett... Persze azt még nem tudtuk, hogy mi dőlt el Párizs előtt, de a külföldi lapokból, amelyek hozzánk kerültek, kiharsogott a franciák diadalrivalgása és a jóslat, hogy a háború hosszú lesz. Ekkor elhatároztam, hogy érintkezésbe lépek a magyar miniszterelnökséggel és a bécsi közös külügyminisztériummal, azt javasolván, jelenjen meg tovább is a *Revue de Hongrie*, még pedig ne havonként, mint addig, hanem kéthetenként és legyen Ausztria-Magyarországnak, illetve a központi hatalmaknak szócsöve a semleges külföldön, sőt az entente-országokban is, ahová rejtett csatornákon át éppúgy eljuthatott – legalább az irányadó körökbe – mint ahogy mihozzánk az ő lapjaik is eljutottak.

Javaslatom Tisza István gróf helyeslésével találkozott, sőt a miniszterelnök azt mondta, hogy most van a legjobb alkalom arra, hogy a *Revue* mint francia

nyelven megjelenő orgánum «megmutassa, hogy mit tud», illetve hogy az országra nézve igazán hasznos propagandát fejtsen ki. A közös külügyminisztériumban a sajtófőnök helyettese akkoriban a tehetséges és okos Práznovszky Iván volt, később Magyarország párizsi követe, aki ugyancsak lelkesedett azért az eszmémért, hogy a folyóiratot harci közlönyünké avassuk. Azért megmaradt irányelvnek, hogy a franciákat lehetőleg kíméljük, mert a vezető körök nálunk is, Ausztriában is azt remélték, hogy Franciaország a monarchiát még se tekinti igaz ellenségének.

1914 évi szeptember hó 1-től kezdve tehát a Revue kétszer jelent meg havonként (1918-ig) és igyekezett megfelelni a feladatnak, amelyre vállalkozott. Főleg a semleges országokban terjesztettük a folyóiratot, ahonnan eljutott az entente-országokba is. Bizonyították ezt a *Le Temps* és a *Morning Post*, stb. támadó cikkei, amelyekben egyes munkatársainkkal vitatkoztak. Így például Andrásy Gyula egy tanulmányának fejtegetéseire Luzzatti felelt. (Olaszország akkor még semleges volt.) Nagy visszhangot keltettünk többi közt Hollandiában, ahol báró Giskra, az akkori osztrák-magyar követ, igen agilis és jóakarátú diplomata, buzgólkodott azon, hogy Andrásy, Apponyi, Berzeviczy, Wlassics, stb. a monarchia háborús politikáját igazoló közleményeinek kelendő-

séget biztosítson. Az bizonyos, hogy Franciaország, vagy mondjuk helyesen, a francia kormány rossz néven vette, hogy a francia nyelv elterjedtségét a központi hatalmak szolgálatába állítottuk. A *Le Temps* azt írta, hogy «c'est mésumer de la langue française», ha arra használjuk, hogy az entente és így a franciák ellen küzdünk.

A franciák, egocentrikus gondolkozásunknál fogva, még talán azt is elvárták volna, hogy a háború kellő közepén az ő ügyük igazságáért lelkesedjünk. A francia-barát magyarok viszont szívesen vették volna, ha a lap az ellenségeskedés tartamára «megszűnik», nehogy abba a helyzetbe kerülhessen, hogy a franciáknak kellemtlenkedjék. Hiszen ha a tusa nem lett volna olyan hosszú és nem kínálkozott volna alkalom, hogy lehulljon a lepel a francia-magyar relációk igazi mivoltáról, magam is ennek a megoldásnak örültem volna legjobban. De honfitársaim iménti felfogásában kétségkívül volt némi része annak a snobizmusnak, amely a mi viselkedésünket idegenekkel szemben egyáltalában jellemzi. Ami engem illet, én már rég kigyógyultam a nálunk dívó indokolatlan xenofiliából.

Őszintén szólva, nem is tekintettem a francia magyar «rapprochement»-t a Revue főfeladatának. A háború előtt olyan szövetséges államrendszerhez tartoztunk, amely szemben állott azzal a nagyhatalmi csoporto-

sulással, amelyben Franciaország foglalt helyet. Valódi és őszinte politikai közeledést létrehozni tehát nem igen lehetett. Inkább az a gyanúm, hogy az idegen országok kulturális és politikai viszonyaiban járatlan franciák azzal áltatták magukat, hogy komoly viszály esetén majd olyan szerepet játszanak velünk, aminő a «semleges» Olaszországnak jutott. Mert ők csak félig fogadták meg Gambetta szavát és mindig a revanche-ra gondoltak, de beszéltek is róla. A háború előtt nálunk megfordult francia kultúr-apostolok egy része sutttyomban szintén abban mesterkedett, hogy a várt összecsapás esetére szövetségeseket szerezzen Franciaországnak Budapesten; Prágában és Bukarestben ugyanezt művelték.

A háború, sőt még inkább a rákövetkező «béke», sajnos, döbbenetes világossággal demonstrálta, hogy mi nem jártunk el helytelenül, amikor attól se riadtunk vissza, hogy saját nyelvükön hadakozzunk az oroszok szövetségesei ellen. A francia nyelv nemcsak a franciáké, hanem nemzetközi, fegyverül tehát végső esetben mindenki ellen fordítható. Tévedés azt hinni, – mint ezt nálunk sokan hiszik – hogy itt úgyszólván erkölcsi összeférhetetlenség esete forog fenn. Hisz a háború alatt maguk a franciák alapítottak német lapokat és folyóiratokat, amelyekben Németország ellen szálltak síkra, nem éppen a leglojálisabb módon. Erre

a mi frankofiljaink azt szokták mondani: «quod licet Jovi, non licet bovi». No már én, bármennyire tisztelem a francia civilizációt, önérzetemmel nem igen tudom összeegyeztetni, hogy térdet-fejet hajtsak a Franciaország nevében a háború alatt és a háború után elkövetett bűnök előtt, csak azért, mert a francia nyelv varázsvesszejét suhogtatom kezemben. Nem szeretnék kérkedni, de igenis, tőlem telhető franciással ostorozni mertem és merem ostorozni máig is a múltba messze visszanyúló szláv-gall politikát, amely Trianonnál nyert dicstelen betetőzést.

És a mellett azt vallom, hogy ez alig van hatással arra az immár negyven esztendőös intim kötelékre, amely engem a francia nyelvhez és irodalomhoz fűz: nem, ez nem alterálja, nem csökkenti régi szerelmemet Párizshoz és mindenhez, ami francia, már kivéven a kiveendőket, főleg «in politicis». Én életem javát szenteltem arra, hogy a francia stílus szinte járhatatlan labirintusában eligazodjam, hogy a francia nyelv árnyalat-gazdagságának változatait rendre kifürkészem és a páratlanul álló francia szellemnek világokat visszatükröző dús folyamát megússzam, hogy a francia litteraturában, a régiben és az újban, olyan otthonosan érezzem magam, mint a legelső francia szakférfiak, de a lezajlott küzdelemben egészen másról volt szó, nem is a francia nemzetről, nem is a francia

népről, hanem csak néhány tudatlan és elfogult «politikaster»-ről, akik a nagy háborút és a kis békét csinálták. A francia nép, illetve a francia nemzet épp oly ártatlan a háború felidézésében, mint Trianon létrejöttében, sőt a franciák zöme hazánk feldarabolásáról ma is alig tud valamit. Nincs tehát akadálya annak, hogy a velők való barátságos érintkezést ismét felvegyük és a rajtunk esett igazságtalanságok jóvátételének szükségességéről őket meggyőzzük.

Entente-ellenes álláspontomra egyébként nagy hatással volt egy más körülmény is. Az, hogy 1916 nyarán Svájcba kerültem és ebben a kissé egyenlőtlen semlegességű országban figyelhettem meg a háborús eseményeket.

SVÁJCBAN.
KÜZDELMEM AZ ENTENTE-PROPAGANDA ELLEN,
SZÁMŰZÖTT KIRÁLYOKNÁL.
VISSZA BUDAPESTRE.

1916 nevezetes év életemben. 1916 márciusában meghalt atyám. 1916 májusában Ferenc József király a magyar nemességgel tüntetett ki és 1916 júniusában olyan borzasztó csapás ért, amely fájdalmasabb volt mindennél, ami eddig rám lesújtott: hat éves kis leányunk, Magduska, meghalt. És milyen körülmények között? Halála előtt vagy nyolc nappal egy M. nevű budai orvost hívtunk hozzá, akit átkom kísér mindmáig. Még azt sem tudta felismerni, hogy a gyermeknek difteritisze van és azt mondta, hogy baja csak múló természetű mumsz. A drága gyermek néhány napi kínlódás után meghalt, mert amikor a kórházban a helyes diagnózist megállapították – már késő volt. Ó, Molière, milyen igazad volt, amikor az orvosokat spanyol mintaképeid után találóan «matador»-oknak, azaz gyilkosoknak nevezted!

Úgy éreztem magam, mint akinek lelke egy darabját tépték ki. Mintha az egész élet elvesztette volna értelmét. Kínos és gyötrelmes hónapok teltek el, míg valahogy beletörődtem a sors megmásíthatatlan rendelkezésébe, noha még azután is sokáig bántott az önvád, miért nem tudtunk más doktort hívni, miért épp egy lelkiismeretlen kuruzslót, aki a legelemibb orvosi dolgokban is járatlan volt.

A nemességnek ilyen viszonyok között alig tudtam örülni. Pedig büszke voltam, hogy a kitüntetésre a *Revue de Hongrie* szerkesztése körül szerzett érdemeimért a cs. és kir. külügyminisztérium tett javaslatot és különösen, hogy Tisza István miniszterelnök volt az, aki pártolólág terjesztette fel a királyhoz az erre vonatkozó kérelmet.

Hogy rangemlésemet megköszönjem, feleségemmel együtt Bécsbe utaztam. A Hotel Imperialban szálltunk meg. Más üres szoba híján a «fejedelmi lakosztályt» jelölték ki számunkra. Szép idők, nagy idők! Akkor, dacára a háborúnak, Bécsben még pompásan lehetett élni és mivel ez, még nagy gyászunk előtt volt, ki is használtuk a császárváros nyújtotta örömeket. A cs. és kir. külügyminiszter báró Burián István volt. ő is elismeréssel nyilatkozott folyóiratomról és a cikkek jó franciaságát külön megdicsérte.

Az 1916 év jelentős eseményeinek sora ezzel még nem zárult le.

Egy este a nemzeti munkapártban járván, amelynek már szabadelvűpárt korában is tagja voltam, Ilosvay Lajos, az akkori kultuszminiszteri államtitkár, aki mindenkor nagy barátsággal viselkedett irántam, megkérdezte tőlem, nem volna-e kedvem Bernbe menni és ott a cs. és kir. követségnél a magyar főiskolai hadifoglyok és internáltak érdekében szolgálatot tenni. Kis leányom halála következtében annyira el voltam kábulva, hogy azt sem tudtam, miről van tulajdonképpen szó. De feleségemmel együtt oly borzasztó üresnek találtuk otthonunkat, hogy már ez a körülmény is arra késztetett, hogy fontolóra vegyem a Svájcra vonatkozó ajánlatot. Igen, el, el innen, másüvé, idegen országba, ott talán könnyebb lesz a feledés.

A cs. és kir. külügyminisztérium ugyanis arra kérte a magyar kormányt, illetve a m. kir. miniszterelnökséget, hogy – mint azt az osztrák kormány már megtette – ő is küldjön ki egy főiskolai tanárt az említett ügyek elintézésére. A kultuszminisztérium engem ajánlott, már azért is, mert olyasvalaki kellett, aki jól tud németül és franciául, őszintén szólva, nem láttam be, miért kellett ennek éppen főiskolai tanárnak lennie, de mivel garanciát kaptam, hogy a *Revue*

de Hongrie-t onnan is szerkeszthetem és e célból kéthavonként hazajöhetek, úgy gondoltam, hogy politikai és publicisztikai szempontból a lapra csak előnyös lehet, ha én semleges külföldön tartózkodom. A magyar miniszterelnökségen és a cs. és kir. külügyminisztériumban szintén helyeselték kiküldetésemet, abból indulván ki, hogy a háború alatt a szerkesztés és a terjesztés munkáját jobban lehet irányítani Svájcból, mint hazulról.

Így kerültem a rám nézve mozgalmas 1916 esztendő augusztusában Bernbe. Az osztrák-magyar követ akkor báró Gagern Miksa volt, nagyon előzékeny modorú, kedves úri ember, akivel mindjárt első jelentkezésemkor megállapodtam, hogy mint kurír fogok hazajárogatni, mert hisz a háború alatt a közönséges halandónak tudvalevőleg borzasztóan meg volt nehezítve az utazás, a hivatalos minőségben eljáró követségi futár előtt azonban minden vasúti kupé ajtaja megnyílt. Ehhez persze az kellett, hogy az ember a svájci szövetségi kormánynál annak rendjéről szerinte akkreditálva legyen. Követünk maga kísért el a svájci külügyminiszterként fungáló «Bundesrat»-hoz. Hoffmannhoz, hogy neki személyesen bemutatasson. (Erre a derék államférfiura utóbb az Entente nagyon megharagudott, mert béketárgyalások megindításán merte törni a fejét, ami akkor ellenfeleink

szemében főbenjáró bűn volt, úgy hogy le kellett mondania tisztéről.) Kaptam is egy szép zöldszínű igazolványt, úgynevezett «diplomáciai kártyát», amelyben fel volt tüntetve, hogy a berni cs. és kir. osztrák-magyar követséghez vagyok beosztva mint «attaché» és így jussom van bizonyos exterritoriális kiváltságokhoz. Ez a különben sablonos igazolvány a háború alatt a semleges országokban nagyon becses volt.

Érdekes, új élet várt ránk Bernben, noha az idegen diplomatákkal való érintkezés köre már nagyon szűkre szorult. Hisz hadilábon állottunk a félvilággal. A központi hatalmak csak egymással és az egyre gyérülő semleges államok követségeivel tartottak fenn összeköttetést: a magyarok, osztrákok, németek, bolgárok, törökök egymáshoz jártak és az idegen elemet svájciak, hollandusok, spanyolok, s már addig-ameddig, az amerikaiak képviselték. Persze, a «semlegesek» eljártak hozzánk és ententékhoz is. Az egyes diplomaták érzelmeivel azonban mindenki tisztában volt. Mert a semlegesség bő takarója alatt sok minden elfért. A svéd követ, gróf Ehrensvärd például nyíltan entente-párti volt, az öreg spanyol miniszter, del Rey noso a központi hatalmakkal rokonszenvezett, az amerikai követ pedig éppolyan angломán volt mint a legtöbb amerikai. De a svájci semlegesség se volt sokkal különb az amerikaiénál. Még a németnyelvű svájci lapok is

a legtöbben rosszindulatúan írtak Németországról és mi rólunk. A genfi, lausannei sajtóról nem is beszélek, mert ennek hangja még a franciáénál is szenvedelmesebb és gyalázkodóbb volt. Mikor Genfben, de főleg Lausanneban jártam, mindig az volt az érzésem, hogy egy eltorzított francia városban járok, annyira gyűlölettől égett az atmoszféra.

Szinte csodálatos dolgokat tapasztaltam Svájcban. Középről láttam azt a roppant hatalmat, amit az entente-propaganda jelentett. A legtöbb svájci és a legtöbb semleges beleszédült abba az örvénybe, amelyet a hatalmas francia-angol sajtóhadjárat ázott úgyszólván az egész világon. Mindenütt elhitték az Entente hamis és képmutató jelszavait. Elhitték, hogy a háborút Németország, illetve a központi hatalmak akarták, hogy a mi harcunk a nemzetiségek leigázására irányul és hogy győzelmünk a barbárságnak a civilizáción való diadalával volna egyjelentésű. Elhitték, hogy Franciaország, Anglia és Oroszország – már addig, míg a nagy Entente-hoz tartozott, – a jogért, igazságért küzd és hogy a «szövetségesek» egyedüli célja a méltányos, igazságos és állandó békének megteremtése. Ezt harsogta nap-nap mellett minden francia, angol, olasz, sőt amerikai újság és ennek az irtózatossággal a világra zúdított hazugság- és rágalom-zuhatagnak fülsiketítő lármájában elveszett

minden tiltakozó hang, amely mást mondott, mint ami az entente-mitológia megengedett.

Én külpolitikával behatóan csak 1912 óta kezdtem foglalkozni, amikor folyóiratunk mind több figyelmet szentelt az e körbe vágó kérdéseknek. Svájcban, ha szabad magam így kifejezni, már a viszonyok is arra készítettek, hogy «külpolitikussá» képezem ki magam. Nem a követségen elfoglalt hivatalos állásomnál fogva volt erre szükség, mert a magyar hadifoglyok és internáltak ügyeinek intézése, bármilyen fontos és hasznos feladatot rótt is rám, nem volt politikai jellegű misszió; de mint a *Revue de Hongrie* szerkesztője Tisza István miniszterelnöktől és a cs. és kir. külügy-minisztériumtól azt a megbízást kaptam, hogy vegyek részt az Entente-propaganda leküzdésére irányuló védelmi harcban. Álnév alatt nem egy francia cikket írtam, amelyet Gagera bárónak sikerült olyan vad entente-párti orgánumban is elhelyezni, aminő például a *Gazette de Lausanne* volt, amelynek főszerkesztőjével még a háború előtti időből barátságban állott.

Az ellenséges sajtónak a központi hatalmak ellen indított offenzívája párját ritkító hevességgel dúlt: szembeszállni vele szinte emberfeletti vállalkozás volt. Sajnos, sem Ausztria-Magyarország, sem Németország mértékadó körei kezdetben nem tulajdonítottak olyan fontosságot a propagandának, aminőt kellett volna.

Csak utóbb, 1917 végén – mikor már bizony kissé késő volt – indult meg részünkről is behatóbb módon az ellen-akció a sajtó terén. Az erre irányuló munka főleg a semleges országokban zajlott le: Svájcban, Hollandiában, Svédországban. Talán a legfontosabb gócpont Svájc volt, már földrajzi fekvésénél fogva is.

Itthon, mint hazautazásaim alkalmával tapasztaltam, sokan azt hitték, hogy az ellenségeskedések dacára, Bernben kedélyes élet folyik a diplomata-világban. Szó se volt róla. A két csoport képviselői, akármilyen jó viszonyban voltak is azelőtt, a háború óta nem ismerték többé egymást és ha találkoztak, legfeljebb csak ádáz pillantásokkal fejezték ki érzelmeiket. Én családommal együtt (Svájcban két fiam született) a Hotel Bernerhofban laktam, amely inkább a központi hatalmaknak szolgált szállásul, míg az entente-diplomaták nagyrészt a Hotel Bellevueban találkoztak, bár az osztrák-magyar és a német követségnek néhány tagja is ott élte a hazáért nem túlságosan bánkódó életét.

Talán túlzok, ezt mondván, de sajnos, tapasztalnom kellett, hogy az úgynevezett hivatásos diplomaták közül csak kevesen vették szívükre a dolgokat. Még a komolyabbak is leginkább arra szorítottak, hogy «aktákat» intézzenek el. A nagy idők szavát nem igen értették. Természetesen csak általánosság-

ban beszélek, mert akadtak kivételek. Meg talán elfogult is vagyok. Mert én valóságos szenvedéllyel szenteltem magam a háború ügyének. A nagy összeütközéssel foglalkozó könyveken kívül nap-nap mellett elolvastam a francia, angol, olasz, német lapokat és mélységesen fel voltam háborodva a becsmérő cikkek tömegén, amellyel a milliós hadseregekkel rendelkező és mindennemű erőforrásokban gazdag koalíció a maga orgánumai révén minket, központi hatalmakat és köztük Magyarországot szinte előzönlött. Az ő heveségük, gyűlöletük, engesztelhetetlenségük úgyszólván rám is átragadt. És nem tudtam megérteni, hogy némelyek, és köztünk a mi diplomataink, hogyan képesek hidegek maradni, amikor a gonoszság tengerének körültünk csapdosó hullámai majd elnyelik országaikat, őket nem ingatta meg az ő olimpusi nyugalomukban a hazájukat létalapaiban megrázó orkán, amely az entente-írásokból feljük süvöltött. Vagy nem olvasták a sajtó megnyilatkozásait vagy pedig úgy gondolkoztak, hogy ez csak amolyan újságírói átkozódás, amelynek nincs nagy jelentősége. Sajnos, lebecsülték ellenfeleink propagandájának és általában az irodalmi ólommérgezésnek öldöklő hatását.

Mert hisz mindaz, amit az entente-sajtó több mint négy éven át mindenféle változatban hirdetett, hogy a háborút mi idéztük föl és ezért lakolni fogunk, be-

következett. A középponti hatalmakat «megbüntették» és minket magyarokat a legszörnyűbben. Nem volt tehát üres szóbeszéd, amit a lapok írtak és amit a mi hivatalos köreink ignorálni látszottak. A mai Európa térképe szomorúan igazolja, hogy a kitűnően megjátszott felháborodásnak moraja, amely mennydörgés-szerűen zúgott végig ellenfeleink propagandáján, rettentő pusztulást vitt végbe az emberiség lelkében, különben ez nem járult volna hozzá, hogy Párizs külvárosában olyan békét csináljanak, amilyeneket csináltak. Főleg azzal, hogy bele tudták verni az egész világ köztudatába, hogy a háborúért és így a velejáró sok szenvedésért mi vagyunk felelősek, az égő gyűlölet csóváját hintették el a küzdő népek sorában.

Nem akarnám azt állítani, hogy előre láttam azt, ami bekövetkezett, mert még a háború elvesztését is számba véve sem hihette senki, hogy az entente-téboly lázálmai annyira megvalósulhatnak, amennyire megvalósultak, de az igazsághoz híven megállapíthatom, hogy ellenfeleink pennával vívott hadjáratának jelentőségét és várható eredményét helyesebben ítélt meg mint sok úgynevezett hivatásos politikusunk és diplomatánk,

Bernben egyébként szép volt az élet, főleg ha arra gondoltunk, hogy a budapesti, bécsi és berlini lakosság a háború utolsó esztendejében már sok min-

denféle nélkülözésnek volt kitéve. Az osztrák-magyar, német, bolgár, török követek, olykor a svájci külügyi osztály vezetői estélyeket adtak, amelyeken a semleges államok képviselőivel a fehér asztalnál elmélkedhettünk a lezajló eseményekről. Élénken emlékszem az akkori bolgár ügyvivőnek fényes soirée-jára, amelyen a Svájcban időző magyar arisztokrácia számos tagja is résztvett. Nevezetesebb volt az a vacsora, melyet a berni kormány rendezett egy speciális misszióval megbízott osztrák-magyar diplomata tiszteletére. Ez a diplomata nem volt más mint gróf Mensdorff, egykori angolországi nagykövetünk, egyébként gróf Apponyi Albertnek sógora. Hivatalosan azért jött Bembe, hogy a hadifogoly- és internált-ügyeket felülvizsgálja. – Milyen megtiszteltetés! – gondolhattuk volna magunkban. – Kormányunk annyira fontosnak tartja a tőlünk vezetett ügyosztályt, hogy egy nagymultú nagykövetet küld ki biztosul! E mögött lappang valami. – Lappangott is.

Gróf Mensdorff londoni missziója folyamán nagyon jelentős pozíciót vívott ki magának az angol udvarnál és az irányadó angol politikai körökben. Becses összeköttetései voltak entente-beli vezérférfiakkal is. A jeles gróf megjelent a követségen és úgy osztrák kollégámnál mint nálam melegen érdeklődött a hadifogoly- és internált-ügyek állásáról, de ez csak arra való volt,

hogy amolyan «alibi»-félét szerezzen magának, hogy jövetelének igazi céljáról a figyelmet elterelje. Mert gróf Mensdorffot azért küldte ki Károly király, illetve a cs. és kir. külügyminisztérium, hogy Smutszal, az angol kormány megbízottjával békéről próbáljon tárgyalni.

Sajnos, ebbeli fáradozásainak nem volt fogatjuk. Hogy miért, azt nem lehet tudni. Valószínűleg azért, mert az oroszok, franciák, angolok, mind sajátos mániában szenvedtek. Úgy tettek, mintha szentül meg volnának győződve, hogy a támadók mink vagyunk és ők védekeznek. Ennélfogva a harcot csak akkor hajlandók abbahagyni, ha annak kimenetele győzelmüket biztosítja. Koncessziókat alig akartak tenni, ellenben a központi hatalmaktól háborús céljaiknak majdnem teljes honorálását megkívánták, így többek közt Elzász-Lotharingia átengedését. Rendszerint szóba került ilyenkor az osztrák-magyar monarchiának a kettős szövetségből való kiválása, illetve Németország cserbenhagyása is. Ragaszkodtak ahhoz, hogy külön-külön nem kötnek békét, de tőlünk elvárták volna, hogy hitszegők legyünk. Elkapatottságukban úgy viselkedtek, mintha csak ők, és csak ők volnának a világon és érdekeiknek, amelyeket az emberiségével azonosítottak, hajlandók voltak mindent, de főleg ellenfeleik létét alárendelni: «si fractus

illabatur orbis». Pusztuljon minden, de nekik csak olyan béke kellett, amely a központi hatalmak kapitulációjával ért fel.

Mondom, nem tudom, mi folyt le Mensdorff és Smuts között, de majdnem biztos vagyok benne, hogy a közeledés lehetősége a monarchia és az Entente között az említett szempontokon szenvedett hajótörést, akárcsak a többi titkos svájci kísérlet a béke helyreállítására. Hisz volt ilyen több is.

A nagyközönség – nálunk és a külföldön – helyesen sejtette, hogy Svájc kiváltképpen alkalmas a háborús felek összejövetelére és a béke esetleges előkészítésére. A kis ország csak úgy hemzsegett a sokféle kémről és egyetlen követségi ember vagy ismerőbb újságíró egy lépést se tehetett a nélkül, hogy meg ne figyelték volna. Egyszer a Bernerhofban egy francia leánnyal beszélgettem, aki nemeskéri Kissékkal állt rokonságban, amikor észrevettem, hogy valaki mögém került és minden szóra figyelt, amit kiejtettünk. Másnap már a francia nagykövetség részéről megintették a leányt, hogy ne bocsátkozzék beszélgetésbe olyasvalakivel, aki az osztrák-magyar követséghez tartozik. A francia nagykövetség gyors értesülését valószínűleg a mi szállónk portásától kapta, akiről utóbb kiderült, hogy a «szövetségesek» fizetett kéme volt. Welschi létére vad entente-párti érzelmeit nem is

titkolta, nagy megütközést keltve a Bernerhof központi hatalmi diplomatáinak körében. Mikor rábizonyult hogy kém, elcsapták. De fél-Svájcot nem lehetett elcsapni!

Svájcból indult ki Sixtus herceg ismeretes akciója is, amely főleg Sonninionak, az akkori olasz külügyminiszternek magatartásán hiúsult meg. Ezek komoly, illetékes helyről kezdeményezett béke-kísérletek voltak, de történtek «felelőtlen elemek» részéről is mindenféle próbálgatások, amelyeknek természetesen alig lehetett sikerük. Mikor Burián után Czernin lett a külügyminiszter, osztrák-magyar részről a béke utáni vágy még inkább kifejezésre jutott. Czernin menesztette báró Gagernt és helyébe báró Musulint nevezte ki. Musulin tehetséges ember volt, a Ballplatzon a legjobb stílista hírében állott és a kényes diplomáciai okiratok megszerkesztésével őt bízták meg. A belgrádi kormányhoz intézett 1914-ben az ultimátumot is ő fogalmazta. Svájcba is valószínűleg azért küldték ki, mert azt remélték, hogy talán módját ejti valamelyes közeledés létrehozásának az ellenfelek között. Már mondtam, hogy osztrák és magyar politikai körökben el volt terjedve az a felfogás, hogy az Entente komolyan nem ránk haragszik, hanem csak a németekre. Főleg a francia szimpátiákra véltek támaszkodhatni Bécsben. Az említett puhatolódzások is ezeken alapultak. Az

meglehet, hogy az ellenségeskedések folyamán volt idő, amikor talán az osztrák-magyar monarchiát meg lehetett volna menteni, de a központi hatalmaknak és Ausztria-Magyarországnak különösen, nagy «pech»-ük volt. Minden összeesküdött ellenünk... bár azt a borzasztó sorsot, amely a Habsburgok birodalmát utólérte, senki se láthatta előre.

Musulinnal egész jól megfértem, de épp annál-fogva, hogy missziója arra látszott irányulni, hogy a franciákat «megnyerjék», a követ némileg rosszalta a *Revue de Hongrie* egyik-másik cikkének sokszor meglehetősen éles hangját. Mert a berni osztrák-magyar követségen is többségben voltak a francofilok; ezek szemben állottak azokkal, akik nem voltak hajlandók a németekről körülbelül úgy gondolkozni mint az Entente háborús publicistái és politikusai.

Én kezdettől fogva nem bíztam Clemenceau úr és társainak jóakarátában, már azért sem, mert tudtam, mennyire elkötelezték magukat romlásunkra törő szomszédainknak. Aztán nem tudtam belátni, mire vannak a franciák és társaik olyan nagyra? Hisz harci tetteik nem jogosíthatták fel őket erre. Igaz, hogy végül ők maradtak felül. De miért? Mert ha a központi hatalmak szembe is tudtak szállni egy világgal, kettővel még se bírtak. Wilson úr, akit én, mint erről bárki meggyőződhetik, ha folyóiratom ide-

vágó évfolyamait forgatja, állandóan «le professeur criminel d'outre-mer»-nek tituláltam, a legfőbb bűnös volt abban, hogy elvesztettük a háborút – és a békét, mert ha nem ő ül az elnöki székben, talán Amerika még se avatkozott volna be a küzdelembe, amelyhez voltaképpen semmi köze se volt, noha acélköteleknél is erősebb pénzügyi szálak fűzték Angliához és szövetségeseihez.

Hadd említsem itt meg, hogy bolyongásaim során talákoztam és beszéltem olyanvalakivel, aki Wilsont közletről ismerte és sokszor személyesen tárgyalt vele. Ez Bernsdorf gróf volt, Németország egykori nagykövete Washingtonban. «Mondja meg Excellenciád, szóltam hozzá, milyen ember volt az északamerikai Unió elnöke, bolond vagy gonosz?» – «Egyik sem», felelt a német demokrata-párthoz tartozó ex-nagykövet és jelenleg Németország képviselője a Népszövetségénél. – Szerinte Wilson komoly, jóhiszemű politikus volt, aki őszintén, becsületesen törekedett az igaz békére, de elgáncsolták, mert nem volt kellő energiája szándékainak keresztülvitelére. Ezt a nézetet mások is vallják és lehet, hogy így volt. Bernsdorf egyébként utalt *Deutschland und Amerika* című művére, amelyben beszámolt amerikai missziójáról és azokról a meghíúsult tárgyalásokról, amelyek az Egyesült Államokkal való béke megőését célozták. Beszélgetésünk kapcsán ez a

kiváló diplomata nem hunyt szemet honfitársai hibái előtt és könyvében sem csinált titkot abból, hogy a német kormány baklövései sokban hozzájárultak ahhoz, hogy az ellenségeskedés kikerülhetetlen lett a központi hatalmak és Amerika között.

De visszatérek berni élményeim vázolására.

Külpolitikai nézeteim, mint mondtam, nem voltak túlságosan népszerűek követségünkön, főleg amikor már Musulin volt ott az úr. Csakhogy szerencsére én a magyar kormánytól függettem és a cs. és kir. külügyminisztériumnak sokkal kevésbé voltam alárendelve, mint osztrák kollégám, aki ellentétben velem, mintaképe volt a pedáns és száraz bürokratának. Azért tehát tovább is a hírlapírói munkásságot tekintettem főfeladatomnak és gyakran mártottam tollamat olyanféle vitriolba, aminőt ellenfeleink használtak, mikor rólunk írtak. Két úrnak nem lehet szolgálni. Én nem tudtam arra az álláspontra helyezkedni, hogy a «gloire» nemzetét «csak hódolat illeti meg, nem bírálat», mint Madách *Ember Tragédiája*-ban az Úr mondja magáról. Kíméletlen hangú cikkeimért meg is haragudtak rám a franciák. Mert hisz a derék Raoul Chélard, aki a háború előtt Magyarországon élt, sőt magyar pénzen évenként egyszer megjelenő lapot is adott ki – nem hagyhatom említés nélkül, hogy irodalmi és tudományos munkásságomért engem is kidicsért benne – most ott

ült a Rousseau megénekelte szép Clarens- és Vevey-ben és mint a francia sajtóiroda alkalmazottja mindenről informálta kormányát. Főleg a Magyarországot illető dolgokról. Lapomnak magatartása bizonyára nem kerülte el figyelmét, annál kevésbbé, mert magyarok is akadtak, akik bejáratosak voltak hozzá. A háború befejezése után Raoul Chélardt a francia kormány azzal jutalmazta meg, hogy kinevezte Budapestre kereskedelmi attaché-nak.

Rossz néven vették francia részről egy 1917-ben megjelent magyar könyvemet is: *És a bálványok rombadőlnek*, amelyet a mi közönségünk felvilágosítására írtam. Ebben ugyancsak kikeltem az Entente-harsogta hazug jelszavak ellen, kifejezván, mekkora csalódást okozott nekem a művelt nagy népeknek és köztük a franciáknak háborús örülete. Utóbb, mikor nálunk a vörös terror uralkodott, Bécsben Levai André-val, a *Le Temps*-nak budapesti, majd bécsi levelezőjével találkoztam; ő sietett a szememre vetni, hogy ezzel a könyvvel eljátszottam honfitársai kegyeit. Lehet, hogy kissé impolitikus voltam, de én hazámnak véltem szolgálatot tenni. Egyébként meg nem foghatom, hogy miféle károm lehetett volna a franciák elismerésének elmaradásából. Azt az egyet megtették, hogy a légion d'honneur-től elütöttek. Mert ez kitüntetés, amelynek, nem tagadom, örültem volna, már

úgyszólván birtokomban volt. Egy csomó francia író és politikus, akik közt Franciaország legragyogóbb nevei is szerepeltek, mint Bourget, Dechanel, Hanotaux, Faguet, Henri de Régnier, 1913-ban előterjesztést tettek az illetékes francia köröknek, hogy a becsületrend lovagjává kinevezzenek. Mikor 1914 májusában Bécsben Dumaine francia nagykövetnél jártam, közölte velem, hogy a «kereszt útban van». A budapesti főkozulátuson ki is állítottam már a kívánt formulárét – de eljött 1914 augusztusa és a légion d'honneur elmaradt. Ha a háború folyamán «jól viselkedtem» volna, bizonyára utólag megkaptam volna.

Azt azonban még megértem, hogy a francia kormány, azaz helyesebben az a néhány francia, aki működésemet a háború alatt rosszakaratú érdeklődéssel kísérte, megneheztelt reám, de különösnek tetszett, hogy honfitársaim között is akadtak, akik megütköztek «merészségemen», amellyel az Entente-ot támadtam. Azt is hallottam, hogy kísérlet történt, hogy engem eltávolítsanak Bernből és csak Tisza István gróf miniszterelnök határozott ellenállásán múlt, hogy vissza nem hívtak. Bármiként volt is, én tiszta lelkiismerettel állíthatom, hogy a *Revue de Hongrie* soha meg se közelítette azt a durva hangot, amelyet a francia és a vele szövetséges welschi sajtó Magyarországgal szemben használt. Egy lausannei

entente-párti napilap, a *La Suisse* egyszer leközölte egy cikkünket és csodálkozásának adott kifejezést, hogy a háború dacára ilyen a franciákra nézve kedvező közlemény jelenhetett meg ellenséges ország sajtójában.

Mindamellett nem lepett meg, hogy a «béke» beköszöntével a párizsi hivatalos körök azon mesterkedtek, hogy folyóiratomat a háború alatt tanúsított magatartása miatt elnémítsák. Akadtak magyar emberek, akik, nyilván az akkori budapesti francia követség egyes tagjainak inspirációjára, legalább engem szerettek volna eltávolítani a lap éléről. Egy Pekár Gyula államtitkársága idején a kultuszminisztériumban 1921-ben tartott ülésen valaki indítványt tett, amelynek értelmében meg kellett volna hoznom azt a «hazafias áldozatot», hogy szerkesztői tisztemről lemondjak. A miniszterelnökség kitűnő képviselője ellenkező nézetet vallott. Nekem eszem ágában se volt, hogy Canossat járjak azért, mert megtettem, amit tennem kellett.

No de hadd mondjak még el egyet-mást a követésen kifejtett tevékenységemről a hadifoglyokat és az internáltakat illetőleg. Eleinte magam végeztem el minden e körbe vágó hivatalos ügyet, utóbb azonban segítséget kaptam. A Franciaországban internált magyarok és az olaszországi hadifoglyok mind több dolgot adtak. Egyik főfeladatunk az volt, hogy az intelli-

gensebb elemekhez és főleg az egyetemi hallgatókhoz könyveket juttassunk el. Ezeket a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztérium bocsátotta rendelkezésemre. Olykor elébe utaztunk azoknak a vonatoknak, amelyek Olaszországból súlyosan sebesült foglyokat szállítottak haza és ez utóbbiak között mindenféle «szeretet-adományokat» osztottunk ki. Szoros összeköttetésben állottunk a svájci Vörös Kereszttel és segítségével a háborúban eltűntek után kutattunk. Kieszköztük, hogy az osztrák-magyar rokkant internáltak és hadifoglyok vagy hazamehessenek vagy Svájcban tartózkodhassanak, stb. Az említett ügyek intézése körül a cs. és kir. követségen kifejtett működésem elismeréséül 1918. májusában ő Felsége a király udvari tanácsosi címmel tüntetett ki.

Teltek a hónapok és a háború csak folyt tovább. Bármilyen érdekes volt is az élet Bernben, különösen eleinte, idő multával bizony kissé unalmassá vált. Némi változatosságot hoztak a meglehetősen egyhangúságba gyakori hivatalos utazásaim Bécsbe, Budapestre, többnyire Münchenen át, ahol néha egy-két napra megálltam. A járás-keelés annál viszontagságosabb és keservesebb lett, mennél inkább közeledtünk a háború végéhez. A vonatok rendetlenül közlekedtek és télen fűtetlenek voltak. Egyszer egész éjjel hideg kocsiban utaztam Salzburgból Bécsbe, ahová csak nagy késéssel

érkeztünk meg. Rendesen a Hotel Imperialban laktam, ahol utóbb már alig lehetett ennivalót kapni. Igaz, hogy legtöbbször lepecsételt csomagokban hoztam magammal Svájcból élelmiszereket és más egyebet, főleg szivart és cigarettát. Emlékezetes maradt előttem az az akkori viszonyok között szinte pazar ebéd, melyet Wekerle, Szerényi, Serényi gróf, stb. társaságában fogyasztottunk a Sacher egy külön termében. Engem Serényi gróf, földművelésügyi miniszter hívott meg, aki mindenkor meleg barátságot tanúsított irántam. Hogy ez a lakoma mikor volt, pontosan nem tudom, de a monarchia napja akkor már leáldozóban lehetett. 1918 vége felé az osztrák hatóságok mind kevésbé respektálták a diplomáciai futároknak kijáró kedvezményeket. Utoljára 1918 októberének második felében jártam Bécsben és Budapesten. Tisza István meggyilkolásáról már csak Bernben értesültem, ahová november elején érkeztem vissza feleségemmel együtt. Mellesleg meg akarom jegyezni, hogy szerintem a nagy magyar államférfiú halálát is bizonyos mértékben az Entente gonosz propagandájának rovására lehet írni: ellenfeleink voltak azok, akik az egész világgal elhitették, hogy Tisza István – most már tudjuk, hogy ez a vád milyen igazságtalan – a legfőbb háborús uszítók közé tartozott. Az Entente aknamunkája olyan sikeres volt, hogy még Ausztriában és Magyarországon

is éreztette végzetes hatását. Főleg a szocialisták és a radikálisok közül részegedtek meg sokan attól az áfiumtól, amely oly dúsan burjázott az Entente-beli politikusok szónoklataiban és sajtójában.

Svájci szolgálatom idejére eső utazásaimról szólván, meg kell emlékezniem 1916-ban tett hollandiai misszióm-ról is. Már jeleztem, hogy báró Giskra, aki az osztrák-magyar monarchia hágai követe volt, sokat fáradozott a *Revue de Hongrie* terjesztése körül, abból a helyes feltevésből indulván ki, hogy a háború folyamán Hollandia is nagyon fontos centruma volt az ellenséges agitációnak, amelyet osztrák-magyar részről ellensúlyozni kellett. Ha Svájc főleg Olaszországgal és Franciaországgal való szomszédsága révén játszott nagy szerepet az ellenséges államok diplomáciai és újságírói tevékenységében, Hollandia viszont az angol és amerikai viszonylatok szempontjából volt nevezetes. Az angolok itt erős propagandát fejtettek ki a központi hatalmak ellen. 1916-ban Bécsben járván, a cs. és kir. külügyminisztérium felkért, hogy lapom terjesztése érdekében utazzam Hollandiába. Giskra báró, akinek felesége amerikai asszony volt, sok és becses összeköttetéssel rendelkezett Németalföld fővárosában. Mikor feleségemmel együtt Hágába érkeztünk, természetesen nagyon szívesen fogadott és mindent megtett, hogy megbízásomat sikerrel végezhessem el.

Tiszteletünkre estélyt is rendezett, amelyen megismerkedtünk Németország akkori követével, Rosenel is. Ez a diplomata, aki a forradalmi idők után egyideig Németország külügyminisztere volt, tudós orientalista hírében állott. Magyarországról egy embert ismert, Goldzieher Ignácot, aki iránt nálam is melegen érdeklődött.

Maga Hollandia nagyjából entente-érzelmű volt. Úgy látszik, főleg a németektől való félelmükben, a legtöbbben a szövetségesek győzelméért imádkoztak. Bizony, a holland semlegesség még furcsább volt mint a svájci. Egyszer elmentünk egy moziba. A képek közt, amiket bemutattak, néhány alávalóan tendenciózus volt. Megjelent a vásznon egy gyilkos tekintetű katona, szeme vérben forgott és szájában tör, mintha éppen valami szegény polgári áldozatot készülne orvul leszúrni; aláírva: «ez a bajor katona!» Ahány bennszülöttel csak beszéltem, mind németellenes volt. Bizony, kitűnő szövetségeseink nagyon népszerűtlenek voltak a semleges országokban. Ez alól talán Svédország és Spanyolország volt kivétel. De erről csak hallomásból tudok. Igaz, a háború folyamán kezembe került a madridi *Epoca* egy száma, amely ugyancsak erősen elfogultnak mutatkozott az Entente javára. No de mellékes. Ha a holland nép széles rétegeiben főleg a Németország elleni antipátia domi-

nált, a hollandi politikusok közül számosan, akikkel én találkoztam, meggyőződéses hívei voltak a központi hatalmaknak, így Kuyper, Cort van Linden volt hollandi miniszterelnökök, Savorin-Lohman, ugyancsak miniszterséget viselt férfiú és mások, akiknek neve most nem jut eszembe.

Hágában ért bennünket a hír, hogy Ferenc József császár és király meghalt. Halálának nagy jelentőséget tulajdonítottak a németalföldi főváros politikai és diplomáciai köreiben. Hollandiából csakhamar visszatértünk Svájcba és én tovább folytattam megszakított működésemet.

1917-ben nevezetes vendég érkezett Svájcba: Konstantin görög király és családja. A dicső Entente, amely telelármasztotta a világot a németek szerződés-szegésével, amiért a belga semlegességet megsértették, Görögországot minden áron a maga neutralitásának feladására akarta bírni. Az angolok, de főleg a franciák sehogy sem tudták megérteni, hogy akadhat nemzet, amely nem siet vérét feláldozni az ő érdekükben. A száműzött fejedelem épp azért vívta ki a franciák ellenszenvét, mert nem akarta népét harcba vinni a központi hatalmak ellen. Az athéni entente-diplomácia azonban addig áskálódott

ellene, amíg kénytelen volt az uralkodásról lemondani és országát elhagyni. Pedig a görög nép igazán bálványozta királyát, amit az is bizonyít, hogy a háború vége után diadalmasan visszahívta Görögországba. De Konstantin nem sokáig élvezhette a megérdemelt hatalmat, mert úgyszólván akarata ellenére a törökkel háborúba keveredett, amelynek szerencsétlen kimenetele következtében ismét kénytelen volt Athénból távozni. Olaszországba ment, ahol egy régi sebének felújulása következtében nemsokára meg is halt.

Görögország esete kiáltó példája annak a terrornak, amelyet az Entente a háború egész folyamán a semlegesekkel szemben kifejtett. Svájctól nem várta el, hogy az ő szent ügye mellett kardot rántson, de azért itt is zsarnokoskodott és az élelmi szereknek és a nyersanyagoknak megvonásával fenyegette meg a kis országot, valahányszor igazán neutrális akart lenni. A görög király és családja az entente-intrikák miatt valósággal menekülni volt kénytelen hazájából és előbb Luzernben, majd Sankt-Moritzban telepedett le. A királyi hercegeken kívül egy csomó a dinasztiahoz hű politikus és katonatiszt is elkísérte száműzetésébe Konstantint, akinek felesége tudvalevőleg a német császár húga volt. A király bűnei közt valószínűleg II. Vilmostal való sógorsága esett a legsúlyosabban latba. A cikkekben, amelyekben őt és semlegességét

politikáját támadták, ezt a rokon kapcsolatot állandóan szemére vetették. Egyik öccsének, Miklósnak orosz, egy másíknak angol hercegnő volt a felesége: e körülmények viszont előnyös hatással voltak a görög királyi család nemzetközi helyzetére. Mivel az olaszok, akik Venizelos expanziós politikájának már saját jól felfogott érdekükben se voltak hívei, szintén bizonyos rokonszenvvel kísérték Konstantin politikai állásfoglalását, a franciákra hárult az ellene indított hajsza főódioma. A görög királyi család meglehetősen elvonult életet élt Svájcban és főleg a kíséretüket alkotó urakkal érintkezett. A legismertebbek ezek között Streit György előbb bécsi követ, majd külügyminiszter, Theotoki, egykori görög követ Berlinben és Hatzanesti tábornok, vezérkari főnök voltak. Mindegyikkel gyakran politizálgattam, sőt az utóbbi fel is keresett néhányszor a Bernerhofban, a háborús felek hadvezéreinek taktikai terveit kritizálván előttem. A görög urak között kétségtelenül Streit volt a politikailag legfegyelmetesebb elme, aki rajongásig szerette királyát. Az uralkodó és a közte levő viszonyra jellemző volt, hogy tegeződtek, illetve Konstantin «per te» szólította egykori külügyminiszterét és ha nem csalódom, számúzetése alatt is egyik legfőbb politikai tanácsadóját. Mikor a háború után visszakerült a hellén trónra, a kíséretében volt politikusok is megint kor-

mányra jutottak, Streit kivételével, aki Svájcban maradt. Ez azonban végzetes lett rájuk, mert a Görögországra nézve katasztrofális kimenetelű törökellenes háború után a forradalmi köztársasági párt kivégeztette a király bizalmas híveit. Theotoki és Hatzanesti is ezek között voltak.

Ó emberi gonoszság és emberi butaság: mily halhatatlanok vagytok! Szegény Konstantin mindent megtett népéért és ez mégis ellene fordult, amikor a szerencse elhagyta. És megölték leghűbb embereit, akik legalább is oly kitűnő hazafiak voltak, mint azok, akik ítélkeztek felettük. Ha a régi görög tragédiák is a sorsnak ilyenén fordulatait zengték meg, kár volt őket megírni Sophoklesnek. Mert inkább egy Aristophanes tollára lettek volna méltók.

Én Konstantin királlyal Sankt-Moritzban találkoztam. Streit útján kértem kihallgatást és vártam, mikor lesz szabad jelentkezni. E helyett azonban más valami történt. Amidőn ugyanis ebéd után feleségemmel együtt a Carlton hotelben ültünk, ahol a királyi család és mi is laktunk, megjelent előttünk egy úr, az udvarmester, aki mélyen meghajolva közölte, hogy ő Felsége azonnal hozzánk jön. És még mielőtt csodálkozásunkból felocsúdhattunk volna, már feltűnt előttünk délceg alakja. Alig volt időnk felállni és tiszteletteljes üdvözlésére sietni. Minden

teketória nélkül mellénk ült és beszélgetni kezdett velünk. Szerencsére kissé távol estünk a többi vendégtől és így társalgásunkat senki se hallhatta. Sok mindenről volt szó, de ma már nem volna értelme annak, ha felidézném, amit a görög király a háborúval kapcsolatban mondott. Hitt a központi hatalmak győzelmében, egyébként azonban nem volt olyan elfogult a németek javára, mint azt az Entente sajtója hirdetni szerette.

Mély hatással voltak rám a Konstantinnak ama fejtegetései, amelyekben neutralitási politikáját igazolta, ő szegény, aki nagy ember lett volna akkor is, ha nem lett volna király, azt hitte, hogy jóhiszeműsége és népének helyesen felfogott érdeke olyan páncél, amelyről a rágalom nyilai visszapattannak. De tévedett. A franciák csak Venizelosért lelkesedtek, aki kész lett volna Görögországot is áldozatul dobni az entente-moloch vérszomjának, amely η m csillapult, amíg a tőle kierőszakolt támadó háború céljai elérve nem voltak. Konstantin meghalt, fia, aki elfoglalta a görög trónt, szerencsétlenség áldozata lett és aki helyébe jött, azt szintén száműzték azóta. Hiába hívják a dinasztíát Glücksburg-nak, nincsen szerencséje.

Késő délután lett a Carlton halljában, amikor a hellének ex-uralkodója búcsút mondott nekünk. Kedves, okos és közvetlen ember volt, beszéde, járása és gesz-

tusai: minden fejedelmi volt benne. Fiával, a diadochkal Bernben ismerkedtem meg. Miklós herceget, a király öccsét is több ízben felkerestem: ő volt a királyi család tagjai közt a legszenvedélyesebb; már úgy értem, hogy ő volt az, akit a legmélyebben megrendített az a méltatlanság, amely trónon ülő testvérét sújtotta. Miklós herceg hol van most? Merre vetette a világtörténet szeszélye? Nem tudom. (Azt hallottam, hogy Párizsban él.) Egyszer azt mondta nekem, hogy mint vallásos ember nem bírja elhinni, hogy Isten, akinek igazságossága végtelen, megengedje, hogy Konstantin, aki bíborban született és népének igaz, jó királya volt, mint száműzött haljon meg. Pedig mégis megengedte.

*

1917 végén ismét nevezetes látogató érkezett Svájcba: Károlyi Mihály gróf. Huszár Károly, a későbbi miniszterelnök vele együtt jött. Utóbb Diener-Dénes József is megjelent, valószínűleg, hogy a tanácsadó szerepét játszassa a «magyar népköztársaság» leendő elnöke mellett. Károlyi Mihállyal, aki a Bernerhofban lakott, többször találkoztam és meghallgattam külpolitikai fejtegetéseit, amennyiben az ő szocialista és pacifista maszlagtól átitatott frázisait ilyeneknek lehetett nevezni.

Károlyinak Svájcba érkezéséről Czernin külügyminiszternek is tudnia kellett, sőt nincs kizárva, hogy

titokban támogatta kiutazását. Az tény, hogy újságírói körökben e függetlenségi politikai svájci tartózkodását békekötési törekvésekkel hozták kapcsolatba. Hozzám is eljött egy francia-orosz újságíró és kijelentette, hogy biztos tudomása szerint Károlyi útja a készülő «külön-béké»-vel függ össze. Ez utóbbit persze mindig úgy képzelték el, hogy csak Németország rovására lehetséges. Valószínű, hogy Károlyi tárgyalásai az entente-körökkel Beau francia nagykövettel való találkozásaira szorítkoztak. Az bizonyos, hogy e ténykedése közel járt ahhoz, amit hazaárulásnak szoktak minősíteni. Noha sem őt, sem kijelentéseit nem vették túlságosan komolyan, súlyos dolognak kell tartanunk, hogy egy francia képviselőnek, Moutetnek a francia képviselőház 1919. évi március hó 17-i ülésében tett interpellációja szerint, Károlyi svájci tartózkodása alatt a franciáknak előre bejelentette volna a németek részéről Château-Thierry mellett tervezett offenzívát. Igaz volt-e ez vagy sem, nem tudom eldönteni. Az bizonyos, hogy Károlyi Bernben és Genfben főleg radikális szocialista újságírókkal érintkezett, akik közül némelyek Lenin hívei közé tartoztak, a legtöbben azonban az Entente szekerét tolták, mert Ausztria-Magyarországot, Németországot szerették a reakció ősi fészkeiül feltüntetni, szemben a Francia- és az Angolországban dívó demokráciával.

Sőt addig, amíg szövetségesük volt, még Oroszországot se átalították a haladás zászlóvivői között szerepeltetni aminket támadó sajtóban, amelyhez Svájcban a *Journal de Genève-t* és a *Gazette de Lausanne-t* is bizvást hozzászámíthatjuk, hogy csak a két legfontosabb napilapot említsük.

Jellemző a francia mentalitásra, hogy mikor az imént említett ülés folyamán Moutet azt kérde a külügyminisztertől, hogy nem tudja-e, hogy Károlyi mindig Franciaország barátja volt, Pichon úr így válaszolt: «H a toujours été aussi l'homme de la politique hongroise». Károlyira nézve ez bizonyos tekintetben mentesítő nyilatkozat. De nem különös-e, hogy a francia külügyminiszter meg akarta semmisíteni vele Károlyit? Hát őreá nézve például megszegyenítő lett volna, ha azt mondta volna róla valaki, hogy a francia politika embere volt?

Én soha sem mertem volna feltenni, hogy az a dadogó és orrhagon beszélő főúr, akit a nevezetes Károlyi-nemzetség adott a magyar hazának, valaha döntő politikai faktorrá lehessen Magyarországon. Pedig a háború eseményei bebizonyították előttem, hogy milyen kevés bölcseséggel kormányozzák a világot és mennyi hazugsággal írják a világtörténelmet. Mikor 1918 őszén utoljára Budapesten jártam, ott már olyan hangulatot találtam, amelyből minden kinőhetett –

még a forradalom is. De nem bírtam elképzelni, hogy ne akadjon ember, aki a helyzet ura ne tudjon maradni, így esett aztán, hogy Magyarországon meggyilkolták Tisza Istvánt és pajzsra emelték Károlyi Mihályt. Buta gonosztevők megölték azt a valóban nemes, önzetlen politikust és most már bátran írhatjuk: államférfiút, – mert Tisza külpolitikai éleslátása igazán csak halála után kiadott leveleiből bontakozott ki teljesen – aki talán megmenthette volna hazánkat. És hatalomra jutott egy olyan ember, aki az akkori zivataros időkben a legkevésbé volt alkalmas arra, hogy az ország gyepelőit kezébe vegye.

Én meg merem mondani, hogy Károlyi Mihályt nem tartom hazaárulónak, ő részben saját ostobaságának, részben az Entente csalárd frazeológiájának áldozata. Nagy bűne, hogy tévelygéseivel segített Magyarország sírját megásni. Megkótyagosodván attól a méregtől, amely a szövetségesek berkeiből áradt ki, elég naiv volt hinni abban a reklámhadjáratban, amelynek segítségével a központi hatalmak népeit akarták fellázítani. Hiszen a «jog», «igazság», «szabadság», «civilizáció» épp olyan hazug jelszavak voltak mint a «demokráciáért» vagy a «kis nemzetekért» és «a népek önrendelkezési jogáért» vívott harc szólamai. A messiási megváltást kilátásba helyező igék csak arra szolgáltak, hogy a világot bolon-

dítsák velők, hogy lépre csalják az ellenfeleket és a hiszékeny semlegeseket. Valamennyi csak exportra szánt cikk volt és legkevésbé az Entente vette őket komolyan.

Mikor Károlyival Bernben beszéltem, láttam, hogy ő hitt Wilson kenetteljes frázisaiban és tényleg azon a meggyőződésen volt, hogy a franciák, angolok, oroszok szívükön viselik fennen hirdetett elveiknek diadalát. A dolog szinte nevetséges lenne, ha nem volna olyan szomorú! Alig jutott Károlyi a szocialisták hátán uralomra – mert hiába, hazánkban még emezek is csak úgy kerülhettek kormányra, hogy élükön egy gróf állott – sietett megdönteni a királyságot, ő és külpolitikailag teljesen járatlan társai, a Dienerek és Lovászyak és a többi Entente-imádó azt gondolván, hogy ily kép megnyerik ellenfeleink jóakarátát. A hadsereg magyar ezredeinek felosztásával is a pacifizmus szellemének vélt hódolni a «népköztársaság» tragikus emlékű ex-elnöke. A szerencsétlen férfiú abban az illúzióban ringatózott, hogy vele szemben, aki a háború folyamán a franciákkal, oroszokkal kacérkodott, a győztesek majd előzékenyebbek lesznek. Valószínűleg azért ment le Belgrádba is. Itt a gögös Franchet d'Esperey-vel való találkozása hamar kijózaníthatta abból a téves hitéből, hogy a «pacifista»

«szocialista», «köztársasági» Magyarország jobb elbánásban fog részesülni mint Tisza István Magyarországa.

No de hagyjuk. Csak azért foglalkozom itt ezekkel az eseményekkel, mert belejátszottak az én életembe is. Az elmondottak alapján senki sem csodálkozhatik azon, hogy az entente-ellenes szellemben szerkesztett *Revue de Hongrie* száлка volt némelyek szemében. Francia és angol lapok cikkei számos bizonyossággal szolgáltak erre nézve. Mikor a románok is akcióba léptek ellenünk, de már azelőtt is az én folyóiratom a román sajtó támadásainak állandó célpontja lett. Különösen Take Jonscu, az azóta elhunyt politikus volt dühös, mert francia nyelven mertük ostorozni azt a világmentő, illetve világcsaló frazeológiát, amely a francia-angol-orosz támadó háború igazi céljait elleplezni volt hivatva. Svájcban, majd Hollandiában kifejtett propagandisztikus tevékenységem révén ugyancsak mint az ellenséges koalíció ténykedéseinek éles szavú bírálója szerepeltem. Az is köztudomású volt, hogy Tisza István híve és politikájának – már amennyire az én szerény erőmből tellett – támogatója voltam.

Nosza tehát megindult a hajsza ellenem, amikor Károlyi, akivel egyébként személy szerint jó lábon álltam, úrrá lett a budai szent-györgy-téri palotában.

Egyre-másra szállingóztak Bernbe mindenféle gyanús legények. Valamennyi diplomáciai megbízott volt. Előhírnökei lettek az új követnek, aki eljövendő volt: Bédi Schwimmer Rózának. A dualista monarchia bukásakor a berni osztrák-magyar követség is a likvidáció állapotába került és mindkét ország külön képviselőt állított fel. A magyar kormány, illetve Károlyi gondolt merészet és nagyot és az említett hajadont küldte ki Svájcba. Ez a kinevezés szintén a külpolitikai helyzetnek és a svájci viszonyoknak teljes félreismeréséből fakadt. A gróf és minisztertársai nyilván azt hitték, hogy a «nyugati demokráciák»: Franciaország és Anglia el lesznek ragadtatva a magyar «népköztársaság» eredeti ötletétől. Ha az első női követet Magyarország küldi ki, ezzel is csak azt dokumentálja, mily «demokrata» és «progresszív» szellem uralkodik az új budapesti kormányban! És hozzá még Bédi Schwimmer Róza szocialista érzelmeiről volt ismeretes! Károlyiék, mint már mondtam, elkábultak az Entente szirénhangjaitól, amelyek arról zengedeztek, hogy a győzők csak a «nép»-pel fognak tárgyalni, nem pedig a «zsarnok» uralkodókkal.

Jó magam mint a régi rendszer embere semmikép se voltam kedves a «nép»-et képviselő régime pöffeszkedő kiküldötte előtt. Csatlósai elreferálták neki, hogy

Tiszaista, konzervatív és reakciós vagyok és személyem már a *Revue de Hongrie* révén is «akadálya a békének»! A kiváló hölgy megtisztelt tehát azzal, hogy a kormányánál mindenekelőtt az én visszahívásomat szorgalmazta. Már utódom is ki volt szemelve egy E. nevű «forradalmár» személyében. Csakhamar sürgöny jött, amelyben a kultuszminisztérium megköszönte addigi működésemet és felszólított, hogy térjek vissza Budapestre. Ezt azonban sokkal könnyebb volt megkívánni mint megtenni. Az akkori utazási viszonyok borzalmasak voltak és valósággal lehetetlen volt télvíz idején nagy podgyással, asszonnyal, gyerekekkel Bernből Budapestre jutni. Ausztriában, hála az új idők szellemének, amelyet a győzedelmes entente-propaganda is segített élesztgetni, egyszerűen kifosztották az utasokat és elvették koffereik tartalmát. 1918 novemberében az Innsbruck-Bécs vonalon már a kurír-zsákokat se respektálták, hanem feltörték és elvittek mindent, ami bennök volt. A személybiztonság se állott jobban.

Nem tudtam tehát, mitévő legyek. Már-már úgy volt, hogy útra kelünk, midőn a svájci vámhivatallal valami kellemetlenségem támadt, aminek következtében egyideig Bernben kellett maradnunk. Közben múlt az idő és én kezdtem azon tűnődni, hogy a «j'y suis, j'y reste» álláspontjára fogok helyezkedni, noha

Schwimmer Rózsa k. a. egyre jobban sürgette távozásomat avégből, hogy állásomat az új korszak kiválasztottjának mennél előbb átadhassa. Bizonytalan helyzetemnek az vetett véget, hogy a «népköztársaság» berni képmása rövidesen megbukott. Talán csak így szabadult meg a veszélytől, hogy kiutasítják Svájc területéről.

A feminizmus női apostolát báró Szilassy Gyula váltotta fel a svájci magyar követség tövises székében. Szilassy «diplomate de carrière» volt és az összeomlás idején mint közös külügyminiszter is szóbajött. Nem volt tehetségtelen ember, de mint afféle tipikus ballplatzi beamter, magyar volta ellenére egészen elosztrákosodott. Annyira, hogy Tisza István politikáját és általában a magyar közéletet valósággal ellenségeink szemüvegén át nézte. Nagyon alkalmas volt a Károlyi-féle «külpolitika» képviselőtére, mert o is felesküdött az entente csalfa katekizmusára. Azok közé a furcsa gondolkozású diplomatákhoz tartozott, akik elég naivak voltak azt hinni, hogy az osztrák-magyar monarchiát meg lehetett volna menteni, ha az osztrák és főleg a magyar kormány más nemzetiségi politikát folytatott volna, holott a francia-orosz államférfiak, akik a háborút – angol asszisztencia mellett – a központi hatalmak ellen évek óta gondosan előkészítették és megindították, már előre

felosztották országainkat leendő kis szövetségeseik között.

Természetes, hogy én, aki egész máskép gondolkoztam mindezekről a kérdésekről, nem lehettem «grata persona» az új magyar követ előtt sem. Szilassy élesen kifejezte politikai különállását azokkal szemben, akik a letűnt korszak exponenseiként vagy híveiként szerepeltek. Annyira félt, hogy kompromittálhatja magát és entente-érmű kormányát, hogy gondosan kerülte még régi diplomata-ismerőseit is. Én csak egyszer beszéltem vele, aztán észrevettem, hogy még köszöntésem is terhére van és azért utóbb kikerültem, ha véletlenül találkoztam vele.

Persze politikai sikereket ő sem tudott felmutatni.

Közben Károlyi kormányának csakhamar alkalma nyílt az Entente fenkölt elveinek gyakorlati megismerésére, aminek a vége az lett, hogy a bolsevisták kerültek Budapesten hatalomra. Ami itt történt, azt mindenki tudja. Nekem és családomnak sok-sok keserves napot szerzett Kun Béla budapesti királysága, noha az alatt a néhány hónap alatt, amíg tartott, külföldön éltünk és a honi rémes viszonyokról csak hírlapok és Magyarországról idemenekült ismerősök révén értesültünk.

Az én viszonyom a magyar kormánnyal szemben a következőképp alakult. Dacára Schwimmer Róza

többszöri felszólításának, a magyar hadifoglyok és internáltak ügyeit nem adtam át az ő emberének. Nemsokára a Károlyi-kormány Ludvig Ernő főkonzuli küldte ki, hogy a nemzetközi Vörös Kereszt-tel karöltve bonyolítsa le a háború bevégezése után különösen aktuálissá lett hadifogoly-akciókat. A régi követségnek ezekre vonatkozó aktáit tőlem ő vette át. Mikor aztán Budapesten kalandorok kaparították kezükbe a hatalmat, minden kapcsolatom a hivatalos körökkel megszakadt. Fizetést nem kaptam és nem rendelkezhettem saját pénzzel sem, amely egy pesti bankban volt elhelyezve. Valósággal nyomorba jutottam volna családommal együtt, ha szerencsére, a Bernerhof, amelyben három esztendő óta laktunk, nem adott volna hitelt nekünk.

De helyzetünk más tekintetben se volt híján kellemtelen momentumoknak. Magyar külképviselet nem volt. A svájci kormány, amely a saját országában se tűrte a kommunisták agitációját, semmi szín alatt nem volt hajlandó a pesti sovjetet elismerni, noha a fáma szerint Szilassy azon fáradozott, hogy erre a berni Bundesratot rábírja. Azonban erről szó se lehetett és így mi magyarok, köztünk magam is, akik már a Károlyi régiméjével is hadilábon álltunk, a vörös hóbert tartama alatt teljesen el voltunk Magyarországtól vágva.

Életemnek egyik rettenetes korszaka volt az a pár hónap, amelyet Bernben éltem át, miközben Budapesten a rémuralom dúlt. Svájcban akkor egy csomó emigráns fordult meg, akiket én is ismertem: Andrássy Gyula gróf, Andrássy Géza gróf, Windischgrätz Lajos herceg, Vázsonyi Vilmos, Rainer Béla, stb. Ha nem csalódom, egyikük sem lehetett fényes anyagi viszonyok között, mert hisz hazulról ők sem kaphattak pénzt. Az én helyzetem már azért is súlyos volt, mert négytagú családommal együtt lettem egyszerre hontalanná. Diplomáciai kiváltságos helyzetem megszűnt. Nekem is mint többi honfitársamnak, tartózkodási engedélyt kellett kérnem. De megjegyezhetem, hogy a svájci hatóságok az osztrák-magyar követség tagjaival szemben minden téren rendkívül előzékenyek voltak. Mi lesz azonban belőlünk, ha az az átkozott és esztelen diktatúra még sokáig tart? Budapesti lakásom, bútoraim és főleg könyvtáram sorsa is nagyon aggasztott. Amíg törvényes kormány uralkodott Budapesten, az én otthonom mentesítve volt minden rekvirálástól, de arra persze nem számíthattam, hogy Kun Béláék is tiszteletben fogják tartani ezt a nekem mint külföldi kiküldetésben levő államhivatalnoknak kijáró jogot. Úgy is volt; mint később megtudtam, a proletárok sajtóirodájának egy vezető tagja foglalta el tigris-utcai tusculanumomat, amelyben 1910 óta

laktam és most e sorokat írom. Hogy milyen érzelmek vezették, mikor a vörösök szolgálatába állt, azt nem tudom, de mentségére fel kell említenem, hogy azáltal, hogy lakásomba költözött, holmimat talán megkímélte elvtársainak esetleges vandalizmusától.

Mikor 1919 március 15-én Budapesten a proletár-őrület kitört, úgyszólván nem is tudtuk ez esemény fontosságát méltatni. A távolból eleinte úgy tűnt föl a dolog, mintha lázadás volna az Entente ellen. Én magam is szinte örültem, hogy akadtak magyarok, akik az előttem gyűlöletes «szövetségesek» zsarnoki rendelkezéseinek fittyet hánytak. De örömöm nagyon rövid ideig tartott. A magyar bolsevistákat nem a nemzeti ellenállás vágya hevítette, hanem egészen más valami. A külföldi lapok révén Svájcba jutott hírek – amelyek szerencsére túlzottak voltak – borzadályos eseményekről adtak számot. Irtózáttal eszméltünk arra, hogy orosz minta után akarták szegény csonka országunkat néhány cudar gazember vagy bolond járma alá hajtani és az volt az érzésünk, hogy lehetetlen, hogy ez így maradjon. De múltak a napok, a hetek, a hónapok és a keleti rém még mindig karmai közt szorongatta a maradék magyar földet.

Reménykedtünk az ellenforradalomban, sőt a külföld beavatkozásában is. A szép májusi napok délutánjai azzal teltek el, hogy elolvastam a Bernerhof

lapjait, átmentem a Hôtel Bellevue-be, amely gazdagon volt felszerelve külföldi hírlapokkal. Hátha találok bennük valami biztatót, amiből a budapesti terror bukására lehet következtetni. De lázas keresgélésem-kutatásom hiábavaló volt: a svájci, francia, angol, olasz lapok hasábjairól nem ragyogott felém egyetlen reménysugár sem és nap-nap után csalódottan tértem vissza szállónkba. Schwimmer Róza és emberei mind eltűntek, Szilassy is eltávozott Bernből; az otthoni dolgokról csak a semleges diplomatáknál érdeklődhettem. De ők se tudtak sokat és közönyösen szemlélték az eseményeket. Hát a drágalátos Entente? Eleinte úgy megijedt, hogy Smuts tábornokot leküldte Budapestre, hogy próbáljon megalkudni Kun Bélával és társaival; de az egyezkedési kísérletek kudarcot vallottak. Akadtak ugyan ellenfeleink táborában szószólói a fegyveres intervenciónak is, de mégis az a nézet kerekedett felül, hogy csak hadd pusztítsa a bolsevizmus Kis-Magyarországot.

Clemenceau és társai akkor riadtak fel, amikor a magyar seregek már-már Pozsonyt fenyegették. Úgy látszott, hogy Párizs a tanácsköztársasággal is kész szóba állni és fegyver-szünetet kötni. Ez persze megerősítette volna a proletár-diktatúrát és a béketárgyalások reményében a bolsevisták le is mondtak a magyar városok további visszahódításától.

Oh! mily szívszorongva kísértük mi figyelemmel mindezeket az eseményeket! Az ország végzetének kapcsolata önnön sorsunkkal soha sem nyilvánult meg ilyen tragikusan.

A Clemenceau és Kun Béla közötti táviratváltások idején, június elején, Bécsben voltam. Svájcban mind több magyar gyűlt össze és felmerült körökben a gondolat, hogy tenni kellene valamit Magyarországnak a vörös iga alól való felszabadítása érdekében. Én is összeköttetésbe léptem az ellenforradalmi körökkel. Az osztrák «köztársaság» vezető emberei közül sokan, így a külügyminisztériumot vezető dr. Bauer is nagyon rokonszenvezett Kun Béláékkal, de azt még se akadályozhatták meg, hogy az odaseregülő magyarok ne szervezkedjenek a kommün megbuktatására. Bécsben találkoztam Lukács László volt miniszterelnökkel, gróf Zichy Jánossal, aki azon fáradozott, hogy összehozzon gróf Bethlen Istvánnal, az akkoriban létrejött szegedi kormánynak bécsi exponensével. Én azt javasoltam, hogy ne csak Svájcra, hanem Hollandiára is terjesszük ki anti-bolsevista propagandánkat. Mivel korábbi missziómból kifolyólag személyesen ismertem számos magyarbarát németalföldi politikust, biztosra vettem, hogy segítségükkel sikeresen agítálhatok a budapesti csőcselék-uralom ellen.

Mielőtt hollandi programom végrehajtásához fogtam volna, visszatértem Bernbe. Véletlenül együtt utaztam gróf Andrássy Gyulával. Jellemző volt az akkori viszonyokra, hogy a francia kormány felhivatalosa, a *Le Temps* egy kis közleményt hozott, amelyben az állott, hogy a volt osztrák-magyar külügyminiszter és én, a *Revue de Hongrie* «volt» szerkesztője és «ex-udvari tanácsos» azért megyünk Svájcba, hogy ott az Entente-tal a proletárdiktatúra megszüntetéséről és talán békéről tárgyaljunk. Meg kell jegyezmem, hogy Károlyi uralomra jutásától kezdve Kun Béláék bukásáig folyó iratom nem élt, amiből a *Temps* tudósítója, bizonyára Levai úr – kissé elsietve – azt következtette, hogy az előtte nem kedves *Revue* már nem is fog többé megjelenni. Hiába: könnyen elhisszük, amit szeretnénk. Az említett kis közleményben is azon fáradozott, hogy meggyőzze Franciaországot, hogy a közismert németbarát, Andrássy nem lehet alkalmas tárgyaló fél az Entente előtt, rólam pedig azt mondta, hogy a háború alatt lapomat «pángermán» szellemben szerkesztettem és így szintén nem érdemlem meg, hogy a győzedelmes szövetségesek esetleg szóba álljanak velem.

Így volt ez megírva a *Le Temps* 1919 június 13-i számában. A hírből persze semmi se volt igaz.

Ha érdekei úgy kívánták, az Entente még a maga elveinek követésétől se riadt vissza. Azt hangoztatták, hogy nem avatkozhatnak a népek «önrendelkezési» jogába, és ha Magyarországnak kedve telik a bolsevizmusban, ők ezt nem tilthatják meg neki, mert ez belügyi kérdés. Szóval beleegyeztek volna abba is, ha Moszkva pesti helytartói írják alá a reánk ki-mondott halálos ítéletet.

*

Most beszéljünk másról. Imádom a tengert és nagyon szeretek habjaiban elmerülni. A svájci klíma engem nemcsak politikailag tett beteggé, hanem testileg is. Az orvosok azt mondták, hogy bajom ellen a legjobb orvosság az északi tengeri levegő. Missziómnak tehát már azért is örültem, mert egészségemnek is szolgálhattam vele. Hollandiába utazni akkoriban meglehetősen körülményes volt. Nem egykönnyen adtak vízumot. Szerencsére ismertem Németalföld berni követségének ex-katonai attaséját, Benteynt, aki akkor mint lovassági tábornok élt Hágában. Neki sürgönyöztem és csakhamar megkaptam a beutazási engedélyt. Gyönyörű időben érkeztem Scheveningenbe, mert elhatároztam, hogy itt fogok lakni és politikai célú látogatásaimat innen teszem meg.

Ez július elején volt. Már néhányszor jártam e fürdő-városban, de még soha sem volt szerencsém jó időt találni ott. Most állandóan derült és meleg napok járták. Este, ha kimentem a «pier»-re, csodálatos látvány tárult elém: óriás halak játszadoztak az enyhén ringó hullámokon és olykor ki-kidugták fejüket, miközben kicsinyeik ugyanezt csinálták. Az északi tengert ezúttal már azért is szerfölött élveztem, mert 1914 óta nem volt alkalmam ilyen nyaralásra. Igaz, a tudat, hogy otthon kalandorok garázdálkodnak, kissé lelohasztotta azon való örömet, hogy ismét Scheveningenben fürödhettek. De jó hírek jöttek a hazai állapotokról; a semleges diplomátáktól, akiknél missziómból kifolyólag eljártam, azt hallottam, hogy értesüléseik szerint a budapesti kommün a végét járja. A hollandi lapok ugyancsak megerősítették bennem ezt a felfogást.

Remény és kétség között teltek a napok. Egyszer egy holland ex-miniszter, Savorin-Lohman, akit arra kértem, hasson közre az angol diplomáciai köröknél, hogy ne tőrjék a magyarországi terrort, azt üzentte nekem, hogy baj van. Mi lehet az? Bementem Hágába és felkerestem informátoromat. Közölte velem, hogy Bliss amerikai tábornok, a párizsi konferencia nagyfejűinek egyike a legutóbbi ülésen a mellett kardoskodott, hogy az Entente ismerje el a budapesti szov-

jetet. Szerencsére nem hoztak ily irányú határozatot, de a másrészről javasolt fegyveres közbelépéstől is elállottak. Mennyiben feleltek meg ezek az értesülések a tényeknek, természetesen nem tudtam ellenőrizni. Csakhamar azonban a hollandi újságok a bolsevisták bukásáról kezdtek suttogni. A román hadsereg is megindult Budapest felé: ez a körülmény is siettetta a várva-várt véget. És egy nap megértem azt a fel-emelő érzést, hogy a «népbiztosok» futásáról találtam híreket a *Telegraaf*-ban. Szinte hinni se akartam szememnek, azonban az angol lapok is megerősítették a vörös téboly halálát. Leírhatatlan öröm vett erőt rajtam: valósággal ujjongtam, amikor megtudtam, hogy József főherceg lett a nádor és Friedrich István a kormányelnök.

Olvastam, hogy Friedrich kultuszminisztere régi barátom, Huszár Károly lett, aki 1917-ben Bernben járt és maga győződött meg működésem hasznos voltáról. Biztos voltam benne, hogy azt a «restitutio in integrum»-ot, amelyre az új kormány a közigazgatás minden vonatkozásában törekedett, az én svájci megbízatásomra is kiterjeszti majd és vissza fog helyezni abba a pozíciómba, amelyből Schwimmer Róza javaslatára a Károlyi kultuszminisztere kizavart. Érdekesnek tartom itt megemlítem, hogy a *Journal des Débats* 1919 aug. 16-i száma, mikor a Friedrich-kormány meg-

alakulásáról hírt adott, azt írta, hogy az új kultusz-miniszter Huszár lett: «a háború alatt a magyar svájci propagandának feje és a *Revue de Hongrie* ex-szerkesztője.» Íme, ebből is kitűnik, hogy francia részről nekem sokkal nagyobb szerepet tulajdonítottak, mint a minőt tényleg vagy legfeljebb csak «magánszorgalomból» játszottam.

A fennebbi téves közlemény nyilván Chaumeix úrtól származott, aki az említett napilap szerkesztője volt és akkor a berni francia nagykövetségen teljesített szolgálatot. Engem a békeidőkből személyesen ismert. Egyszer, amikor a Bernerhofban a velünk szomszédos asztalnál ebédelt, egymás mellé kerültünk. Természetesen úgy tettünk, mintha sohasem láttuk volna egymást. Ugyanez az eset ismétlődött meg Eisenmann úr és közöttem. Ez a férfiú egy ideig a Sorbonneon a magyar irodalmat tanította, jelenleg a cseh imperializmusnak lelkes és talán nem önzetlen dicsőítője.

A legjobb hangulatban utaztam vissza Bernbe, hogy aztán Budapestre menjek. Mielőtt azonban erről az utamról és annak eredményeiről beszámolnék, a svájci bolsevista-ellenes propagandában való részvételem egy-két olyan mozzanatáról kell megemlékeznem, amelyek nem sajtóbeli tevékenységemre vonatkoznak. A szegedi kormánynak több megbízottja járt Svájcban és köztük Bornemissza Gyula báró.

Főleg az utóbbival akadt sűrűbben dolgom. Érdekes volt, hogy még a kommün idején a szegedi kormány, amely az egész országra kiterjedő hatalom átvételére gondolt, a szocialistákat is meg akarta nyerni a közreműködésre. E célból báró Bornemissza, aki később a budapesti magyar kormánynak is követe lett, az akkor Kun Béla uralma elől Svájcba menekült Garami Ernővel, a Károlyi-kormány kereskedelemügyi miniszterével és a magyar szociáldemokraták egyik vezéremberével lépett érintkezésbe. Ezen a megbeszélésen részt vettem, noha előzőleg Garamit nem is ismertem.

Az egykori kereskedelmi miniszter mérsékelt nézetei még a «legpolgárabb» felfogású embert is kielégíthették. Azt azonban ellenezte, hogy a vörös uralom erőszakos letörésére indítsanak akciót. Garamiról csak akkor hallottam megint, amikor a diktátorok futása után Budapesten volt és József főherceg megbízatása ellen foglalt állást. Szegény ember, bizonyos mértékig szintén az Entente propagandisztikus hazugságainak esett áldozatul, ő is elhitte, amit a «nép» eljövendő trónraemeléséről szavaltak rosszhiszemű francia és angol államférfiak és biztosra vette, hogy a háború után demokrata-, illetve szocialista-kormányok fognak alakulni, mert hát hogy csak ilyeneket fog megtűrni a diadalmas Entente.

Pedig a legkisebb gondja is nagyobb volt ennél. Hekuba volt neki minden «népkormányzat», «demokrácia», és «önkormányzat» mihelyt elérte azt, amiért a véres öldöklést felidézte.

*

Viszonyaim rendezése céljából 1919 augusztusában jöttem haza. Bécsben hajóra szálltam. Emlékezetes utazás volt. Egy ellenhajó jött velünk szemben Budapestről, rajta csupa boldog, ujjongó ember, a háború óta talán először rándulhattak külföldre. Sokan voltak mindenesetre olyanok, akik a diktatúra bukását ünnepelték és örültek, hogy szabadon mehettek-jöhettek, ahová akartak. Pedig a közlekedési meg az élelmezési viszonyok nem voltak valami ragyogók. Budapesten a Hotel Bristolban szálltam meg és reggeliül csak üres teát, egy darab kenyeret és egy zöld paprikát adtak. Megérkezésemkor szobát se kaptam és az éjjelt egy fauteuilben ülve töltöttem. Fővárosunkban akkor még a románok grasszáltak és hogy hazajöhessenek, régi diplomáciai útlevelemet Bécsben a román követségen kellett láttamoztatnom.

Már a hajón is, ahol egy fapadon az éjszaka egy részét töltöttem, különös érzés szállott meg, amint Budapest felé közeledtünk. Mikor aztán az országház fekete árnyéka a vizén megjelent, szinte vallásos áhítat vett erőt rajtam. Úgy tetszett, mintha egy elveszett-

nek hitt drágaságot találtam volna meg újra. Eszembe jutott Bern, ahol sokszor gondoltam magamban, vajjon viszontlátom-e még valaha hazámat és fővárosát. Szinte könnyezni szerettem volna örömben, midőn éjfél után a Dunaparton kikötöttünk. Reggel első utam a Bristolból Budára vezetett. Oh! mily siralmas állapotban voltak az utcák. Éppúgy magukon viselték a bolsevista terror borzalmas nyomait, amint-hogy a házak faláról is lerítt a vészes idők minden nyomorúsága. A korzón román katonák etették paripáikat, a Déli Vasúti pályaudvar környékén pedig való-ságos trágyadomb bűzlött. És mégis megindultan sétáltam össze-vissza a városban, amely elrútítva és megbecstelenítve idegen lovak patáitól olyan volt mint egy vergődő rab, amely gazdát cserélt.

A *Times* jóslata ekként beteljesedett tehát. A nagy angol lap a háború első évében – ha jól emlékszem – egyszer azt írta, hogy «a kozák lovak nemsokára Budapest virányain fognak nyeríteni.» Csak az időpontban tévedett, no meg az állatok nemzetiségében...

Nem sokáig maradtam Budapesten. A kultusz-minisztériumban, amelynek feje Huszár Károly, államtitkára pedig Pékár Gyula volt, ügyemet a lehető legnagyobb méltányossággal intézték el és egy-kettőre visszahelyeztek régi funkcióimba. Nagy elégtételül szolgált nekem, hogy a svájci fővárosba ismét úgyszólván

rehabilitálva térhettem vissza. Erkölcsi és anyagi szempontból egyaránt fontos volt ez rám nézve, noha osztrák-magyar követség akkor már nem volt és a magyar külügyi képviselet csak szervezés alatt állott. Nem lehettem tehát egyik követséghez se beosztva és megbízatásom is csak az volt, hogy addig maradjak Bernben, amíg a hadifogoly- és internált-ügyeket likvidáltam. Visszakaptam azt a néhány száz aktát, amelyet annak idején a Károlyi-kormány megbízottjainak szolgáltattam ki és misszióm befejeztével az új ügyiratokkal együtt utóbb a Bornemissza vezetése alatt megalakult magyar követségnek adtam át.

Erre az időszakra esik érintkezésem IV. Károly királlyal és császárral, aki a monarchiában 1918 novemberében kitört forradalmi mozgalmak elől Svájcban keresett menedéket, ő Felsége és családja előbb Hertensteinban, utóbb Pranginsban lakott és nekem itt volt szerencsém a leendő mártír-fejedelemmel találkozni. Az entente izgató propagandája mindenre kiterjedt. A francia, angol államférfiak épp mint Wilson, nem ugyan Petőfi után, de egyre azt szavalták: «akasszátok fel a királyokat!» persze csak azokat, akik az ellentábor országain uralkodtak. Szemforgató képmutatással hirdették: a központi hatalmak népei nekünk nem ellen-

ségeink, mi csak a gonosz császárokra és királyokra haragszunk, akik a háborút előidéztek és akarták! Pedig a német császárnak lehettek nagy hibái, de a nagy vérengzés kirobbantásában nem bűnös: ez, amennyiben az irányadó politikusok felelőségéről lehet szó, főleg Poincaré, Isvoisky és Grey műve volt. És mégis, a germánok leköszöntették II. Vilmost, mert azt remélték, hogy így tisztességesebb békéhez jutnak. És mi lett az eredmény? Versailles. A gonoszság és butaság szellemének sötét diadala. A világcsalás, amely a háború keletkezésének, céljainak feltüntetésében megnyilvánult, orgiákat ült akkor is, amikor a wilsoni pontok alapján kapitulált Ausztria-Magyarországot a világtörténelem legmegalázóbb békéire kényszerítették.

Különben az «autokraták» ellen való lázítás összefüggött a «demokrácia» eljövendő diadalmáról hirdetett hamis tanaikkal. Erre már többször utaltam. As uralkodókat gyalázó és a népet magasztaló ententeszólamoknak meg volt az a hatásuk, hogy a központi hatalmak országaiban a szociáldemokraták, illetve a munkásság hatalmi önérzetét dagasztották óriásivá. Sőt a közönség egy része is áldozatul esett a «nép» uralmáról szóló hazug mesének, amely éppúgy mint az entente-szókincs többi hamis gyöngye csak arra szolgált, hogy elvakítsa a jámbor

hívóket. Tudjuk, hogy ez a szédelgés milyen káros véget ért. Szent meggyőződése, hogy sokban hozzájárult a magyar és az orosz kommunizmus keletkezéséhez és az ausztriai szocialisták abszolutizmusának megteremtéséhez.

Így esett aztán, hogy IV. Károly császár és király a vendégszerető Helvétiaiba került. Engem báró Hye, egykori osztrák igazságügyminiszter fia, volt osztrák-magyar követségi tanácsos vezetett be az udvarhoz, amelynél ő akkor már meglehetősen bejáratos volt. Be kell vallanom, hogy az otthoni események éppúgy mint a világháború tanulságai valósággal «svarcgelb»-bé tettek. Nemcsak királypárti, hanem császárpárti is voltam, ami a jeles Hyenek különösen tetszett. Már az a körülmény, hogy az Entente ellenzett valamit, elég volt ahhoz, hogy azt üdvösnek tartsam. Nem kell Habsburg: mennydörögte a francia-cseh-szerb koalíció... Akkor azért is éljen a restauráció, mert bizonyára ez válik Magyarország javára! De nemcsak dacból, hanem őszinte meggyőződésből is ezt a nézetet vallottam.

Az én Habsburg-kultuszom úgyszólván kiegészítő része volt külpolitikámnak – ha szabad magam így kifejezni. De magyar érdekből is híve voltam és vagyok a jogfolytonosság helyreállításának. Nyíltan hirdetem – és erről a luzerni *Vaterland* c. napilapban 1921 óta

megjelent cikkeim tehetnek tanúbizonyságot, – hogy királykérdés voltaképen nincsen, hogy a Károlyi-féle és az azt követő forradalmi kísérletezések csak megszakították, de nem szüntették meg az uralkodói hatalmat. E nézeteimet kifejtettem IV. Károly és környezete előtt is. Jól emlékszem erről a témáról folytatott eszmecsereinkre, azonban könnyen érthető okokból még nem írhatom meg akkori párbeszédeink tartalmát.

Első találkozásom ő Felségével szinte tragikusan hatott rám 1919 őszén. Mélyen megrendültem a meghatottságtól. A király egyszerű pranginsi lakosztályának fogadó-termében ült és engem is mindjárt magával szemben ültetett le. A hatalmas monarchia egykor hatalmas ura szinte összetörtnek látszott. Magyarul beszéltünk a hazai dolgokról, a béketárgyalásokról és a várható világpolitikai fejleményekről. Nem tudom miért, de nagyon fájt nekem, hogy ez az igazán nemes fejedelem idegen földön, számkivetetten él és mintegy bűnhődik a mások hibájáért. Nem voltam képes megszabadulni szomorúan aggasztó érzéseimtől máskor se, amikor is szerencsém volt vele szembe kerülni.

A fogadásokat a talpig úriemberek mintaképe, Ledochowski gróf közvetítette, aki a király mellett udvarmesteri funkciókat végzett (Hunyady József

gróf Magyarországon tartózkodott és csak vendégként jelent meg Pranginsban). Rendesen Ledochowski gróf táviratozta meg Bernbe, hogy mikor jöhetnek. Ilyenkor a király környezetétől tréfásan akkor is «maschalltafel»-nek nevezett asztalnál ebédeltem. A kihallgatások többnyire ebéd után kezdődtek, ő Felsége hú emberei: Schonta, Revertera, Werkmann, gróf Esterházy Sándor, ő felségének a királynénak – most már elhunyt – udvarmestere gyakran ültek az asztal körül, megosztván velem a szerény királyi kenyeret.

IV. Károly meg volt győződve, hogy hamarosan visszakerül Magyarország trónjára, összeköttetésben is állott az akkori magyar kormányal és Bornemissza Gyula báró, berni követünk, gyakran volt – mint ő maga kedvesen mondta – «Prága» (Prangins) vendége. Itt említem meg, hogy Bernben ő Felsége öccsével, Miksa főherceggel is érintkeztem, aki meglepő józansággal ítélte meg az uralkodóház helyzetét. Nagyon okosan és szinte pessimistikusan fogta fel a dolgokat. Az óvatos várakozás híve volt és az, ami a restauráció körül – fájdalom! – bekövetkezett, őt igazolta. A királyi család tagjai közül még Albrecht főherceggel, illetve anyjával, Izabella főhercegnével is találkoztam Svájcban.

Melankolikusan gondolok vissza a szép aranjujezi napokra, a pranginsi parkban tett hosszú sétákra

Ő Felsége társaságában. Elmondok egy esetet az uralkodó egyszerűségének jellemzésére. Egyszer ebéd után ismét a parkban beszélgetve sétáltunk. Werkmann százados felesége itt ült egy forduló mellett egy árnyékot adó fa alatt és a *Le Figaro*-t olvasta. Valahányszor arra mentünk, felemelkedett és kikanyarította a felségeknek kijáró nagy révérence-t. A király először nem szólt semmit, mintha észre se vette volna a dolgot, másodszer már csóválta fejét, de harmadszorra megsokalta ezt a nem helyén valónak ítélt etikettet és odaszólt a szép asszonynak: «Az Istenért, báróné, hagyja abba, mert különben nem jövünk többé erre!» Áldott, finom érzésű ember volt IV. Károly; nagylelkűsége és jósága nem mesterkél, hanem elbájoló és lebilincselő, mert szívből jött.

Mikor misszióm befejezése után családommal együtt visszatértem Budapestre, ismét találkoztunk a királlyal és a királynéval. Mi ugyanis Buchsba utaztunk, hogy a magyar békedelegációinak Párizsból érkező külön vonatát ott megvárjuk, fel lévén hatalmazva, hogy a hazamenetelre ezt használhassuk. Sargansban történt az a felejthetetlen jelenet, hogy az éppen véletlenül ott időző fejedelmi pár megszólításával tüntetett ki bennünket. A felséges úr és a felséges asszony kegyesen elbeszélgettek nőmmel és két kis fiammal, sőt svájci ápolónőnk nagy boldog-

ságára, s vele is váltottak néhány szót. A királyi család a svájciak között igen népszerű volt. IV. Károlyt már keresetlen modoráért is nagyon szerették. Azért volt úgy elragadtatva sveszterünk is, hogy a «császár» szólott hozzá. Két kis fiam – az egyik három, a másik két éves volt – esőköpenyt viselt, amely kissé nagy volt nekik. A mikor a királyné kezét akart fogni velők, alig tudta megtalálni kacsóikat kabátkájuknak bő ujjai alatt. A Felsőégek úgyszólván fájdalmasan nézték, hogy mi haza mehetünk és ők – nem. Mikor már Budapesten telepedtünk le és 1920 augusztusában ismét felkerestem a felséges urat Pranginsban, feleségemnek egy dedikált képet küldött, amely őt és családját ábrázolja. Drága ereklyeként őrizzük ezt az 1917-ből való fotográfiát.

Buchsban két napig vártunk a vonatra. Végre megjött. Ez 1920 március hó 30-án volt, április 1-én megérkeztünk haza.

*

Amit svájci tartózkodásommal kapcsolatban 1914 óta írtam, az talán nem is volt annyira szubjektív. Mi lett ez alatt egyéni megnyilatkozásaimból, érzelmeimből? Hová lettek? Az események forgataga magával ragadott és a világtörténelem hangosan zakatoló lár-

májában az «én» elveszett. Objektív életet éltem és sötéten, észrevétlenül közreműködtem a história munkájában. Illetőleg abban az illúzióban ringatóztam, én álmodozó, hogy nekem is van némi csekély-szerepem benne. Igaz, hogy akkor se, amikor áthallatszott ide a fegyverek zaja és átcsapott a forradalmak tüze, nem szüntem meg érzés- és gondolatvilágomat vizsgálni, de ez az önmagammal való foglalkozás a berni esztendők alatt nem játszott domináló szerepet életemben. Az akció embere voltam és még ha akkor is szenteltem időt az irodalomnak és olvastam sok-sok olyan könyvet, amelynek semmi köze se volt a szörnyű világégéshez, alapjában véve mégis mondhatom, hogy a háború engem teljesen lefoglalt.

Mikor a magyar béke delegáció vonatára ültünk és ebben feltűntek a hazánk sorsát intézni hivatott nagyok, felébredtem – ezúttal azt kell mondani: nem álmomból, hanem tevékenységemből. A leendő kis Magyarország új politikusai és államférfiai nem nagy bizalmat ébresztettek bennem. Én Tisza István környezetének tagjai közül a legtöbbször szívélyes viszonyban voltam és a cs. és Mr. külügyminisztérium irányadó tényezői közül is néhányat jól ismertem. De most itt olyan embereket láttam sűrögni-forogni, akikről alig tudtam elképzelni, hogy ezek alkalmasak volnának

Magyarországot Franciaországgal, illetve az Ententetal szemben képviselni, noha teljesen mindegy volt, hogy ki állott megsemmisítésünkre törő akaratuknak útjába.

Illetékes helyen tett nyilatkozatok szerint magam is számíthattam volna diplomáciai megbízatásra, ha az «ancien régime» megmarad vala. De a hazugságnak és az ostobaságnak erejét bizonyítja, hogy a Tisza István politikája ellen izgatni tudtak azzal a jelszóval is, hogy Magyarországot a «szabadelvű uralom» juttatta a trianoni sorsra. Már pedig, aki a háború előtti külpolitikai konstellációk jelentőségét ismerte, az tudta, hogy a pánszlávizmus és az égő francia revanche-vágy, függetlenül a hazai belpolitikától, már évtizedek óta a magyar birodalom szétrombolását vette számításba. De ezt csak mellesleg mondom, mert rá akarok mutatni arra, hogy az úgynevezett anti-liberális elemek uralomra jutása egyike volt azoknak a logikai értelmetlenségeknek, amelyek épp oly gyakoriak a nemzetek történetében mint az egyéni életben. Új, a véletlen-sodorta emberek kerültek előtérbe és a második és harmadik sorból vezető állásokba emelkedtek olyanok, akiket röviden «senkik»-nek szoktak nevezni. Nyilván ezzel van összefüggésben az a szomorú tény, hogy az általános kultúrnívó leszállott, csak az

élet drágult meg jelentékenyen. De ez utóbbi világjelenség volt, amelyről az új éra politikusai nem tehettek.

*

Köviddel hazatérésem után ismét elfoglaltam tanári székemet a műgyetemen és mivel Trianon, sajnos, szomorúan igazolt engem, foglalkozni kezdtem az eszmével, hogy feltámasztom a *Revue de Hongrie*-t, amely Károlyi uralomrajutása óta nem jelent meg. Életem egyik legnagyobb örömét éreztem, amikor a kezdet nehézségeinek leküzdésére szükséges pénzt egy bankár barátomtól megkaptam és a zajos múltú szemle folytathatta pályafutását.

Most megint egy lírikus fejezetet kell ideiktatnom. A háborút nemcsak Magyarország vesztette el, hanem én is. Még pedig alaposan. Anyagilag teljesen tönkrementem. Sokszor kérdezem magamtól, miért vagyok szinte halálosan megsebezve a gázság és család jegyében lezajlott világháborútól és a «béké»-től, mely méltóan befejezte? Az országot szörnyű módon megnyomorították, szülővárosom és a város, ahol nevelkedtem: Munkács és Ungvár ma a csehek kezén van. Miért? Milyen jogcímen? Mert néhány francia politikus – oh! a franciák nagylelkűek, ha a más tulajdonáról van szó – odaitélték nekik.

Ez, azt hiszem, elég ok volna az elkeseredésre. De személyes okaim is megvannak erre. Ámbár... ám-bár kormányzatunk is vétkes a dologban. De minék szaporítsam a szót: egész vagyonomat, kétszázötven-ezer koronát hadikölcsönbe fektettem és ez elveszett. Jól tudom, hogy nem egyéni tragédiáról van szó, mert hisz sok millió magyart ért hasonló sors, de ez nem enyhítette az én szerencsétlenségemet.

E könyvecske lapjai talán kissé feltűnően bizonyítják, mily ádáz küzdelmet folytattam a szegénység ellen, mert éreztem, hogy minden kultúrának és minden intellektuális életnek ez a kerékkötője. De hogyan lehessen szert tenni pénzre? Az irodalom, a tudomány nem az a pálya, amelyen meg lehet gazdagodni. Már az is legény legyen a talpán, aki fejmunkával annyit bír szerezni, hogy abból családostul emberiesen megélhessen. Az állam a szolgálatában álló alkalmazottaknak a száraz kenyéren kívül egyebet nem nyújt. Fizetései mindenesetre úgy vannak méretezve, hogy szinte sérti önérzetünket, ha arra az alacsony életszínvonalra gondolunk, amelyet révükön elérni lehet. Ifjú koromban azt hittem, hogy a főiskolai tanári állás nyugodt megélhetést biztosít, de ebben csúfosan csalódtam és máig se tudom megbocsátani magamnak, hogy még mint felnőtt ember is hittem azokban a hipokrita szölamokban,

amelyeket a közéleti férfiak a munka, a szorgalom, a tehetség érvényesülésével kapcsolatban el szoktak rebegni. Utólag bocsánatot kell kérnem Molière szellemétől, mert róla szóló könyvemben azt írtam, hogy erősen nagyítja és túlozza az embereknek a képmutatáshoz való csökönös vonzalmát. Nem, nem: Molière jól látott. A társadalom «vezetői» ősidők óta ragaszkodnak a hazug frázisokhoz és olyan erényeket dicsőítenek, amelyeknek követését csak másoktól várják.

Úgy féltem a szegénységtől, hogy szinte gyűlöltem. Ez adta meg nekem azt az emberfeletti energiát, amely szükséges volt, hogy húsz éven át egy kis vagyont takarítsak meg. Úgyszólván dacolva a józan ész törvényeivel, sikerült olyan összeget biztosítanom magamnak, amely minden eshetőség ellen védelmet nyújtott volna. És most minden odavolt...

Talán legzordonabb napjai voltak ezek életemnek. Emlékszem, gyermekkoromban, ha kísértetekről álmodtam, forróság fogott el és olykor úgy tetszett, hogy nagy forgósél támad, amelyben én eltűnök és lassan meghalok. Most ébren voltam és ilyesmit éreztem. Férfikorom delén, megviselve a létért vívott küzdelemtől, meglehetősen népes családdal, szembekerültem a nyomor olyan fajtájával, amelyet eleddig nem ismertem.

Az élet fekete bikája már-már útban volt, hogy letiporjon. Mi lesz ? kérdem gyakran önmagamtól. Elmerüljek a szegénység örvényeiben? Ismerjem be, hogy hajótörést szenvedtem és nem vagyok már képes kiúszni az élet virágosabb és naposabb partjai felé? Nem, azért sem! Minden érzéssel és gondolatommal tiltakoztam a dicstelen bukás ellen. Csak régi energiám újjászületésétől várhattam üdvömet és ezért ehhez appelláltam. Nem engedtem, hogy a csüggedés lehúzzon a kétségbeesés mélységeibe. Nagy munka, sok fáradtság, tenger megalázkodás után és külföldi, főleg amerikai összeköttetésem felhasználásával végre elértem, hogy 1923-ban pitymallani kezdett nyomorúságom egén. A legválságosabb évek 1921 és 1922 voltak. Nem merem állítani, hogy kizárólag a magam erejének köszönhettem, hogy feltápáskodtam földretepertségemből. Sajátságos véletlen is közrejátszott abban, hogy újra élnem lehetett és családom tagjainak ismét emberhez méltóbb sors juthatott osztályrészul.

Ennek a küzdelemnek fordulatait azonban e könyvben már nem írom meg.

Csak még azt mondom el, hogy 1925-ben már annyira megjavítottam életviszonyaimat, hogy el tudtam menni Londonba, ahová nagyon vágytam. A viziontlátás az angol fővárossal megható volt. Úgy

éreztem magam, mint aki hosszú évek után az édes szülőföldet látja viszont. A vasúton és a hajón, amely odavitt, arról álmodoztam, milyennek fogom találni ezt a nagy, rideg és mégis annyira poétikus – az én lelkem előtt legalább az volt – nagy várost. Gyönyörű májusi időben érkeztem meg a Victoria-állomásra. 1914 óta nem jártam itt. Sok új ház épült azóta az angol metropolisban, de azért az én szememben alig változott. Boldog voltam, hogy újra ott sétálhattam az Oxford Street, a Piccadilly, a Regent Street ősi utcáin és ismét magamba szívhattam azt a sajtóságos levegőt, amely a számos zöldellő park felől árad az ember felé. Meglátogattam az öreg British Museumot is és nagy öröömre szolgált, hogy az olvasóterem ruhatárosa felismert, noha több mint tíz év óta nem látott. Egyszer régen megesett velem, hogy egy évi távollét után úgy jöttem be ide, mintha csak egy nappal azelőtt hagytam volna el a könyvtárt. Az őrtálló tisztviselő, aki bámulatos arcismerő lehetett, tudta, hogy a múzeumnak ősi látogatója vagyok és nem volt szükséges felmutatnom a ticket-et igazolásomul. Úgyszólván «sub specie aeternitatis» szemlélte a dolgokat. Nem tudom hogyan, de eszembe jutott az a spanyol tudós, Luis de Leon, aki húsz évig akadályozva volt katedráját elfoglalni és mikor egyetemi előadásait ismét megkezdhette, így szólt hallgatóságához: «a minap otthagytuk el»...

Varázslatos hatása van azoknak a helyeknek, amelyek úgy össze vannak nőve ifjúságunkkal, hogy úgyszólván részét teszik lényünknek. Londonban újjászülettem és ismét fiatalnak éreztem magam. Valósággal megmámorosodtam és ehhez képest ifjonti bolondságokat is követtem el... Az élet művészetének egyik titka: ugyanazt a dolgot többször élvezni tudni. Az angol főváros párás légkörében úgy jártam mint aki ismét felfedeztem egy csodás világot, amely életem sötét korszakában már végkép elmerültnek látszott. A viszontlátás nemcsak letűnt ifjúságom édes-bús emlékét idézte fel, hanem azt is jelképezte, hogy az az energia, amellyel itt hosszú időn át fenn-tartottam magam és dolgoztam, még nem halt meg, mert íme ismét el tudtam zárándokolni ide, ahonnan már talán mindenkorra száműzöttnek hittem magam. Nekem az öreg London múltamnak és jövőmnek egyaránt szimbóluma volt.

Megálltam a Trafalgar Squaren és az alkonyatban elnéztem a Nelson dicsőségére emelt emlékművet. Ilyenkor a forgalom zaja lassanként elhalkul és pihenni térnek a dolgozók ezrei: a nagy város szívének csendesebb dobbanását szinte hallani lehet. Az elmerülésre, az önmagunkba mélyedésre alkalmas időpont ez. Az égbenyúló szobor Anglia nagyságáról, messze tengerekre kiterjedő hatalmáról beszél ékesszólóan.

A «folyó» felől enyhe szellő ringatja felém a múltak dicső szózatát, amely talán a távolabb fekvő westminsteri apátság nagyjainak sírjából támadt fel. Valósággal áhítatos hangulatban indulok a Strand felé, amely még ilyenkor is mozgalmas és népes. Alig tudok betelni a hömpölygő ember-áradat és a régóta ismerős színházak és egyéb középületek nézésével, de jelentkező éhségem a próza felé terel és betérek a Grand Hotel grill roomjába, ahol vacsorázni szoktam. Még olyan pincérre is akadok itt, aki tizenegy év előtt kiszolgált. Hiába, Nagybritánia minden téren konzervatív.

1927-ben ugyancsak előttem nevezetes emlékünnepet ültem. Tizenhárom évi távollét után ismét eljutottam Párizsba. Éppúgy mint Londonba, ide is elhoztam családomat, hogy nőmnek és két kis fiamnak megmutassam e nagyszerű metropolisok nevezetességeit és főleg azokat a helyeket, ahol sokszor megfordultam. Együtt jártuk London és Párizs utcáit, sétáltunk a Themze és a Szajna partján és a British Museum, valamint a Quartier Latin környékein és én mindenütt felidéztem előttük élményeimet, amelyek vagy harminc esztendő előtt itt játszódtak le. Meghatottan álltam meg velök a hôtél St.-Louis előtt, ahol diákkoromban tanyáztam.

Persze, Párizs is megváltozott kissé, éppúgy mint London. Így mikor fiaimnak, akik a tech-

nika vívmányai iránt különösen érdeklődnek, meg akartam mutatni az óriási lifteket, amelyeken a publikumot a földalatti vasút mélységeibe szállítják, csak hűlt helyüket találtam: ezt a munkát most mozgó járda végzi el. De ezek jelentéktelen külsőségek, amelyek a lényegét nem érintik. Párizs karaktere maradt, amilyen volt. A Champs-Elysées körül és a bois de Boulogne-ban talán még sűrűbben hemzsegték a járóművek mint tizenhárom évvel ezelőtt, azzal a különbséggel, hogy most a kocsik helyén autók röpültek. Sokszor este, messziről úgy tetszett, mintha nagy, fényes szentjánosbogarak lepték volna el e tereket.

Párizs és London tehát alig változtak. Hát én?

Bármily mély barázdákat vont lelkemen a letűnt egy-két emberöltő, bizvást mondhatom, én is maradtam, aki voltam, csak álmokban lettem szegényebb, sokkal szegényebb.